IDS-Nepal

एकीकृत विकास समाज, नेपाल
बालुवाटार, काठमाडौं, नेपाल
फोनः ४४२७३२९
फ्याक्सः ४४३०२२५
ई-मेलः idsnepal wlink.com.np

नेपालमा सरसफाइका आयामहरु

नेपालमा सरसफाइका
आयामहरु

IDS-Nepal

एकीकृत विकास समाज, नेपाल

gk]fndf ;/;kmf0sf cfofdx?

IDS-Nepal

एकीकृत विकास समाज, नेपाल

सम्पादन
निमेष रेग्मी

सल्लाहकार
डा. दिनेश देवकोटा
प्रभा पोखेल
प्रकाश कोइराला

प्रकाशन मिति
२०७१ फागुन

डिजाइन
तिलक खड्का

प्रिन्टर्स :
गंगा जमुना प्रेस, नयाँबजार, काठमाडौं
फोन : ०१ ४३८६९३४

प्रकाशक
एकीकृत विकास समाज, नेपाल

यो पुस्तकमा समेटिएका लेखहरुमा अभिव्यक्त धारणाहरु लेखकका निजी विचार हुन ।

प्रकाशकीय

सरसफाइ सभ्य समाजको परिचय हो । सरसफाइको कमिले असभ्यताको परिचय मात्र दिँदैन, यसले विभिन्न प्रकारका रोगहरुको खतरा पनि बढाउँछ । नेपालमा विगतमा फैलिएका विभिन्न महामारीहरुसँग सरसफाइको अन्तरसम्बन्ध रहेको अध्ययनहरुले देखाएका छन् । आधुनिक समाजमा स्वास्थ्य समस्या सँगै सरसफाइका थुप्रै सामाजिक र आर्थिक असरहरु पनि छन् । यस्ता असरहरुलाई राम्ररी सम्बोधन गर्न नसक्दा राज्यले वर्षेनी ठूलो क्षति बेहोर्नुपरेको छ । नेपालको सन्दर्भमा सरसफाइ सधैंभरी हेयभावको शिकार बन्यो । आफ्नो घरपरिवार, गाउँ-टोलको सरसफाइ अरुले गरोस् भन्ने परनिर्भर सोचले समाजलाई नराम्ररी पीडित बनायो । नेपालका विकास योजनाले छुन नसकेको यही साधारण विषयलाई छुन राज्यले नयाँ संकल्प गरेको छ । नेपालले सन् २०१७ सम्म सबै नेपालीसम्म सरसफाइको आधारभूत सुविधा पुऱ्याउने लक्ष्य लिएको छ । यो लक्ष्य समाजमा जरो गाडेर बसेको सामाजिक सोच, सांस्कृतिक मूल्य-मान्यता जस्ता कारणले सामाजिक रुपान्तरणमा समस्या खडा गरिरहेको सन्दर्भमा चुनौतिपूर्ण नै छ । त्यसो त विगतका सिकाइहरुको आधारमा नयाँ मौलिक पहिचानसाथ नेपालको सरसफाइले गति समातेको छ ।

घरघरमा शौचालय निर्माण गर्ने, अनुदानदिने र त्यसैलाई सफलताको मापकको रुपमा लिने विगत फेरिएको छ । नेपालको राष्ट्रिय सरसफाइ गुरुयोजनाले राज्यका विभिन्न तहका निकायहरुको अगुवाइ र समन्वयमा सबै सरोकार वालाहरुलाई एकत्रित गरेर छरिएका स्रोतसाधनलाई साझा उद्देश्यका लागि उपयोग गर्ने नयाँ नीति प्रभावकारी बन्दै आएको छ । यो अठोट देशमा मात्र व्यक्त नभएर दक्षिण एशियाली सरसफाइ सम्मेलन (साकोसान) मा पनि अभिव्यक्त हुनु अर्को महत्वपूर्ण पाटो हो ।

खुला दिसामुक्त अभियान नेपालको मौलिकता हो, यसले कार्यक्रम, परियोजना, अभियानबाट माथि उठेर आफूलाई आन्दोलनको रुपमा स्थापित गरेको छ । अरु अभियान र आन्दोलनहरुका लागि पनि यो प्रेरक छ जस्तैः पूर्ण खोपयुक्त, विषादीमुक्त, प्लाष्टिकमुक्त आदि । नेपालमा अहिलेको सरसफाइ अभियान हिमाल, पहाड तराई सबैतिर पुगेको छ । तर तराईका जिल्लाहरु सरसफाइको द्रुत लक्ष्य हाँसिल गर्ने दिसामा पछि परेका छन् । आर्थिक, समाजिक, सांस्कृतिक लगायतका धेरै कारणहरु यसका जिम्मेवार छन् । यही कठीन यात्राको सारथीको रुपमा एकीकृत विकास समाज नेपालले यसको स्थापनाकाल (सन् २०००) देखि नै विभिन्न कार्यक्रमहरु गर्दै आएको छ । सन् २००२ पछि बाँकेमा समाजले खुला दिसामुक्त कार्यक्रममा पाएको सफलताले यो यात्रामा अघि बढ्न उत्प्रेरणा दियो । सन् २००८ मा बाँकेको बागेश्वरी गाविसले खुला दिसामुक्त गाविसको रुपमा आफूलाई स्थापित गरेको थियो । युएनह्याविट्याटको कार्यक्रम सुरु भएपछिका दिनमा यो यात्रा अझै प्रखर रुपमा अघि बढेको छ । खुला दिसामुक्त कार्यक्रमका लागि तराईका जिल्लाहरुलाई चुनौतिका रुपमा लिने गरिएको छ । यही चुनौतिको सामना गर्न समाजले सरसफाइ प्रवर्द्धनकालागि बर्दियामा आफ्नाकार्यक्रमहरु केन्द्रीत गरेको छ । ती कार्यक्रमहरुले उत्साहपूर्ण नतिजा ल्याइरहेको छ । बर्दियाका २० गाविसहरुमध्ये १८ वटा गाविसहरुले खुला दिसामूक्त भएर तराईमा पनि यो कार्यक्रम अघि बढ्न सक्छ भन्ने नमूना पेस गरेका छन् । बर्दिया सन् २०१५ भित्रै खुला दिसामुक्त हुने दिसामा अग्रसर भइसकेको छ । यहाँका सिकाइहरु समेटेर समाजले बारामा पनि सरसफाइ कार्यक्रमलाई निरन्तरता दिइरहेको छ । नेपालको सरसफाइ आन्दोलनका भोगाई तथा नीतिगत व्यवस्था देखि विभिन्न तहका सिकाईहरुलाई संश्लेषण गर्ने प्रयासमा यो पुस्तक केन्द्रीत छ । छोटो समयको सूचनामा पनि हामीलाई आफ्ना बौद्धिक लेखहरु उपलब्ध गराई लेखकहरुले गुन लगाउनु भएको छ ।

Prabha Pokhrel

प्रभा पोखेल

अध्यक्ष, एकीकृत विकास समाज नेपाल

२०७१, फागुन

विषय सूची (Table of Content)

1. Sanitation: Agenda for National Development 1
Dinesh Devkota, phD

2. Rural Terai Women in Sanitation Movement: Learning from Bardia 12
Prabha Pokhrel

3. Need of Deliberative Movement to Encounter the Challenges of 24
Bishwa N Paudyal

4. Communication and Knowledge Management in the WASH Sector 33
Rabin Bastola

५. सरसफाई आन्दोलनका सर्वपक्षीय प्रयासहरू ३८
मुक्ति पोखरेल

६. सहरी सरसफाइको अवस्था र सुधारका प्रयास ४७
हरि प्रसाद शर्मा

७. नेपालमा खुला दिसामुक्त आन्दोलन-अवरोध, अवसर र अग्रगमनका आधारहरू ५५
कमल अधिकारी

८. बर्दियामा सरसफाईः अनुभव र उपलब्धीहरू ६६
प्रकाश कोइराला, संजय देवकोटा

९. सरसफाइ सुविधाहरूः प्रविधि र खुला दिसामुक्त अभियान ७३
किरण दर्नाल

Sanitation: Agenda for National Development

✍ Dinesh C. Devkota,* phD
ddgorkha@gmail.com

ABSTRACT:

Nepal has taken numbers of initiatives to ensure the fundamental rights of the citizen to live in healthy environment and sanitation progammme is one among them. With national commitment of sanitation for all by 2017, Nepal has initiated major policy reformation in the sector to foster the sanitation drive across the nation. On the other side, the rapid urbanization has created news challenges and opportunities in WASH sector. The existing disparity in the geographical areas, ecological belts, development regions and water and sanitation access of disadvantaged group is another challenge. The unified approach in sanitation drive has already created momentum but to achieve the target more effort is expected. Though there is good policy regarding the WASH but the implementation part is very tough due to the poor linkage between institutions working on the same. The existing gap in the policy sector, lack of trained human resource, involvement of local people and private sector, quality related issues are major challenges of this sector. Climate change is another phenomenon that has been creating vulnerability to the community in terms of water supply that ultimately affects the sanitation level. This article is focused on major policies being implemented by Nepal along with gaps and challenges:

Key words: Sanitation for all, policy

1. Background

The GON has been implementing the Twenty Year Vision (1997-2017) with a view to ensuring universal coverage of basic quality drinking water and sanitation by 2017. This Vision has primarily guided the GON's investment in water supply and sanitation. The GON has also adopted various policies addressing the issues of water supply and sanitation. The Rural Water and Sanitation Policy and Strategy, 2004, National Water Plan (2002-2017) are some important instruments. The National Policy on Rural Drinking Water Supply and Sanitation, 2004 provides guidance on water and sanitation service provision in rural areas using community-led participatory approaches. The National Drinking Water Quality Standard, 2006 has set water quality standards to be applied for all water resources. These measures complement the Environment Protection Act, 1997.

2. Overview on Water Supply & Sanitation

Nepal government is committed to achieve the Millennium Development Goals (MDGs). Since 2000, the Government has incorporated the MDGs in its planning and programming. The important planning documents where MDGs were incorporated were five-year development plans (2002/3-2006/7), three-year interim plans (2007/8-2009/10, 2010/11-2012/13), Poverty Reduction Strategic Paper (PRSP)-2003 and other country-level sectoral policy papers. Three MDG Progress Reports (2002, 2005 and 2010) have contributed to assessing, at different points in time, the progress recorded.

The recent national census survey report of Central Bureau Statistics (CBS) - 2012 shows that national sanitation coverage has reached to 62% from 6% within 21 years (1990-2011) at the rate of 2.67% per annum.(NMDG-

* Dr. Devkota is Policy Advisor at IDS Nepal, Visiting Professor at CDES TU and former Vice Chair of NPC, GoN.

progress report 2010) Government of Nepal has a plan to achieve 80% improved sanitation coverage by 2015 and 100% by 2017. As such the rate of increment has to be raised to 4.5% per annum to achieve the2015 target, whereas, 6.3% per annum to achieve the 2017 target. (Sanitation and Hygiene Master Plan 2011) In Nepal there are about 28 thousand schools including Primary, Lower Secondary and Secondary, and only 76.8% of these schools have water supply facility. It is also of great concern that only 80% of the community schools have toilets, and of these, only 65% of the school toilets have separate toilet facilities for girls. However, the ratio of toilet to student is 1:127 against the national standard of 1:50(Department of Education 2011)

The differences are remarkable within the ecological belt and administrative regions. As indicated in bar diagram, Western Region has the highest water supply coverage (84.6%) and the Eastern and Mid-Western have the lowest coverage (76.4% and 76.3%.). Within the geographical region, water supply coverage is highest in Terai (81%). Similarly, sanitation coverage is highest in Western Region (53%) and Hills (53%) and lowest in Far Western (29%) and Mountain regions (34%). According to the progress report of to National Millennium Development goal 2010 and CBS (2012) the urban sanitation coverage has increased from 80% to 91% and rural sanitation from 25% to 55% from 2000 to 2011.

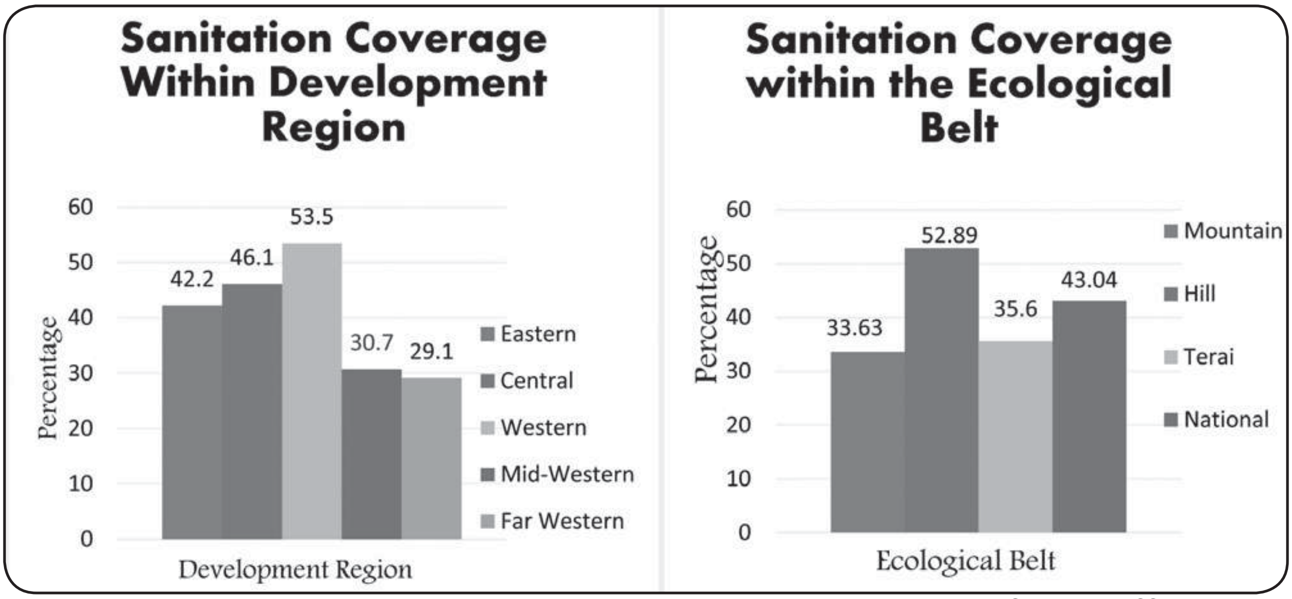

Source: RWSSDFB, 2013

According to CBS (2011), tap/piped water is the main source of drinking water for 53% of the total households. Tube well/hand pump is the main source of drinking water for about 37%, while about 2% households use river/stream and other sources for drinking at the national level.

Area	Total Household	Main source of Drinking water (%)					
		Tap/ Pipe	Well	Tube well	Spout water	River/ stream	Others
Nepal	4174457	52.9	9	28.4	6.4	1.5	0.9
Ecological belt							
Mountain	285217	72.2	6.2	0	17.1	3.4	0.4
Hill	1950345	72.2	12	2.4	10.1	2	0.5
Tarai	1938895	30.8	6.5	58.6	1.1	0.6	1.4
Development Region							
Eastern	10011121	35.3	9.3	48.4	4.6	1	0.7
Central	1465753	57.8	8.5	28.1	3.3	0.6	0.7
Western	863045	68.8	8.9	13.9	5.4	1.1	1.1
Mid-Western	479009	51.4	11.4	13.3	14.1	4	0.7
Far Western	365529	46.4	7.8	23.1	15.8	3.6	2.1
Place of Residence							
Urban	664507	65.4	5.9	23.1	3.3	0.5	0.9
Rural	3509950	50.6	9.6	29.4	7	1.7	0.9

Source: CBS, 2011

Among 75 districts, sanitation coverage in 56% districts is below the average national coverage of 62%. The ranges start from 21 % to 100%. Four districts - Kaski, Chitwan, Tanahu and Myagdi were declared ODF in 2011 and 2012. 16 districts out of 20 Terai districts have sanitation coverage less than the national average. About 35% of the districts have the coverage less than 50% CBS (2012).

3. Constitutional Provision on Water and Sanitation

The government has promulgated a number of plans and policies on sanitation. The Ministry of Physical Planning and Works (MPPW) promulgated the sanitation policy first time in Nepal in 1994 and the water supply policy in 1998. The MPPW reformulated the integrated Rural Water Supply and Sanitation Policy, Strategies and Strategic Action in 2004 and the integrated Urban Water Supply and Sanitation Policy in 2009. Furthermore the Interim Constitution of Nepal has also defined access to water and sanitation as a fundamental rights to its citizens.

The Interim Constitution of Nepal 2007 ensures that "every person has the right to live in a healthy environment." It states in the constitution that "the state shall make necessary arrangements to maintain the natural environment". The State shall give special priority to the protection of the environment, rare and endangered flora and fauna, preventing further damage from physical development activities by creating awareness of the general public for environmental protection. Provisions shall be made for the protection of the forest, vegetation and biodiversity, their sustainable use and equitable distribution of benefits derived from them.

Interim Three Year Plan (2013-2015): This Plan has devoted a separate chapter

for environment and climate change. The Plan aims to promote the concept of "green development" by encouraging human and development activities to be environment friendly. The Plan also aims to maintain natural beauty of the rural areas. For this the programs include, among others, adoption of bio-engineering in infrastructure development projects for controlling soil erosion, safe disposal of harmful pesticides, and streamlining EIA procedures. The TYP Approach Paper has set to achieve following targets within three Year Plan periods in order to achieve its target of 100 per cent coverage by 2017.

- Access to basic water supply service - additional 8%
- Access to medium and high quality water services – additional 9%
- Access to sanitation services- additional - 23%

Sustainable Development Agenda for Nepal (SDAN), 2003: The GoN prepared a sustainable development agenda in 2003 as a follow up to its commitments to the United Nations Conference on Environment and Development, 1992 and in 2002 on the World Summit, on Sustainable Development (WSSD). The SDAN aims to guide national level development plans and policies up to 2017. It requires environmental impact assessment and analyses of alternatives for all projects. It also argues for the protection of land against degradation, biodiversity conservation, conservation of rangelands, and promotion of sustainable harvest and management of non-timber forest products.

Sectorial Laws, Policies, Plans and Strategies

There are number of policies, programmes, capacity building and financing mechanisms in the sector. It has been created significant contribution in community water supply and sanitation. The data on water supply reveal that coverage is substantial and has improved more or less satisfactorily over the years. Sanitation coverage, however, is much lower and progress is also slow.

Water Resource Act, 1992

This is the umbrella Act governing water resource management. The Act defines the ownership of the water resources vests with the State; grants right to use water by individuals, organizations and private sector and declare the order of priority of water use which includes the drinking water and domestic users as the first priority. The Act mentions that while utilizing water resources, it shall be done so in such a manner that no substantial adverse impact be made on environment by way of soil erosion, flood, landslide or similar other cause.

Solid Waste Management and Resource Mobilization Act 1987 with amendment in 1992

This Act describes the procedures for disposing solid waste. The act categorizes harmful hazardous wastes and provides information on several controlling measures. Auctions are the procedure usually followed to dispose these wastes.

Water Resources Strategy Nepal, 2002

The Water Resources Strategy outputs will contribute to fulfill the basic needs and sustainable use of water resources through the achievement of short-term (5 yr), medium - term (15 yr) and long-term (35 yr) purposes.

Rural Water Supply and Sanitation National Policy and Strategy, 2004

According to this strategy an environmental screening/appraisal will be included for all schemes to identify environmental concerns.

Procedures will be prepared to ensure that all aspects are considered to minimize environmental damage. This strategy has also identified the role and contribution of local body and specified that the community contribution will be a minimum of 20% of total cost of water supply (at least 1% in cash and 19% in kind contribution). The policy has defined the role and responsibility of Rural Water Supply and Sanitation Fund Development Board as a regular WASH sector institution.

National Water Plan, 2005

Integrated Water Resource Management (IWRM) has been adopted as one of the principle themes of the National Water Strategy and National Water Plan. It professes that water must be viewed from a holistic perspective, both in its natural state and in balancing the competing demands on it e.g. domestic, agriculture, hydro-power, industrial, cultural and environmental.

National Drinking Water Quality Standards, 2006

Ministry of Physical Planning and Works has developed national drinking water quality standards according to WHO water quality standards and has set parameters and prescribed frequency for water quality testing both for urban and rural water supply.

Social Mobilization Guideline 2010 (MOLD)

This guideline indicates that all the small rural infrastructures, including water and sanitation, has to be build forming Users Group and mobilizing local resources/ community participation (e.g. 30% contribution in form of kind and/or cash where raw materials are available locally and 20% where raw materials are not available).

Climate Change Policy, 2011

This policy incorporates climate adaptation and disaster risk reduction measures. The policy advocates for the adoption of low carbon development path by encouraging use of renewable energy and increasing carbon sequestration through proper management of forests. Bridges, dams, river flood control and other infrastructures would be made resilient to climate change. Drought and flood resistant crop varieties would be developed and disseminated. A Climate Change Fund would be established and at least 80% of this fund would be allocated to program implementation at community level.

Environmental Friendly Local Governance Framework 2013(MOFALD)

This framework emphasizes on execution of environmental friendly development programs through local governance and determines different environmental parameters through household level to district level for different development related activities.

4. Institutional Development

The existing sanitation steering committees and coordination committees at various levels are restructured, renamed and their roles and responsibilities are redefined as to effectively plan, monitor and evaluate the hygiene and sanitation activities in the respective areas. The project stakeholders are the rural beneficiary households, Water and Sanitation Users Groups (WSUG), Water and Sanitation Users Committee (WSUC) at the local level. The government agencies, local bodies, private sector entrepreneurs (dairy, cooperatives, nurseries, local service providers), and NGOs have an interest in the project at district level. Similarly the departments and ministries have also relevance with regards to the social environmental interventions in the project.

All these stakeholders are likely to be benefited from the project, have a stake, role and potentially influence the project's outcome, and are likely to influence the conflict and governance risk factors associated with the project.

National Planning Commission (NPC)
NPC is the advisory body for formulating development plans and policies of the country under the directives of the National Development Council (NDC). It explores and allocates resources for economic development and works as a central agency for monitoring and evaluation of development plans, policies and programmes including WASH.

Ministry of Urban Development (MoUD)
MoUD is the sectoral ministry responsible for water supply and sanitation for over 1,000 beneficiaries. In close cooperation with National Planning Commission (NPC) Ministry of Physical planning and Works (MPPW) formulates policies and plans for the sector.

MoUD has established monitoring and evaluation (M&E) unit for rural water supply and sanitation sector in Nepal. The major objective of the M&E unit is to consolidate the investment made in the sector and establish a realistic picture at the sector for future investment. Rural water and sanitation policy states that the role of DWSS has been shifted from implementation to that of facilitation leaving construction, operation and maintenance of systems to local bodies, NGOs and users groups.

Department of Water Supply and Sewerage (DWSS)

DWSS is the lead agency for the drinking water supply and sanitation sector of Nepal under MoUD. It is working towards achieving the sector objective of Government of Nepal which is to achieve 'sustained improvement in health status and productivity for Nepalese people as a whole with particular emphasis on lower income groups through the provision of adequate, locally sustainable water supply and sanitation facilities in association with improved personal, household and community hygiene behaviour.

Ministry of Federal Affairs and Local Development (MoFALD)

MoFALD is a focal organization for promoting local development and decentralization in the country. It operates through local bodies i.e. District Development Committee (DDC) and Village Development Committees (VDCs). It contributes in the poverty reduction by mobilizing local means and resources, utilizing skill and technology to the optimum level and creating employment opportunity.

MoFALD is mandated to play a role to enhance access of socially and economically disadvantaged groups, regions and communities to the service and facilities delivered, promote local good governance through capacity building; empowerment of *women, dalit, indigenous, Madheshi, Muslim,* disable and ultra-poor people through social mobilization and their mainstreaming and ensure inclusive development by enhancing peoples' participation in decision making and planning process into the wave of development.

It provides central level coordination for project implementation and district level coordination and linkages through DDCs and VDCs.

Department of Local Infrastructure Development and Agricultural Roads (DoLIDAR)

DOLIDAR under MoFALD is responsible for the provision of all necessary technical and managerial support to local bodies, as

well as for the coordination of all infrastructure development activities within the framework of the MoFALD.

Apart from the regular rural water supply and sanitation programme being implemented through DTOs, two Finnish supported WASH programs (RVWRMP and RWSSP-WN) are implemented under DoLIDAR through DDCs and VDCs.

Ministry of Finance (MoF)

MOF Allocates budgets for the sectoral ministries and also involved in programme monitoring to ensure the effectiveness of fund utilization.

Ministry of Health and Population (MoHP)

MoHP plays a leading role in improving the condition of health of the people including mental, physical and social wellbeing, for overall national development with the increased participation of the private sector and non-governmental institutions. The Ministry is also responsible to make necessary arrangements and formulate policies for effective delivery of curative services, disease prevention, health promotion activities and mandated for water quality surveillance.

Ministry of Education and Sports (MoES)

MoES is an apex body responsible for the formulation of education policies and strategies. It ensures the implementation of policy and programs through Regional Directorates and District Education Offices throughout the country. Schools are formidable channels to change the sanitation behavior of the children and then to influence the family in the rural communities. School Led Total Sanitation (SLTS) Programs have been implemented in many schools with the promotion of institutional toilets at schools.

National Hygiene and Sanitation Coordination Committee (NHSCC)

Coordination at Central Level among the water and sanitation related stakeholders such as related ministries, NPC, donors and INGO for sector effectiveness.

5. Provision and Gaps in Water and Sanitation Sectors (Act, Rule and Regulations)

Acts/Rules/ Regulations	Key Provisions	Gaps
Water Resources Act and Regulation (1992)	Umbrella Act governing water resources management. Prioritize the use of water.	General act, but not specific to water supply system
Solid Waste Management and Resource Mobilization Act 1987 with amendment in (1992)	Describes procedures for disposing solid waste and categorizes harmful hazardous wastes and provides information on several controlling measures.	Act is not clear about the source segregation and the act is not properly implemented. It also doesn't describes about the waste water and their treatment and reuse process.
National Sanitation Policy (1994)	Sets sanitation is the basic need/right of people States that water and sanitation is basis for environment conservation, improvement of health and alleviating poverty.	Policy is unclear about type of drinking water (clean) Not clear about how can be ensured
Local Self Governance Act and Regulation (1999)	Establishes a decentralized governance structure Sets out the powers, functions and duties of DDC and VDC in relation to the planning and implementation of water supply and sanitation projects	Not sector specific
Rural Water Supply and Sanitation National Policy, Strategies and Strategic Action Plan (2004)	Defines roles and responsibilities of key government agencies Operation and Management Fund (O&M) to be created with upfront contribution at WSUC level Community contribution minimum of 20% (at least 1% in cash and 19% in kind) Community contribution for the marginalized and poor communities will be a minimum of 10% and no cash contribution from poor HHs An environmental screening/ appraisal is suggested for all projects to identify environmental concerns.	Policy unclear about level of upfront payment for local O&M fund 20% of national RWSS budget not allocated for rehabilitation fund No working procedures on how to establish rehabilitation fund
National Drinking Water Quality Standards (2006)	Sets standards for water quality (defined water quality testing parameter for rural and urban areas) Focuses on Water Quality Improvement Plan Made service providers responsible for monitoring Local level offices of the Ministry of Health and Population responsible for surveillance Guidelines specify methods and frequency of sampling and testing	Unclear operational procedures for enforcement
Urban Water Supply and Sanitation Policy (2009)	Focused on Safe Drinking water and Sanitation Service as central aspect of improved public health.	Only focuses on water and sanitation not focused on the solid waste issues.
Social Mobilization Guideline 2010 (MOLD)	This guideline indicates that all the small rural infrastructures, including water and sanitation, has to be build forming Users Group and mobilizing local resources/community participation (e.g 30% contribution in form of kind and/or cash where raw materials are available locally and 20% where raw materials are not available.	Not practical in case of remote area and poor people.
National Sanitation and Hygiene Master Plan (2011)	Sets milestones for achieving universal coverage Defines guiding principles and strategies Establishment of WASH coordination committees at national, regional, district and VDC levels	Excludes water supply impacts and implications but mentions mainly on sanitation
Environmental Friendly Local Governance Framework 2013(MOFALD)	This framework emphasizes on execution of environmental friendly development programs through local governance and determines different environmental parameters through household level to district level for different development related activities.	General but not specific how is implemented and who is responsible.

6. Recommendations

Although Government had committed in policy level for financing in sanitation sector Only 20% of budget of water and sanitation sector is allocated to the sanitation sector 80% of the budget is used in water sector (only 5% budget is allocated in Water and Sanitation) Most of the budget allocated in water and sanitation sector is used in the water sector. So that equal priority should be given to these two sectors

Government should formulate a high level advisory board to govern and suggest the National level steering committee and seek high level political commitment in WASH sector.

Most of the disparities have been seen in the Geographical areas, Ecological belts, Development regions so that consideration should be given to the prioritized geographical areas and disadvantaged groups.

After formulating and development of Water and Sanitation (WASH) sector policy (act, rule and regulation). Different National, Regional, District, VDCs level institutions should be encouraged for effective implementation of the project. For the effective implementation of the policy technical and financial guidelines should be ensured.

Though Local Self–Governance Act have mandated local bodies like DDCs, VDCs to implement the WASH related policies. Despite this the local bodies does not prioritize the water and sanitation in their annual plan. They generally face shortages in human resources, financial resources as well as technical and managerial skilled manpower to manage WASH related activities effectively.

Local bodies like DDCs, VDCs alone couldn't meet the challenges of promoting clean, hygienic and livable environment. To ensure all these things community participation should be ensured through different sectors like education, information, campaigns to enhance the people's awareness. While implementing the WASH related programs the local peoples should be fully consulted and their views should be addressed in the plan/project.

Though there is good policy regarding the WASH but the implementation part is very tough due to the poor linkages between the institutions dedicated to the WASH sector. Besides this due to the lack of the trained, and devoted human resource, stakeholders and coordination between the different WASH coordination committee in all levels is also very poor. Therefore strong coordination should be established between different WASH committees in all levels (DDC, VDC).

The involvement of the local people and private sector has great potential to improve operational efficiency and cost effectiveness in WASH sector.

The subsidy distribution is not satisfactory and the implementation of the policy is weak. However the subsidy is also varies from the agency to agency. Even though the subsidy modalities varies from one project to another. Which is leading to dependency and adverse effect on sanitation promotion.

There is huge gap between the National and Local institutions in planning and targets having impact on delivery. The lack should be fulfilled between the national targets and local targets and planning.

Urban Sanitation (Solid and Liquid Waste) management is the key issues in the developing countries like Nepal, so that Sewer drains/ effluents from the industries should be treated and the appropriate mechanisms and policies should be implemented. Besides these waste management is being crucial due to the severe environmental and health impact and also source reduction, reuse, recycling, segregation, household composting should be encouraged. But in the case of the huge amount of waste management the appropriate techniques like waste to energy (Biogas,

Electricity generation by incinerating waste) should be implemented.

In the case of Hazardous waste management the proper plan and methods should be planned, implemented and monitored. Hospital waste are regarded as a major hazardous waste and the proper management of this waste is not carried out and also regulation mechanism should be emphasized.

Improvements towards the integrated Water, Sanitation and Waste management should be carried out. Integration approach like water project, Sanitation promotion, waste management (Reduce, Reuse and Recycle) should be carried while launching WASH project.

There is not any governmental institutions to check the quality of water supply. Therefore a mandated institution should be established to ensure the good quality of water.

The climate change impact (depleting of water resource, drying wells) has been severely affecting the water resource so that sectoral vulnerabilities (Water, Health) of climate change should be accessed for the effective implementation of the project. Nepal is severely impacted due to too much water (during Monsoon) flooding polluting the water resource and dispersion of water borne disease and too little water (Winter and post monsoon season) causing depleting and drying the water resource.

School sanitation should be the focus of District Education Office (DEO and should be the integral part of the local institute (DDC, VDCs,). And Government should encourage and promote the no "School without Toilets".

Ministry of Health and Population should take key responsibility the Hospital waste management (Health Departments, Hospitals, Health Post, Sub-Health Post, Primary Health Care Centers) and are the key sectors to disseminate the message of Hand-Washing, Toilet use.

7. Conclusion

Though the national level sanitation coverage has reached to 62% by 2011, the national target is 80% by 2015 and universal coverage target by 2017 in the third target of MDG. The present trend of the national sanitation coverage however shows that there are several critical disparities that impede less likely to meet the sanitation targets by all the geographical areas and segment of people. In the Terai and Mid and Far Western Development Regions, the achievement of the targets by 2015 seems unlikely as sanitation coverage is still as low as 50%.

Rural sanitation coverage is also poor at below 55%. There is also hard for the remaining 10% of the urban population to access toilet facilities due to informal settlement such as slum and squatter areas and rapid urbanization of the municipalities. According to the 2011 census, 17% of the population live in 58 Municipalities in Nepal, and people living in small towns. The urban population is growing at 3.38% per annum, which is much higher than the national population growth rate of 1.35%. Urban sanitation is more complex than rural sanitation because it includes issues such as management of wastewater, storm water and solid waste, and it involves multiple agencies and heterogeneous communities. Therefore government should promote implement waste recycling facilities, sanitary landfill sites, waste water treatment plant (Community based/ Local level), and rainwater harvesting facility.

About 56% of the districts still have the sanitation coverage less than the national coverage of 62%. The poor households are lacking the sanitation facility and will face difficulties to meet the sanitation targets by 2015 due to the lack of the adequate resource and financial facilities. (Especially to toilet construction). Besides that the school sanitation and toilet facility must be increased, among the 28 thousand Schools. Only 76.8% of schools have water supply facility and only 80% of the community schools have toilets.

Water and Sanitations are the key factors of the health. According to the WHO (2012) clean water supply reduces the diarrheal morbidity by 21% and the sanitation reduces by 37.5%. Access to sanitation does not automatically reduce the morbidity until effective use and change in behavior is ensured. Therefore, education, empowerment and community-participation are equally critical.

Although there are few gaps in policy, but implementation is also in a challenging stage due to poor institutional linkages and lack of trained and dedicated human resource and financial support mechanism and systematic capacity building modules/tools to effectively carry out the roles of various stakeholders through WASH coordination committees at all levels. (MoLD is now MoFALD, MoEnv is MoEST, MoES is MoE from the decision of GoN)

References:

CBS (2011): Environmental Statistics of Nepal 2011

CBS (2012): National Population and Housing Census 2011, (Village Development Committee/Municipality), National Planning Commission, Central Bureau of Statistics, 2011

CBS (2011):Third Nepal living Standard Survey (2010-11); Government of Nepal

Department of Education (2011):School level education statistics of Nepal/Consolidated report.

HMGN/NPC/MOPE (2003): Sustainable Development Agenda for Nepal,

GoN(1992):Government of Nepal; Water Resource Act.

MDG (2012): Millennium Development Goal Acceleration Framework: Improving Access to sanitation. Kathmandu,Nepal.

MPPW (2004):Ministry of Physical Planning and Works, 2004. Rural water supply and Sanitation national policy and strategies and strategic action plan.

MPPW (2009):- Ministry of Physical Planning and Works, 2009 Urban water supply and sanitation national policy and strategies.

MPPW (2011): Ministry of physical Planning and Works 2011, Wash Sector Status Report.

NMDG (2013): Nepal Millennium Development Goals Progress Report. Government of Nepal, National Planning Commission/United Nations Country Team of Nepal.

MoEnv (2010): Ministry of Environment Climate Change policy 2011.

MoFALD (2013): Ministry of Federal Affairs and Local Development, Environmental Friendly Local Governance Framework 2013.

MOLD (1992):Ministry of Local Development;Solid Waste Management and Resource Mobilization Act (1987) with amendment in 1992.

MOLD (1994):Ministry of Local Development;National Sanitation Policy.

MOLD (1999): Ministry of Local Development, Local Self Governance Act and Regulation (1999)

MOLD(2010): Ministry of Local Development, Social Mobilization Guideline 2010

Sanitation and Hygiene Master Plan, (2011):steering committee for national sanitation action, 2011

Three Year Interim Plan (2013-2015): National Planning Commission (2013)

WHO (2013): World Health Organization, Progress in Drinking Water and Sanitation.

Rural Terai Women in Sanitation Movement: Learning from Bardia

✍Prabha Pokhrel*

prabha@idsnepal.org

"No innovation in the past 200 years has done more to save lives and improve health than the sanitation revolution triggered by invention of the toilet. But it did not go far enough. It only reached one-third of the world."

Sylvia Mathews Burwell

Abstract

In Nepal, the improved sanitation coverage has reached 62 % (CBS 2011), surpassing MDG commitment and progressing towards national sanitation but face the challenge of equitable distribution. The disparity is generally characterized by two issues; scale and exclusion (FANSA 2014) and reaching the poor and marginalized stands as complex challenge.

The socio-cultural and geographical diversity greatly affects all aspects of life exhibiting a very heterogeneous variation not only between regions, ecological belts but also among the groups, economic quintiles, households as well as individuals. Similarly sanitation coverage is very much related to caste where Madhesi Dalit's access is only 4.6%, followed by Terai Janjati consisting Tharus 16.6% and Muslim 26.6% (NPC,2012). The most vulnerable from sanitation point of view in Bardia are Madhesi, Muslims, Dalit Community and other disadvantaged (very poor, landless) groups (GSF, 2012). Being a woman from those segments of community further adds barriers of gendered roles and responsibilities and its implications.

Lack of access to water and sanitation effect women disproportionally not only in executing their primary responsibility of management of water supply and health but in long run the consequences will lead to society's wellbeing and economy. Sanitation could make 1.25 billion women's life safer and healthier which will eventually trickle down to better, healthier society and stronger economy (Water Aid 2012). These implications are equally relevant for Nepal and Bardiya as well. However increasing commitments from major stakeholders including government, increased level of investment, recognition and acceptance of sanitation as human right has accelerated the pace of change needed to improve sanitation services for women but not to the anticipated level. Women are increasingly considered from just defecators to toilet users, from toilet users to prominent toilet users and finally the stakeholders for overall sanitation.

Along with their male counterpart the Tharu, Madhesi, Muslim and Dalit women of Bardia has been extensively reached for awareness, increased knowledge and habit cultivation, through different means and methodologies. Mainstreaming women to take initiatives and play as active actor and leadership role in not only achieving ODF status but also retaining the achievement post ODF faces major challenges. Women being at the central role of water and sanitation use and management should be assessed, acknowledged and addressed holistically ensuring equality and equity for sustainable habit cultivation.

Key words: Sanitation, gender, Bardia, Open Defecation Free (ODF) status

* Mrs. Pokhrel is Sociologist and Chair of IDS Nepal.

1.Background of the Study

1.1. Introduction

At the time of worldly advanced countries exploring for existence of life in the universe, many developing countries are confronted with effective management of sanitary problems and Nepal is not an exception to it. Globally, 2.5 billion people do not have access to basic sanitation facilities and as a result, the lives of billions of people are adversely affected. Sanitation receives only 27 per cent of the total pool of global aid funding for water and sanitation (IRCS, 2014). Access to safe water and sanitation plays a vital role in the overall socio-economic development of any community or country. (P.J.N.2011). In south Asia region, the poorest 41% of the population (ibid) have barely benefited from gains in sanitation provision over the last decade, i.e. poor people are over 13 times less likely to have access to sanitation than rich people. This continued neglect leaves severe inequalities unchecked and visible not only between rich and but also poor, regions, rural and urban areas as well as between groups. In Nepal, the improved sanitation coverage has reached 62% (UNDP, 2013), surpassing MDG commitment and progressing towards national sanitation but faces challenge of equitable distribution. Although 25% of population lives in open free defecation areas (SACOSAN-V, 2013), few densely populated districts in Terai have barely crossed 30% and among the poorest quintile only 4 % have access to improved toilet (NPC/UNDP 2012) obstructing the anticipated coverage. The disparity is generally characterized by two issues; scale and exclusion (FANSA, 2014) and reaching the poor and marginalized standing as complex challenge.

Nepal is known not only for its geographical and ecological diversity but also as a country with rich ethnic, cultural and linguistic diversity where each of the basic elements of social composition - race (caste/ethnicity), language and religion comprises many groups which are increasingly being identified and accepted. The census of 2011 has recognized 126 caste/ethnic indigenous groups, 123 languages spoken as mother tongue and 9 religions (Central Bureau of Statistics, 2011). As defined by Nepal the indigenous/nationalities/tribal Act 2002; "People having their own mother tongue, distinct traditional values, and cultural identities, including social structure and written/non-written history are Indigenous and nationalities population". With multi-ethnic and multi-language groups living together, it not only is rich in socio-cultural diversity and practices but also has some common practices like defecating openly.

The socio-cultural and geographical diversity greatly affects all aspects of life exhibiting a very heterogeneous variation not only between regions, ecological belts but among groups, households as well as individuals. For example the unequal pattern of inequalities in Human Development indicates (Catalysts for sustainable development) the disparity; Nepal's national Human Development Index (HDI) is 0.490 but the Terai region has 0.468 and further the far west Terai has 0.466 (the second lowest in five Terai region respectively), Terai Janjati and Muslim at 0.422 & 0.473.

Similarly Gender Development Index (GDI) exhibiting inequality between sex is 0.534 with a shortfall of 1.3% for overall Nepal, 1.8% for Terai and 2.4% for Far Western Region (HDR, 2014). These data show that the base for an intervention and up-scaling the achievements are and should be contextual and specific. Most disturbingly an analysis across the health, education, water and sanitation sectors reveals a systematic pattern of exclusion wherein the same groups of occupationally or lavational discriminated groups, women, adolescents, children older people or certain castes and socioeconomic classes are left out of services.(FANSA).

With fifty percent (13.3 million) of population living in 14% of total land area(the Terai

or plain land) resulting in a very dense population (180 per square kilometers) historically practicing open defecation and community overlooks this collective behavior.

1.2. Bardiya's Sanitation Movement

Bardia, one of the Terai district with 4.2 million population comprising 2.2 milion female and 210.7 population density inhabited by Tharu (53%), Chetri/Thakuri (13.8%), Brahmin (8.7%), Kami/Damai (7.52%), Magar (2.9%) Muslim (2.6%) and Dalit(9%),among others which not only are vulnerable groups in terms of sanitation but are also perceived to be comparatively reluctant to change.

The national sanitation coverage of 30% in 2000 increased to 43% in 2010 and reported to be 62% in 2011 (CBS, 2011) exhibiting a pace of improvement. But the sanitation situation of the country is unevenly distributed across development and ecological regions as well as rural and urban areas (SACOSAN-V, 2013).

Uneven distribution of sanitation coverage

Summary of Sanitation Disparities	
Ecological Belts	49-75
Development Regions	47-73
Rural and Urban areas	55-91
Districts	21-100
Caste and Ethnicity	4 -72

Source: GoN, 2013

Within the lower coverage of Terai (48%) itself, in eight districts (Bara, Rauthat, Sarlahi etc) of Terai region the coverage is around 27% only, whereas in Bardia district it was started from 49.5% (GSF, 2011) currently at 82% but for achieving total sanitation within 2015 extensive mobilization of people from all sectors of life, especially the most vulnerable ones should be targeted. There exist great disparity in sanitation coverage from one quintile to other and segments of people. Mapping access to sanitation against the economic quintile shows that only 4% of poorest people have access to sanitation whereas 97% of richest quintile enjoys access to toilets. Similarly, sanitation coverage is very much related to caste where Madhesi Dalit's access is only 4.6%, followed by Terai Janjati consisting Tharus 16.6% and Muslim 26.6% (NPC, 2012).

Therefore the above figures shows that different groups face barriers in sanitation access not only at one but mostly at two or three levels; for example the poor terai tharus, dalits musalmans have low access by being in densely populated, landless people inhabited terai, they face barriers being poor with not enough resources in their disposal for prioritizing sanitation and additionally cultural traditional practices, community acceptance of open defecation practice, lack of awareness further worsen accessibility to sanitation. Being a woman from those segments of community further adds barriers of gendered roles and responsibilities and its implications. Women being at the central role of water and sanitation use and management should be assessed, acknowledged and addressed holistically ensuring equality and equity for sustainable habit cultivation.

1.3. Gender Case; Statement and Justification

Women status in the terai community with 0.512 Gender Development Index (GDI) illustrates that not only men fare better then terai women in terms of social, health, economic and political participation indicators but their counterpart women of hills (0.564) also fare better. Although the shortfall of GDI over HDI is falling considerably from 2001(4.0) to 2011(1.3) but the percent shortfall is still highest both by region and ecological belt; Farwestern region 2.4 as the highest and terai 1.7% the second highest. The Gender Empowerment Measure (GEM) follows trend with 0.523(lowest) in all regions (HDR, 2014). The above paragraph

clearly indicates the disproportionate status of terai women in all aspects of life and sanitation sector is no exception.

Lack of access to water and sanitation effect women disproportionally not only in executing their primary responsibility of management of water supply and health but also in long run the consequences will lead to society's wellbeing and economy. Women's requirement for water is multifaceted; drinking, food production and preparation, personal and family hygiene washing, cleaning, caring for sick as well as in productive activities like livestock rearing, food production (they are responsible for half of the world's food production and in developing world they produce 60-80% of food) (FAO, 1995) and has a direct bearing on their health, access to education, and employment.

The implications lead to some astonishing facts and figures at the global level and which will be tracked down to local level;

- Women's dignity, security are at stake. One in 3 women worldwide risk shame, disease, harassment, and even attack because of open defecation (Water Aid 2012).
- Lack of sanitation is the root cause of diarrhea, a leading and prominent cause of child mortality. Everyday around 2000 mothers loose a child due to diarrhea caused by lack of access to safe toilets and clean water (ibid), Nepal Demographic Health Survey (NDHS) 2011 shows that 14 per cent of Nepalese children suffered from diarrhea. Prevalence of diarrhea was highest (24 %) among children 6–23 months old (NDHS, 2011) and a comprehensive programme to improved water, sanitation and hygiene in schools in Kenya resulted in nearly 50% reduction in diarrheal disease (Freeman et al 2012).
- The provision of proper and adequate sanitation infrastructure facilities and health education in schools boosts girls enrollment and education. In Ethiopia over 50% of girls miss between one and four days of school per month due to menstruation (Water Aid 2012).
- The added drudgery from carrying water limits economic productivity, opportunities for education, employment and hauling heavy load for hours negatively impacts health of women. Women tend to spend 97 billion hours each year finding place to defecate (ibid), the time that they could spend for some productive purpose. In Africa only WHO estimates 40 billion working hours are spent carrying water each year which calculating in average one hour per day saved by each HHs member can be used to generate some income is worth US$63 billion (Idem).

Therefore, Sanitation could make 1.25 billion women's life safer and healthier which will eventually trickle down to better, healthier society and stronger economy (Water Aid 2012). These implications are equally relevant for Nepal and Bardiya also. The inter-linkage between promoting domestic water supply and sanitation to gender equality and empowerment of women have several end products; reduced time, improved health, increased opportunities of productive endeavors, adult education, leisure and empowerment activities from increased accessibility.

Incorporating behavior changes truly into the pattern of their day to day life women tend to pass it to their children making it sustainable. However increasing commitments from major stakeholders including government, increased level of investment, recognition and acceptance of sanitation as human right has although accelerated the pace of change needed to improve sanitation services for women but not to the anticipated level.

1.4. Enabling the Environment through

Enacted Policies and Mechanisms at International and National Level

The known history of sanitation starts from Harrappa civilization, 5000 years ago, where during excavation sewer systems, drains, water supply system and water-borne toilets were found. Existence of highly developed drainage system is found in Majenjo-daro civilization of B.C 2500 (Adhikari K. 2012). The state needs systematic intervention to address this global crisis not only in the form of enabling policies, strategies, plans but also mechanisms for proper implementation and sustainability.

Although the recorded systematic efforts on sanitation in Nepal started in 1919 with creation of Safai Adda (sanitation office), the planned development accelerated with the fourth plan in early 70's in water supply and sanitation sector. The sanitation area started with UN's Sanitation Decade declaration followed by Household Latrine Construction Project, Rural Water Supply Sector Project, Community Water Supply and Sanitation Project, Development partners support (UNICEF, DFID, Helvetas, FINNIDA). With government's decentralization concept, Nepal National Sanitation Policy and Guidelines for Planning and Implementation of the Sanitation Programme in 1994 envisaged the holistic attributes of sanitation and states, the National Solid Waste Management Policy (NSWMP) 1996, National Water Supply Sector Policy (NWSSP) (Policies and Strategies) 1998 was emerged focusing hygiene and sanitation as integral parts of water supply programmes, Rural Water Supply and Sanitation National Policy and Strategy (RWSSNPS) and Action Plan, the Urban Water Supply and Sanitation Policy (UWSSP) 2009.

Nepal's first National Sanitation Policy, a concise and including longer set of guidelines was produced in 1994, followed by a new National Rural Water Supply and Sanitation Policy (NRWSSP), not considering sanitation in the same detail as the 1994 sanitation policy. (Sanitation Policy-BN). The Sanitation and Hygiene Master Plan (SHMP), 2011 maintains the standards of approaches of all kinds of policies and unify all concerned stakeholders to succeed the campaign in central, regional and local level for targeting MDGs by 2015 and national target by 2017.

The root of sanitation problem cannot be plugged up with a single effort at a single time and has to be taken as collective responsibility and act accordingly. The Government of Nepal (GoN) has assigned different government units; MoUD (DWSS and RWSSFDB), MoFALD (DoLIDAR), MoE, MoHP and their departments along with units in regional to work in water and sanitation. Additionally different development partners (UNICEF, ADB, World Bank, FINNIDA, Plan Nepal, CARE Nepal), in collaboration with different Non Government Organizations (NGOs), and Community Based Organizations (CBOs) has been launching and getting success in eliminating the sanitation related problems to some extent and is continuing for its elevation of success by invading them. To promote collaborative efforts and increase coordination a multi stakeholder coordinating structure has been enacted as prescribed by SHMP from national to local level which is currently leading the sanitation movement.

Nepal as a signatory to many international human rights related conventions and declarations which call for the elimination of all forms of gender based discrimination (The Convention on the Elimination of all forms of Discrimination against Women (CEDAW), the Beijing Platform for Action (BPFA) 1995, the International Conference on Population and Development (ICPD) 1994, among others) has been making

significantly increasing commitments to gender and social equity, equality and the empowerment of women in its policies, plans and programmes.

Gender was first acknowledged in sanitation movement for equity. Slowly the importance of women's involvement in sustainability of WASH initiative received national and international recognition. The global recognition started with the 1977 United Nations Water Conference, the International DWSS decade (1981-1990) and specially the International Conference on Water and the Environment (1992) which accepts women's central role in provision, management and safe guarding of water. Additionally, the International Decade for Action, 'Water for Life' (2005-2015), which coincides with Millennium Development Goals (MDGs) period, calls in its resolution women participation and involvement in water-related development.

Furthermore, the Millennium Development Goals (MDG, 2010) targets 100% literacy, reducing poverty incidence by up to 10%, and reducing maternal mortality to 281 deaths per 100,000, drinking water facilities for all thereby promoting gender and social equality.

Along with MPPW's formulation of guidelines to integrate GESI concept in all infrastructure projects including WASH, the rural water supply and sanitation national policy, strategy and action plan have ensured 33% participation in users group. Women are increasingly considered from just defecators to toilet users, from toilet users to prominent toilet users and finally the stakeholders for overall sanitation. Some adopted approaches to promote equity is separate toilet for boys and girls, formation of women and mother's groups, which have further ensured increasing women's access to sanitation movement.

Summarizing the evolution of gender mainstreaming in Nepal shows basically different approaches undertaken; the Gender in Development (GAD) approach, women are passive recipients rather than active participants in the process of development (GUBITZER, 2007) where the society is already developed and the females are equally provided the opportunities, the welfare approach is assumed to be failure approach. On the contrary, in the context of Nepal, it has made a baseline of the concept of gender equity, equality, and women empowerment. Deprived societies have come into the mainstream of the developmental movements, coeducation has come into practice, public participation and reinforcement of gender friendly development has been initiated. In regard to women's specific needs, this approach meets practical needs which arise from gendered roles but it neither recognize nor addresses their strategic needs. In the context of sanitation, welfare approach has played facilitating role for providing sanitation services and procedures.

The social mobilization movement has accepted women as development catalyst and social actors (heroes) who have accomplished heroic deeds for social change. It states women in center and facilitates their role as active actor to change the society not only for sanitation movement from simple use of soap while rinsing hands and using toilets while defecating to personal, family and social health issues but also for addressing social evils like gender disparities, domestic and sexual violence, alcohol problems, social harassments etc.

The emerging acceptance of women ability to ensure sustainability of development

initiatives and management skills have encouraged Women's role in leadership. In sanitation women are performing multidisciplinary leadership roles to handle and maintain the homely environment within the family, and progress the society but that is invisible at a glance. Their role in the society is increasing and particularly in the context of sanitation in rural area is immense. Hence, the leadership of women has made an impression to implement the goal oriented activities and such programmes are more effective, penetrative and solution based.

2. Moving Terai Women to the Forefront of Sanitation

However, increased levels of investment in sanitation provision and recognition of the human right to sanitation across the countries, acknowledging women as manager of HHs sanitation, acceptance of women as crucial actors for achieving sanitation, some generic measures of equity and equality has not yet generated the accelerated pace of change needed to improve all Terai women's access and use of sanitation services for the most vulnerable.

Being a multicultural country, Nepal has outstanding diversities in living style of its people. Different indigenous, ethnic groups Muslims as well as other people abide different traditional norms, social values, rites and rituals, customs and the position of male and female in the house, in the society and social phenomenon. "Local beliefs, practices and folk knowledge in hygiene and sanitation are based on common knowledge and habitual practices, rather than formulaic knowledge" (Adhikari, 2012).

2.1. Women's Sanitation Movement in Bardia and the Drivers

Nepali societies are the combination of number of different caste and ethnic groups but in totality, the status of women is almost same i.e. inferior in comparison to the men; 'There is a conventional saga that women are inferior to men'(Subedi, November, 2011). The most vulnerable from sanitation point of view in Bardia are Madhesi, Muslims, Dalit community and other disadvantaged (very poor, landless) groups (GSF, 2012).

The madhesi group (Tharu 53%, Yadav 1.9%, of total Bardia population) comprises mostly Tharu, which is more than half of the population in Bardia. Although women status is higher in Tharu community and they have a saying in decisions than in other communities, the major responsibility of water management, reproductive including family's care, productive work is mainly laden to women. The Tharu women are very laborious workers but customs and traditions on division of labor limit the standing of women only to the household activities which are not considered valuable. As a very traditional, innocent, indigenous community they are totally unaware or are less aware of personal and household sanitation and consequences of openly defecating. Centuries old habit, homogeneous settlements, migrated landless (land only for house) status and communal acceptance of this collective behavior easies sanitation to be in least priority. Furthermore the women take it as socializing opportunity where they can walk with friends together and share their issues during this brief personal time.

The condition of Muslim (2.6%) women is more vulnerable than that of most caste/ethnic people in Nepal and just to reach their needs as strategy. They are just the wives and daughters, sisters and in-laws and mothers and grandmothers without decisive authority. Bearing the child and caring the family is their sole living purpose and their access to outer world has been constrained

by Purda System. They are blindfold to work whatever they are assigned within the house and family. Their restriction to outer world constraints access to information, education and health and is further aggravated by its socio- cultural ties with north western part of India consisting high number of open defecators.

The dalits (mostly Kami 5.7%, Damai/Dholi 1.8%, Mallaha 1.1% and many others) are reachable but centuries of exclusion, lack of education, priority being daily subsistence due to poverty restricts and further landlessness generally places them in the lowest quintile of sanitation accessible group. Bardia's sanitation coverage has significant progressed at HHs level within last five years reaching 82.08% (2069/70) of HHs having toilet in 2012 from a merely 36.73% (2064/65) of HHs with toilets (DWSS 2012) with annual progress recorded from 4% (2067/68) to 18.5%. This achievement has been the joint effort of many stakeholders, development partners including GSF program of UN-HABITAT leaded by DWASHCC. Along with their male counterpart the Tharu, Madhesi, Muslim and Dalit women of Bardia has been extensively reached for awareness, increased knowledge and habit cultivation, through different means and methodologies. Some noticeable initiatives contextualized for Bardia women are;

- Reaching through local institutions: To address the inaccessibility to the local women at HHs sanitation campaigners approached the local institutions as "Badghar", 'Chaudary"(village headman and village leader) for reaching the Madhesi especially Tharus, whereas local "Sakhi Samuha" women Cooperatives, Imam facilitated accessibility for information sharing with Muslim women. These institution not only facilitated transfer of information but also worked as catalyst to advocate the importance of defecating in toilet for wellbeing, cultivate habits of proper sanitation like hand washing habits, children's excreta being as harmful as adults. The messages of social responsibility for communal well-being and people practicing proper sanitation are respectable sank quicker into women mind than the campaigner. They also were instrumental for gathering community and social mobilization.
- The sanitation movement was gradual but effective, groups specially led by woman were much more result oriented. 'Aama Samuha', 'Mahila Jagriti Samuha' and women led local cooperatives were approached to facilitate the programmes. The women's group were supported by CBOs, Local level NGOs to make the access in achievement and supply of necessary resources have converted the conception of disgust to the concept of essentiality. The work initiated by women has outstanding result for example; campaign for sanitation; one house one toilet, gender friendly approaches; men and women are equal for existence, participation of males in women related problems. In the campaign of stopping open defecation activities, they are the key players for motivating, enforcing, raising awareness of health and the disastrous impacts of unhealthy lifestyle in collaboration of males who can support in constructing toilets and other physical works.
- Realization of toilet among women is important for better health of entire family that lead to prompt action. The pressure and motivation exaggerated on the reluctant male counterparts were found to be very effective. So, as much as possible women in the community were approached, and motivated individually or in small groups.
- Local means of communication and message delivery, like street drama at local settlements in Awadi language,

Tharu dance, message from local FM's, Gau Gaurav Yatra (rally for communal dignity) were very effective for increasing awareness in local women.

- The child clubs were instrumental for take home, deliver and enforce sanitation actions. They worked as a very effective pressure group for making HHs latrines and increasing awareness in family members on benefits of proper sanitation. They were also actively involved in monitoring of the open defecation movement.

- The RWSS strategy for 33% participation of women in users group has been a leading initiative for bringing local women in forefront of sanitation. It not only ensured their participation quantitatively but also opened door for increasing qualitative participation resulting in women led group. The formation and leadership, coordination role of WASHCC from District to Ward and Tole level encouraged all women especially from DAG to be part of local movement. The categorization of HHs based on toilet structure, VDCs toilet first for recommendation and provision of government services were found effective for exerting pressure on prioritizing toilet in reluctant but able to mobilize resource HHs.

The perception of taking sanitation from burden to basic need has evolved with increased awareness of the community for the well-being of family and society, for dignity and prestige, improvement in gender friendly societal norms, the advancement of education that the society is achieving and the empowerment gained by women. In the same way, the case studies, inspiring stories of nearby communities have also played major role to adopt sanitation as basic need. In addition, the leadership initiated by women, women groups and gender friendly environment have been able to transplant the burden because the tasks initiated or performed by women have been accomplished more efficiently, in unity and in decent manner. It is said that we can see an educated father may have an uneducated child but we never see an educated mother having her uneducated child. Hence, the women have treated society towards its prosperity as their child which has inspired to work against all kinds of pollutions and enhance the prosperity in sanitation.

Therefore, the campaign of sanitation education, its activities in the communities of indigenous, ethnic, Muslim, dalits and marginalized other groups has been effective. The level of education for women has increased. Female participations in social activities are also being the essential components for effective implementation.

3. Understanding the Barriers

The national target of meeting MDGs by 2015 and national target of total coverage by 2017 still needs a considerable effort. To facilitate national target Bardia has planned to declare district open defecation free till the end of 2015. The latest sanitation status of Bardia reports that among 20 VDCs and four municipalities 18 VDCs are already declared ODF. The district still faces the challenge of achieving 100% coverage in remaining 2 VDCs and 4 Municipality. The district needs enhanced cooperation, coordination and resource mobilization of all stakeholders for overcoming residue and stubborn challenges of the district. Mainstreaming women to take initiatives and active leadership role in not only achieving ODF status but also retaining the achievement post ODF. The major hurdles of this challenge are;

3.1. Migrated Settlements and Poverty

The settlement pattern too poses a problem for building toilets in ethnic Madhesi settlements in the Terai (Government of Nepal, 2011) and the remaining VDCs and

Gulariya Municipality is no exception. The district is well known for migrated settlements, mostly consisting of either landless or with small piece of land barely enough for their huts. Some Mukta Kamaiyas (Freed bonded labours) have still not acquired the authentic papers of their landholdings therefore do not want to invest in infrastructure (toilets) on that land. In these settlements women also face the same challenges, and despite being aware of family well-being, lack of property rights and decision power has not let them to keep toilet building in priority list. Additionally, most of these people are very poor and their first priority is providing food twice a day for their family. Hence, lack of resources is pushing them behind in sanitation movement.

3.2. Allocation of resources in the sector

The government starting from the tenth plan has put high priority in sanitation by allocating separate budget for sanitation. Leaded by SHMP 2011 the local governing institutions like DDC and VDC have allocated their development budget for improved sanitation in their area. Along with it different development partners have also prioritized sanitation. But the resource gap to achieve MDG target in sanitation is more than NRS.11900 million (NPC, 2010) which has created obstacle in achieving sanitation coverage in poorest quintile.

3.3. Low Priority of the Concerned Authorities

With the perception that sufficient drinking water is the key for sanitation. Until recently it barely got attention as a separate development intervention. Despite forming and enacting DWASHCC, VWASHCC, MWASHCC and ward WASHCC channeling their fund and prioritized attention in sanitation has not been successful to the anticipated level. This prioritization has been the bottleneck in achieving blanket coverage in bardia too.

3.4. Hope for Subsidy

The past practices of diverse financing modalities from stakeholders are still remembered by the community and hope of different modality with financial support is still very alive. This obstacle has discouraged not only very poor HHs but also HHs which have capacity of self financing toilet construction and women are no exception .

3.5. Time Poverty

The three roles; reproductive, productive and social takes up all of women's time leaving no space for developing their own capacity and empowerment, major hindrance of gender mainstreaming. These biologically inseparable and socially imposed created from discrimination roles and responsibilities are taken as indicators of being a worthy woman. A woman should be fit and fine everywhere, and for whoever needs in the HHs leaving no time for their personal exposure and learning leading to enhanced capacity of decision making. In bardia's sanitation movement this bottleneck prevents women changing status from beneficiary to sanitation campaign leader.

3.6. Cultural Values

The local traditional cultural practices, social norms of patriarchal society, level of awareness in homogeneous and heterogeneous settlements, social taboos (like male elder and younger females should not use same latrine), low status of female in society are additional hindrances felt in mainstreaming gender in bardia's sanitation movement.

These challenges are some of the major challenges for increasing access of all women to total sanitation and to divert women as active actor or leader in bardia's sanitation movement.

4. Paving the Way Forward

Gender equity and equality is directly related not only to sanitation but also to the social wellbeing and economic upliftment of any community. The observed slow but gradual change of women status in the sanitation movement of Bardia clearly indicates their increased involvement. The current modality of all stakeholders involvement from national to local level under government leadership as per SHMP2011 has provided opportunity for women groups to be part of the movement. The identified gaps lead to following actions in future;

Prioritized and synergized efforts: The state actors and facilitators of implementation need to prioritize sanitation more in the targeted area. Sanitation policies and strategies should identify, accept and ensure women as active actors at all levels. The current status of Nepalese population exhibiting high foreign migration of male suggest designing sanitation projects and programs executed, maintained and operated by women.

Developing local and contextual solutions: As with all approaches there is no one size fits all solution for the unique issues. Local and contextual solutions should be generated in coordination with local stakeholders as addressing mechanisms (like requesting authorities for release of landholding documents) especially for landless, migrated and Mukta Kamiyas.

Reinforcement of single modality and one window policy: The diversified modalities practiced in the past have created hope of financial support increasing HHs reluctance on investment on toilet construction despite raised awareness. People have to be informed that sanitation movement from now onwards will follow single modality as specified by SHMP 2011 and all the funding will be through one window policy i.e through DDC.This shall erase false hope and one HHs one toilet policy will be on track.

Enact modalities and strategies for reducing poverty: As elsewhere rural Women of Bardia also are entrusted with the traditional roles of production, reproduction and social. Being on Terai land and male labour force migration have feminized agriculture work increasing women's drudgery. Additionally women's quest for their rights has overburdened them. To develop their capacity and encourage their participation distribution of responsibilities can free the time for women, which they can use for their empowerment. Awareness on benefits of shared work as well as mechanization, change in livelihood means, could be some steps to start upon.

Changing societal norms and values: The traditional practice of open defecation is not only harmful to society and in women's case, the additional harm is on their health. In absence of safe defecation venue they tend to wait for darkness and tend to drink less water both very harmful for their health. Education and advocacy of the harmfulness of the well accepted communal behavior of defecating in open fields and near water source needs to be promoted. Social norms and values as prohibition in use of same toilet by father/brother in law and daughter/sister in law is prohibited in some clan need change. People do not feel easy discussing on excreta, but proper management of it should be promoted as a very serious issue.

Overall it is well identified, acknowledged and accepted that women being in the forefront of sanitation movement not only

accelerate the movement but also ensure sustainability of the achievement. They are instrumental link to promote behavioral change due to realization of actual need for improved sanitation. Furthermore, to do so the terai women need targeted empowering and mainstreaming measures.

References:

Adhikari, K. 1.-q. (2012). Sanitation in Nepal ... Past, Present and Future. Kathmandu: Kunti Bhoomi Memorial Trust, Nepal.

http://www.brainyquote.com/quotes/quotes/s/sylviamath629757.html#dk3WIVchWLVpct2j.99

CBS. (2011). Kathmandu: Central Bureau of Statistics www.cbs.gov.np.

Domestos WaterAid WSSCC.(2013).We Can't Wait: A Report on Sanitation and Hygeine for Women And Girl's. Domestos WaterAid WSSCC : http://www.wsscc.org/sites/default/files/eaoc01-40-wtd-advocacy-report5.pdf. wsscc.org.

Food and Agricultural Organization(FAO).(1995).Gender and Food Security in Agriculture. http/www.fao.org/gender/en/agrie.htm

Freeman, Matthew C.,et al., 'Assessing the Impact of a School-Based Water Treatment, Hygiene and Sanitation Programme on Pupil Absence in Nyanza Province, Kenya: A cluster-randomized trial',Tropical Medicine and International Health, vol. 17, no. 3, March 2012, pp. 380–391. (quoted in Raising Even More Clean Hands, UNICEF).

Government of Nepal. (2011). Sanitation and Hygiene Master Plan . Kathmandu: http://www.washinschoolsmapping.com/projects/pdf/Nepal%20Government%20Sanitation%20and%20Hygiene%20Master%20Plan.pdf.

GUBITZER, A. U. (2007). A Conceptual Framework for Gender and Development Studies: From Welfare to Empowerment. http://www.efseownloads/publikationen/foren/Forum32.pdf.

Ibid

IRCS. (2014). Why Getting the Balance Right? https://www.ifrc.org/what-we-do/health/water-sanitation-and-hygiene-promotion/.

Prasai, J.N. (2011).Nationwide Coverage and Functionality Status of Water Supply and Sanitation in Nepal. National Management Information Project (NMIP),Department of Water Supply and Sewerage (DWSS) Panipokhari, Kathmandu

MDG. (2013). Millennium Development goals- MDG Report, .

NPC. (2012). Accelerating Progress towards the MDGs: Improving Access to Sanitation. NPC &UNDP, Nepal

Menstrual hygiene matters, WaterAid 2012.

PHLUSH. (2012, November 27). A Rough History of Sanitation in the West.

SACOSAN-V. (2013). Nepal Country Paper on Sanitation. Ministry of Urban Department, Kathmandu.

Sanitation Policy-BN. Assessing Sanitation Policy-BN Nepal.pdf www.lboro.ac.uk/wedc.

Inter-agency Task Force on Gender and Water (GWTF), UN Water. Gender, Water and Sanitation: A policy Brief, International Decade for Action, 'Water for Life,' 2005–2015, UN.

Reaching the Unreached, Background paper for SACOSAN V, FANSA

Share and Care Nepal. (March, 2009). Gender Policy. http://www.share-care.org/uploads/userfiles/GenderPolicy-ShareandCareNepal.pdf.

Subedi, S. (November, 2011). Status of Tharu Women in Chitwan- A Study. Chitwan: http://subedisantosh.blogspot.com/2011/11/tharu-women-in-nepal-brief-analysis.html.

GSF, 2013: Global Sanitation Fund Programme , Progress report , Sacosan Special, GSF programme, Unhabitat nepal

Difficult But Not Impossible: Need of Deliberative Movement to Encounter the Challenges of Open Defecation Practice in Terai

Bishwa N Paudyal*
bishwapaudyal@gmail.com

Abstract:

Open defecation is a clear example of collective behaviour, which is associated with the strong-shared belief that open defecation is not harmful. The condition of sanitation in Terai continues to be left behind from the mainstream of national sanitation movement and remains in a mysterious and dismal condition. The sanitation coverage in Terai is very low despite the high coverage of water availability. There is a general perception that people in Terai are captive of their tradition and they deter changes, and that it is tough to persuade them for adopting good hygiene and sanitation behaviour. Due to continuation of such a mind-set and limited penetration by the on-going sanitation interventions, the existing sanitation promotion approaches and modalities being practiced in the country seem not enough to bring about the anticipated changes in sanitation condition in the Terai region. For this, time is strongly demanding an innovative and creative thinking and activities to change the social values and norms and setting new standard to overcome the problem. This article tries to dig out the hidden reality to encounter the problem in the Terai region of Nepal.

Key Words: Terai, ODF, WASH, Value, Sanitation, Hygiene, Behavior, Toilet

1. Context:

The world remains off track to meet the MDG sanitation target of 75% and if current trend continues, it is set to miss the target by more than half a billion people. By the end of 2011, there were 2.5 billion people who still did not use an improved sanitation facility. The number of people practicing open defecation decreased to a little over 1 billion, but this still represents 15% of the global population.

Nepal shares its entire Southern border with India, which has a massive problem of open defecation. The World Health Organization (WHO) and United Nations Children's Fund (UNICEF) estimate that there are more than 620 million people practicing open defecation in India, or half the population. In Nepal, open defecation by around 6 million people, or almost one-fifth of its total population, has been called as a biggest national shame. The latest Census data (2011) reveals that the percentage of households having access to television and telephone in rural area exceeds the percentage of households with access to toilet facilities. Open defecation is prevalent among all socio-economic groups though the bottom to wealth quintiles bear the heaviest burden. Children—already vulnerable and marginalized—pay the highest price in respect of their survival and development.

Nepali society is characterized by a wide diversity of cultural, caste and ethnic identities, languages, religions and geographic ecologies. Half of its 26.6 million people live in the low-lying southern Terai plains, followed by 43 per cent in the middle Hills and 7 per cent in the northern Mountains. Forty-eight per cent of the population is under 18 years of age, making investments in children and

* Mr. Paudel is an Executive Director at Environmental Resources Institute.

adolescents are especially vital for shaping national development and strengthening the fulfilment of human rights.

Nepal ranks 157 out of 187 countries in the 2011 UN Human Development Index and remains amongst the world's 48 Least Developed Countries. More than two thirds (69 per cent) of children in Nepal are deprived of at least one of the seven basic needs. The leading child deprivation in Nepal is lack of sanitation and over a third of Nepal's children defecate in open spaces. In the mid and far western region over half the population defecates in open spaces for lack of adequate sanitation. Safe disposal and handling of child faeces and knowledge of hand washing after cleaning children's stool or before handling food remains low.

2. Habitual Aspects of Open Defecation

Open defecation is a clear example of collective behavior which is associated with the strong shared belief that open defecation is not harmful. The cultural belief that the father-in-law and daughter in law should not use the same toilet further prohibits households from the construction of toilets. People in the Terai do not hesitate to use open field to defecate; though there is a strong Purdha system and culture of isolation amongst family members. There is no written description in the Hindu teaching to rationalize the relationship between open field defecation and its cultural validity. However, they blame it as a cultural and traditional practice that is simply sanctioned by the society, community and the family. The historical socio-cultural tie up with the northern India is also considered as a factor of promoting open defecation, which has one of the highest numbers of open defecators.

There is a general perception that people in Terai are captive of their tradition and they deter changes and that it is tough to persuade them for adopting good hygiene and sanitation behaviors. Due to continuation of such a mind-set and limited penetration by the ongoing sanitation interventions, the sanitation condition of Terai continues to be left behind from the mainstream of national sanitation movement and remains in a mysterious and dismal condition. Most of the people in Terai do not consider open defecation as a bad habit. They consider it as a culture but they deliberately think that feces seen outside publicly is a dirty matter. People often scold the open defecators with harsh language but they themselves do it. Women often reproach the commuters while doing open defecation in their fields and road corridors. People are aware about the hazards of open field defecation but roughly 80% people in the rural area and almost 90% people in the urban slum are still practicing open field defecation. The most frequent place for open field defecation is country roadside, side of the canal, open field, dry field along vegetable farm, cereal and maize field, etc. Almost all are aware about the major risks of defecating outside like – shame, snakebite, difficulty in reaching, danger of scolding, etc. Despite this fact, people continue the practice of open defecation. Most of the people select others land or public place to defecate.

3. WASH and ODF Movement in Nepal

In 1980 UN declared International Drinking Water Supply and Sanitation Decade and initiated water, sanitation and hygiene programme aiming to increase access to sustainable and safe drinking water, sanitation facilities, and improved hygiene practices in schools and communities to contribute to reduce related diseases. In 1994, the Government of Nepal launched the National Sanitation Policy and Guidelines for Planning and Implementation of Sanitation Programmes. In 2003, the sanitation movement started with WASH intervention that found its culmination in the concept of Open Defecation Free (ODF) campaign.

Government of Nepal has set a national target of 80% of the sanitation coverage by 2015 and universal coverage by 2017 AD. As to ensure the national targets are met well in time, the government in 2011 enforced Sanitation and Hygiene Master Plan. The MDG Acceleration Framework (MAF) on Sanitation has identified high impact sanitation and hygiene interventions, identified key bottlenecks that prevent effective implementation and finally identified appropriate solutions to unlock the bottleneck and develop an action plan to ensure MDG and national targets of sanitation is met by all the geographic areas, districts, development regions and all segment of people.

4. Open Defecation and Terai

Significant progress has been made by Nepal's sanitation sector over the past few years. According to the national census, the sanitation coverage has crossed 61% (CBS, 2011) and as of March 2015, over 1570 VDCs, along with 67 municipalities and 23 districts have now been declared as Open Defecation Free (ODF). However, there is still much to do to achieve the national target of 100% sanitation coverage by 2017 .

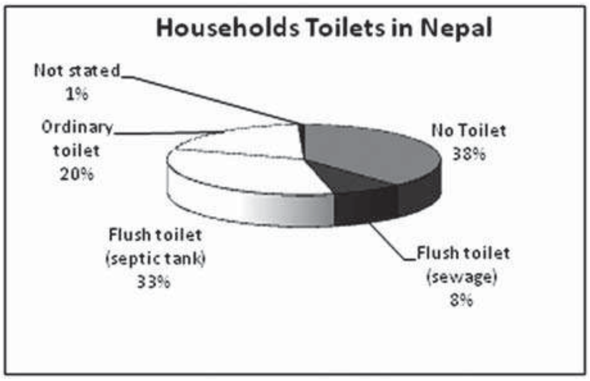

There are some low coverage areas such as the 8 districts of central and eastern Terai (Parsa, Bara, Rautahat, Sarlahi, Mahottari, Dhanusha, Siraha and Saptari, where only 19 percent of households have toilets. Furthermore, some of the households that have reported to have ordinary toilets or have not stated the type of toilet, may have unimproved or temporary toilets, which need to be improved. The Census data indicates that only 41% of the households nationwide and only 13 % of the households in the 8 Terai districts have flush toilets connected to septic tanks or sewage system. In this context, there is an urgent need to address the issues in Terai. The details of the sanitation coverage of 8 Terai districts are presented in the graph below.

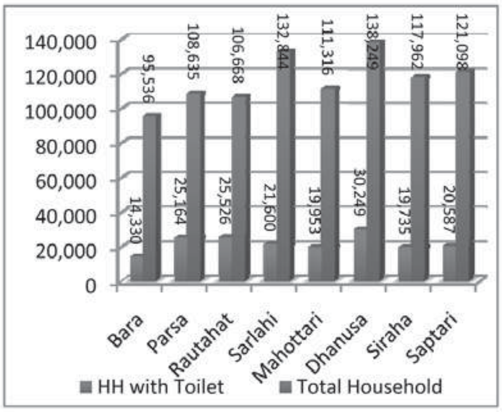

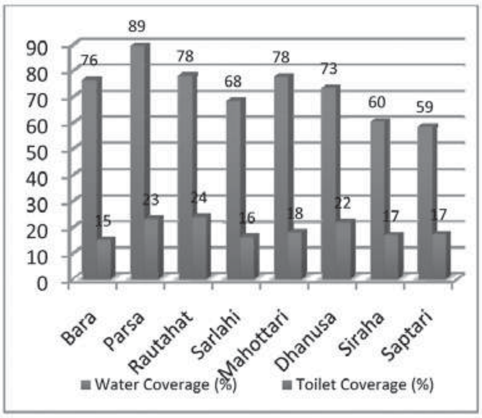

Besides the low sanitation coverage, the poverty headcount rate of Terai is the lowest i.e. 28% compared to 33% in the mountains and 35 % in the hills (CBS, 2004) . Most poor people do not have access to sanitation as the government data indicates that among people within the poorest quintile only 4% have improved toilets and 9% have unimproved toilets .

The poor sanitation coverage, high rates of poverty, and low level of awareness has resulted in poor health among the Terai population. According to the Nepal Demographic and Health Survey of 2011, the children of the Terai region are the most vulnerable to diarrhea. The percent of children with diarrhea in two weeks preceding the survey was 14.8 % in the Terai compared to 12.7% in the hills and 13.4% in the mountains. In terms of number of children, the figures are more alarming, as the survey found that the number children with diarrhea in the two weeks preceding the survey was highest in Central Terai with 1070, followed by Eastern Terai with 720. Together these two sub-regions account for 35% of the children with diarrhea. Besides the low sanitation coverage, the high incidence of diarrhea in the Terai is also due to the high water table and regular floods that occur in the region. The high population density in the region also increases the risks associated with spread of communicable diseases. Most of the people select others land or public place to defecate. Both Terai and hill community in Terai they fairly are practicing open field defecation.

Another challenge in the Terai is the socio cultural dynamics of Terai districts. Analysis of sanitation coverage among different castes and ethnic groups indicate that the sanitation coverage is lowest among Terai Dalits with only 4.6% of this group having access to sanitation. This is followed by Terai janjati with only 16.6% sanitation coverage (NPC, 2012). As open defecation is a well-accepted practice in many communities in the Terai, the resistance to change will probably be high in these communities.

In spite of the urgent need for expanding the sanitation coverage in the Terai, the sanitation movement that has swept the country in recent years has not really caught on in the 8 districts of central and eastern Terai. Among 772 VDCs and 9 municipalities within the 8 districts only nine VDCs have achieved the ODF status to-date despite strong visible sanitation campaign nationwide which has resulted in more than 1500 VDCs and 67 municipalities being declared as ODF. This also indicates the urgent need for intervention in this Terai region to accelerate the sanitation movement. Without such a movement in this region, attainment of the national target of 100% sanitation coverage by 2017 may not be possible.

Availability of water is almost universal in Terai through hand pump and drinking water supply scheme with private or public tap. Some households have covered area for bathing purpose but do not have a toilet. Generally, an open field defecator carries a bottle of water with him/her to wash the back but it is found that they never wash their hands with water or soap after defecation. But, children do not carry water and clean their back with leaf of soft vegetation or ball of the mud, which is very risky habit from health perspective including faecal-oral transmission of diseases. Hand washing with soap in critical times is almost none in households, schools, small refreshment centres and public offices. There is a strong Purdah system in Terai community but open field defecation in a similar setting is not considered as bad. The economic status does not seem as a hindrance to build and use toilet. It is seemed that most of the households with monthly income of more than USD 450/- don't have toilet.

5. Social Values and Demand for Normative Change

Both men and women feel that a latrine is more for women than for men. One main reason is that women are in the home during the day so need a latrine and men are outside so don't need a latrine. Gender segregation of open defecation and toilet use is not consistently practiced across the region. In some places men and women openly defecate in different fields but can use the same toilet and in other areas men and women can use the same field but can't use the same toilet. Children's education, dowry, farming investments, and home improvements are the main purchase priorities for rural households. A latrine is far down the priority list. People are spending their money on income generating or exchangeable assets, a latrine is neither. Only wealthy households are spending their money on luxury, non-necessity items like jewelery and televisions. Toilet is not considered a necessity. Both the poor and wealthy are expecting subsidy for their latrines, a result of the history of subsidy in the Terai region and the disadvantaged feeling of the people. Additionally subsidy programs are happening in communities in India bordering the Terai region that can further increase the expectation of subsidy.

People without latrines think that a latrine is something the wealthy and educated have, therefore if someone does not consider to be wealthy or educated they do not think a latrine is something they are expected to have. As well, if people wealthier don't have latrines then others are even less inclined to build one. Many people enjoy the experience of open defecation–the fresh air, socializing, no smell, and the walk to the defecation sites. As well when people have a negative experience using a latrine (dirty, smelly) their preference for open defecation is reinforced. Open defecation is a socially accepted practice for both men and women but men in general do not have to go as far to defecate and feel less hindered by issues of privacy and safety

Because of price perceptions and lack of price information, having a latrine is not considered by many people because they think it is too expensive or costs more money than they can afford–no money actually means 'I don't have enough money to pay for what I think it costs'. The decision to build a latrine is mostly driven by issues of convenience, privacy, safety, wanting to provide for guests, etc. and not health and sanitation. Awareness of the health impacts of open defecation is not enough to motivate people to build latrines. Women generally tell that open defecating is difficult for them–there is no privacy, they have to walk far, they find the environment unpleasant, they feel ashamed, and they are afraid of landowners and snakes. The women want a latrine to avoid these difficulties. But they are not the decision maker in this matter. In some

of the households latrines are considered as most important asset for daughters and daughters-in-law, but others still practice open field defecation. Father/brother-in-law and daughters-in-law are not supposed to use a single toilet. One of the main motivations for building a latrine is to protect specifically the daughters and daughters-in-law, keeping them safe from the elements as well as from public exposure.

Families want to welcome their new daughter-in-law to their home in part with a latrine to make sure that she feels welcomed and is protected. Women experience the greatest difficulties with open defecation and feel the need for a latrine the most acutely. Most often the wife initiates the discussion with the husband about building a latrine. Children, through experience using a latrine at school or a friend's home, also ask their parents for a latrine.

It is said that in a highly male dominated feudalistic society women have the difficult task of convincing men to build a latrine. Men are difficult to convince because they are the least motivated to use a latrine and have to do most work to obtain the latrine. Men have to find and hire the mason, shop for materials, transport materials home, and supervise and help the mason to construct a toilet. Thus latrine purchase is considered to be a tedious task.

6. Barriers and Opportunities

Barriers and opportunities to behaviour change can be viewed as coming from both the supply side and the demand side of the development equation. Supply side barriers and opportunities pertain to factors related to accessibility, availability and quality of services, presence and quality of structures, resources, policies, legislation and governance. Demand side barriers and motivators relate to behavioral, social, cultural, economic and physical factors that prevent or predispose individuals and families to/from deciding to practice desired behaviors and seeking information, agency and services.

The water logging or flooding during the monsoon season is another problem. The national level latrine designs for flooding and water logged environments is not sufficient and the available knowledge has not been widely disseminated to the VDC, community and mason level yet. This lack of knowhow results in latrines being built that are not usable for a portion of the year, forcing people to revert to OD, and reducing people's willingness to invest in a latrine because of negatives experiences with flooding.

The availability of underground water and hand pump is a means of water supply. Water scarcity is not an issue in the Terai region. There has been a lot of work done in establishing water access for households. Most households either have their own hand pump or have access close by households and have enough water for daily use, including for using pour-flush latrines. The inappropriate toilet technology that does not consider the minimum distance and depth of the septic tank is found to contribute to contaminate the under ground water which is the main source of supply of drinking water. Moreover, in some of the urban and peri-urban areas, drinking water is available from the drinking water supply schemes. Lack of availability of space in the household premise is also a problem for land less and poor household but it is limited to below 10%. The increasing availability of technology and skilled human resources for latrine construction has provided various options based on the affordability. The subsidy approach in the adjoining of Bihar State of India and the existence of subsidy for all has created dependency to construct a toilet. People consider it as a responsibility of public organization rather than the household.

There are also some opportunities for promoting sanitation in Terai. The Government has recognized the need for an accelerated sanitation campaign for the Terai. The MDG Acceleration Framework and the declaration of the Nepal Conference on Sanitation, 2013 also highlight this need. Government also organized a workshop targeting these 8 districts. Because of the easy access sanitation movement can spread quickly and monitoring will also be easier in the Terai. Due to the access to markets, construction materials are normally less expensive and more easily available in the Terai. The high population density in the Terai provides an opportunity for scaling up sanitation campaign quickly once it gets going.

To achieve the overall goal of the universal coverage of sanitation for all it is very important to focus on the improved WASH governance first. Then, it comes to the behavioral change and realizing the need for the improved sanitation. This helps to create the demand for sanitation. The

overall process is not only breaking the social norms but also creating and setting new norms and values to have a greater acceptance rather than blaming right holders by the authorities and authorities by the rightful citizens who do not have or use the toilet.

7. Widening the Bottlenecks

At national level, there are adequate policies and plans but still there is drastic lack of localized policies and specific guidelines for the implementation of sanitation and hygiene policies with reference to lowest coverage area. There is lack of accountability, transparency, and compliance towards existing budgetary provisions across projects and programmes. The district specific guidelines separate for Terai to implement of sanitation and hygiene is essential including geographical region and poor and disadvantaged groups. The weak monitoring of programme implemented by government and I/NGOs and harmonization amongst and between government and non-government agencies are the serious problems to promote WASH in Terai.

The household has less family priority to sanitation and hygiene practices against other investments like TV, mobiles, radio, etc. The external dependency of community for household latrine construction and huge expectation on government/NGO subsidy is another factor for putting it in a less priority. Still, the proper WASH services in public facilities and institutions (schools) are not available. This has eventually contributed to the community to accept open defecation easily. Children go to defecate in open despite having toilet at home as feces of children is considered not harmful. A toilet is being used as storage. Certain ethnic communities, e.g. Muslim, are rigid to accept the concept of sanitation (use of toilet). People cannot relate diarrhea as cause of poor sanitation; however, they know where to go for treatment when they have diarrhoea.

The budget and expenditure are not satisfactory and not compliant with the national goal. The budgetary norms and rates are not updated corresponding to local markets for reward and latrine promotion. There is a significant delay of fund disbursement from the government authority. The Village Development Committees, District Development Committee/District Technical Offices do not allocate/ disburse adequate funds for the WASH intervention. Water Supply and Sanitation Divisional Office should take the ultimate responsibility of WASH sector in association with local government bodies that is completely lacking.

Likewise, the lack of compliance by stakeholders on agreed plan and modality, non-functionality of D-WASH-CC, M-WASH-CC and V-WASH-CC and non-functional Water and Sanitation user committees, poor community participation, lack of accountability of users, lack of adequate information and lack of technical know-how, weak coordination among line agencies and local bodies for sanitation promotion, lack of post ODF interventions plan, weak inter-agency, functional coordination with explicit accountability and monitoring mechanism and inadequate activities on triggering behavior change/lack of social mobilizer at district level to support triggering behavior change at communities are other factors hindering the effort of ODF in Terai. Similarly, the lack of sanitation hardware materials (pan, pipe) in local markets, materials like pan, pipes, cement are not easily available, lack of space for toilet construction especially among landless/poor and Dalits, lack of sanitation information/ data, lack of adequate trained staff/facilitators/triggers and their commitment to expedite sanitation promotion, lack of skilled masons/latrine builders to construct latrines at local levels, road accessibility/ transportation facility are difficult in some areas, lack of public toilets, weak access to market and lack of financial access including financial institutions/locally for credit are other constraints.

The social and cultural practices and belief like - fatalistic thinking and culture of silence towards change, poor awareness and practice on use of toilet and water quality, culture of open defecation, culture of staying/keeping quite, the fear of toilet pit being filled in short period leading to open defecation among male, habitual to open field defecation, availability of public or private places to defecate and less exposure are working as a bottleneck to speed up the sanitation movement in the region.

8. Hope for the Future:

The Open Defecation Free (ODF) state is the bottom line for any sanitation and hygiene intervention. Now, different programme are offering various technological choices and options for the promotion of sanitation which was never before. The local bodies are providing leadership in overall planning, coordination and monitoring of the interventions. The locally managed financial mechanism has been initiated to support the poor and disadvantaged communities with the advocacy and enforcement with no subsidy approach. The mandatory provision of sanitation facilities in public institutions, provision of toilets in new buildings, and focus on hand washing with soap and other behaviour build up are moving in an integrated way to flourish the national goal.

The provision and formation of WASH Coordination Committees at the center, regions, districts, municipalities and villages formed and being mobilized across the country are major governing bodies to mainstream the intervention. The National Sanitation Conference (NECOSAN), District Sanitation Conferences (DECOSAN) and Central Terai Conference Sanitation (TECOSAN) has given a general commitment to take forward the momentum of ODF in the Terai. The

government has prioritized the 8 districts of central Terai region with the least sanitation coverage and series of workshop/meeting are being organized to focus programme there. However, it is very urgent to ensure the compliance of the Master Plan, MAF action plans and sanitation implementation guidelines. For this, development and effective mobilization of human resource on sanitation triggering at the national, regional, district and VDC levels are urgent need. The approach of basketing the programme of WASH stakeholders has been adopted but it is not fully materialized yet. The mobilization of media and political parties for the sanitation movement in the region and upscaling sanitation marketing strategies across the country to complement the ODF campaign is necessary which is not fully envisioned yet. Similarly, the upscaling of school sanitation program with focus on menstrual hygiene, hand washing facilities, child, gender and disabled friendly approaches are other hopes for the future. The provision of basic requirements of toilet at home obtaining public services has been made essential in some villages that must be replicated to this region without violating the basic rights of the poor and vulnerable segment of the society.

The movement created by the sanitation campaigns in other parts of the country through the tested and proven approaches like School Led Total Sanitation, Aligning for Action for Accelerating Sanitation Social Movement and School WASH programmes have been gradually expanding in this region recently. The commitments expressed in the form of resolutions and declarations are some of the localised positive initiatives in this regard. Breaking the deep-rooted social norm of open defecation in this region requires concerted efforts from all concerned agencies.

References:

- *CBS, 2006 and 2011, Nepal Demographic Health Survey, National Planning Commission/ Central Bureau of Statistics, 2006 and 2011*
- *CBS, 2010, Nepal Multiple Indicator Cluster Survey (2010), National Planning Commission/ Central Bureau of Statistics*
- *CBS, 2011, National Living Standards Survey, National Planning Commission/Central Bureau of Statistics, 2011*
- *CBS, 2011, National Population and Housing Census, Central Bureau of Statistics, Government of Nepal*
- *Paudyal, B. N., 2013, Dimensions for Social Marketing Strategy for Total Sanitation and Hygiene in Nepal, Journal of Society of Public Health Engineers Nepal (SOPHEN), SOPHEN, Kathmandu, Nepal, 2013*
- *Paudyal, B. N., 2014, Rapid Assessment on Challenges of ODF in Terai: Bytes for Triggering, Government of Nepal, Ministry of Urban Development, Department of Water Supply and Sewerage, Panipokhari, Kathmandu, Nepal*
- *UNDP, 2010 and 2011, Human Development Reports, United Nations Development Programme, 2010 and 2011*

Communication and Knowledge Management in the WASH Sector

✍Rabin Bastola*

rabin.b@wash-rcnn.net.np

1. Introduction

Learning and sharing on progresses and challenges in water, sanitation and hygiene issues are limited. Information management and documentation for effective communication and knowledge management has not been a priority. Experiences from interventions at community level are not well documented and also there are no proper mechanisms to receive feedback from grassroots to the policy making resulting into ad hoc planning.

Sharing on WASH policies, technological options and good practices among stakeholders is essential to achieve the targets of Sanitation and Water for All by 2017. For this, a strong mechanism is required to bring together information and knowledge and share them both at central and decentralized levels.

Realising this importance of communication and knowledge management, the National Sanitation and Hygiene Master Plan has emphasized to encourage local and national media (print, TV, radio) to collect success stories from the field and disseminate them through their regular channels (print/electronic). In addition, the Plan also mentions about developing media and communication strategy for the sector to mainstream media in hygiene and sanitation promotion.

Moreover, the WASH sector stakeholders, at the Nepal Conference on Sanitation' held in Kathmandu in May 2014 have also committed to establish 'National Sanitation Fund' through the collaboration of government and development partners to promote reward, knowledge management, research and innovation. Similarly, the declaration also mentions about establishing WASH Resource Centres at the secretariat of WASH coordination committees at all administrative levels to develop them as knowledge hub.

Therefore, it's high time to mobilize appropriate communication channels and develop good knowledge products in order to provide safe drinking water, sustainable sanitation and good hygiene practices.

2. The Status

In today's scenario, communication is comparatively better than knowledge management. Communicating practice has increased but documenting and managing information and data are still not adequately done.

* Mr. Bastola is a Technical Advisor of WASH-Resource Centre, Nepal WASH-RCNN

Sector stakeholders usually communicate among each other through meetings, workshops and newsletters. Though the number of learning and sharing events have increased, they are not adequate yet. Moreover, they are event-based and more driven by the nature of the projects, i.e. these are no regular activities. WASH Sector Stakeholders Group meeting and National Sanitation and Hygiene Coordination Committee (NSHCC) meetings are held, however, these meetings do not happen on a regular interval.

The Department of Water Supply and Sewerage (DWSS) is a lead agency for sector communication and coordination. It is regularly communicating with its regional and district level offices. Besides, it annually organizes workshops, celebrates special events like sanitation week, environment day, water week, etc., and mobilizes TV/radio programmes for sharing and wider dissemination. Program audio-videos are also prepared, stored and disseminated with progress reports and success stories both at national and decentralised level. The Department of Local Infrastructure and Agricultural Roads (DOLIDAR) also adopts similar strategies and actions.

The national Sanitation and Hygiene Master Plan (SHMP) 2011 has emphasized on the use of institutional set up like the secretariat office of the National Sanitation and Hygiene Coordination Committee (NSHCC), National Water Supply and Sanitation Training Center (NWSSTC) and other networks in the sanitation sector working for knowledge management. This is an interesting development for the WASH sector. The SHMP has also clearly mentioned about establishing data and information centres in the secretariat office of Regional-WASH - Coordination Committee (R-WASH-CC), District/Municipal/ Village level WASH Coordination Committees and data verification/validation mechanisms in close coordination with the Department of Water Supply and Sewerage (DWSS) and secretariat office of NSHCC. Through this knowledge based mechanism, the developed will be shared from time to time to influence policies, plans and strategies.

Few forums and networks are also working for promotion of sanitation and hygiene issues. They have been using different communication channels and knowledge management practices depending upon the nature of their organization. However, mass media and communication channels are used by sector stakeholders on a sporadic basis and also the press and media cover these issues mostly after some havoc or epidemic. Few stations like Radio Nepal, Radio Sagarmatha and Ujyaalo FM broadcast programme dedicated to WASH issues.

A brief analysis done by Nepal Water for Health (NEWAH) about news coverage on sanitation by national daily newspapers showed that the articles/news in November 2010 dropped to 42 while that was 307 in the month of August. The month of August had higher number of sanitation news/articles because of the diarrhea epidemic in Nepalgunj and other parts of the country. Hence, there is a need to build partnership with press/media for proactive communication of messages for public awareness, capturing stories on success and failures and advocating for enforcement of national level policies and plans.

The reluctance of stakeholders to be transparent has also impaired proper communication since well informed communication means wider transparency. The sharing of only good practices, successes and achievements have also questioned their legitimacy since sharing of failure and

lessons learnt could avoid repetitions of mistakes.

Knowledge management on the other hand has not been a priority, probably also poorly understood and there is no proper mechanism to receive feedback from grassroots to the policy making resulting into ad hoc planning. The low budget allocation for communication and knowledge management has also affected their effectiveness and efficiency.

3. Opportunities and Challenges

Communication has improved both among the stakeholders and with communities within last few years. Coordination committees have been established at different administrative levels from national to local. The challenge lies on effective functioning of those structures that do not have regular funding and dedicated human resource to coordinate such platforms. In order to collect, document, share, coordinate, exchange information for effective planning, implementation and monitoring on a regular basis, a dedicated staff is essential.

The National Information Management Project (NMIP) under the Ministry of urban Development (MoUD) has been very good data and information repository that could be utilized by the stakeholders for project planning.

Sector sharing has increased and stakeholders have started appreciating each other's contribution. Government initiatives to promote learning and sharing among stakeholders through discussion forums like Sector Stakeholders Group Meetings and Joint Sector Review Meetings coordinated by Sector Efficiency Improvement Unit (SEIU) under MPPW is very crucial in promoting learning and sharing in the sector. However, follow-up of commitments made in the SSG and other similar platforms is limited.

Different associations like Municipal Association of Nepal (MuAN), Federation of Drinking Water and Sanitation Users Nepal (FEDWASUN), Water, Sanitation and Hygiene-Resource Centre Network Nepal (WASH-RCNN) and other relevant associations can play crucial role in communication, awareness and advocacy, and information and knowledge management at national and decentralised level. The regional and district level resource centres established through the collaborative effort of stakeholders could be used in region/districts for information collection, documentation and dissemination of data/information and lessons learned.

Health professionals are seen as contributing to messages on sanitation and hygiene behaviour changes at VDC and community level. This is done through health posts, District Public Health Offices (DPHOs), female community health volunteers (FCHVs) and health promoters of NGOs. The FCHV program activities are carried out nationwide by the 52,000 FCHVs (USAID, 2012).

The progress made in the print and electronic communication channels in Nepal is encouraging. With this increase, radio is available in 51% of Nepalese household while 36% of households have television (CBS, 2012). Therefore, the use of electronic media can be a powerful tool to communicate messages to a large number of people. In this context, FM radio is probably the media with the largest reach throughout the country.

Another up-and-coming possibility for communication is the mobile phone. According to Nepal Telecommunications

Authority, the mobile penetration has reached to 82.02% of the total population in Nepal. Within a short period, mobile phones have become very popular. Short Message Service (SMS) of mobile can be used to communicate important hygiene behavior change messages to public.

A lot of information on WASH is available in the internet and other sources in English language but translating them and modifying them to fit our context can be a challenging task. The International Telecommunication Union has estimated that 13.30 percent of the people in Nepal use internet. It's high time we also gradually improve internet based information platforms for easier access to information.

Nevertheless, effective joint collaboration and partnership among stakeholders, including private sector and press/media, is essential for timely communication and sharing of progresses and challenges through appropriate communication channels and knowledge sharing platform, as they are not possible in isolation.

4. The Way Forward

The WASH sector in Nepal has now been moving in more coordinated and harmonized manner. This has been possible through the effective coordination made through the coordinating structures established after the National Sanitation and Hygiene Master Plan. The SEIU at the MoUD has also been able to establish itself as an important facilitating body in the WASH sector to advocate for better learning and sharing. Sector stakeholders have recognised it as a potential platform to develop itself also as a knowledge hub.

Hence, it's high time we put efforts to further enhance better WASH facilities and services through effective communication and knowledge management at national and decentralized level. In order to do so, some of the priority activities could be:

✶ Strengthening NWSSTC and SEIU

The current need is to set up a committed structure to drive the process of learning and sharing in the sector. It is anticipated that the NWSSTC will be developed as a knowledge and innovation centre, and SEIU as a platform for policy dialogue, coordination, action research, policy monitoring, outcome and innovation for efficiency and effectiveness, as well as providing a network for mutual learning and sharing of experiences.

✶ Strengthening Regional WASH Resource Centre

Establish WASH Resource Centre in all development regions of Nepal in order to fulfill information gap required for effective planning and monitoring. The information collected and documented by the resource centres have to be analysed, documented and published to meet knowledge demand in the sector.

✶ Internet based learning and sharing

In order to utilize the potential of internet based learning and sharing, actions are needed to update and increase website contents and evaluate the use of information, looking in particular at the use different products and services (e.g. website, newsletters). Also trainings on e-learning and internet based advocacy will help in maintaining effective communication with sector professionals and organizations.

✶ Knowledge sharing platform

Thematic workshops and seminars at central and decentralized levels to inform people on the latest developments or interesting case

studies in the sector are essential. There is a need to provide a forum for practitioners to discuss various issues ranging from technological innovations to policy level dialogues with relevant officials and stakeholders. These forums will provide a platform for effective networking as well as sector learning on a regular basis.

✶ Explore avenues for partnership with media

The huge potential of press/media partnership has not been adequately utilized in the sector. The role of journalists in bringing about positive social changes is crucial. Hence, we need to foster media partnership by recognizing their contributions and encouraging them by providing offers like fellowship. Discussions with editors/station managers at press/media houses have to be done for possible institutional collaboration.

Hope these initiatives will help to establish an enabling environment for effective WASH sector learning and sharing which will eventually lead towards better communication and knowledge management for improved WASH services in Nepal.

5. References

- *CBS (2012). National Population and Housing Census 2011. Central Bureau of Statistics, Kathmandu, Nepal.*
- *GoN (2011). Sanitation and Hygiene Master Plan 2011. The Government of Nepal, Kathmandu, Nepal.*
- *ITU, 2014. International Telecommunication Union - Website. http://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Pages/stat/default.aspx (accessed on 28th August, 2014)*
- *NECOSAN/NSHCC (2013). Nepal Conference on Sanitation 2013 Declaration. Kathmandu.*
- *NTA, 2014. Management Information System. Issue 67, Volume 115. Nepal Telecommunications Authority of Nepal, Kathmandu, Nepal.*
- *USAID, 2012. Nepal Family Health Program II, Technical Brief # 1 (Revised February 2012) - Female Community Health Volunteers. United States Agency for International Development, Nepal.*

सरसफाइ आन्दोलनमा सर्वपक्षीय प्रयासहरु

✍ मुक्ति पोखरेल
mukti.pokharel@nrcs.org

१. पृष्ठभूमि

सन् १९८१ मा संयुक्त राष्ट्रसंघद्वारा घोषणा गरिएको खानेपानी तथा सरसफाइ दशकसँगै नेपालमा सरसफाइ कार्यको थालनी भयो । वि.सं. १९९० सम्म केवल ६ प्रतिशत घरधुरीमा मात्र चर्पीको सुविधा थियो । यो सुविधा वि.सं १९९६ मा १५ प्रतिशत घरधुरीसम्म पुग्यो । सन् २०११ को सेन्सस सर्भेले नेपालका ६१.८ प्रतिशत घरधुरीको सरसफाइमा पहुँच देखाएको थियो भने सन् २०१४ को अन्तमा त्यो प्रतिशत बढेर ७० भन्दा माथि गएको देखिन्छ । शिक्षा, स्वास्थ्य र सरसफाइ सम्बन्धी चेतनामूलक क्रियाकलाप प्रबर्द्धनका अतिरिक्त साबुन पानीले हात धुने बानी व्यहोरामा क्रमिक सुधार हुँदै सरसफाइको कमीले लाग्ने रोगव्याधीबाट हुने मृत्युदर घट्दैछ । देशमा विभिन्न गाविस, नगरपालिका तथा विद्यालयका सेवाक्षेत्र एवं समुदायहरुलाई खुला दिसामुक्त क्षेत्र बनाउन सबै सरोकारवालाहरु सहकार्यमा जुटेका छन् । हालसालका वर्षहरुमा सरसफाइ प्रवर्द्धन कार्य विगतमा रहेको "क्रियाकलाप" अथवा "परियोजना" बाट सामाजिक अभियानको रुपमा विकास भएको छ । गाउँवस्ती, टोल, विद्यालय, गाविस, नगरपालिका तथा जिल्लाहरु आ-आफ्नो क्षेत्रलाई खुला दिसामुक्त घोषणा गर्दै पूर्ण सरसफाइ तथा स्वच्छता प्रवर्द्धनतर्फ द्रुत गतिमा अघि बढेका छन् । यसबाट सबै क्षेत्र, तह र तप्काका सरोकारवालाहरुमा सरसफाइ प्रवर्द्धनलाई आफ्नो साझा जिम्मेवारी ठान्दै आ-आफ्नो क्षेत्रमा यसलाई सामाजिक आन्दोलनका रुपमा उठाउन उत्प्रेरणा मिलेको छ । यसबाट सरसफाइको राष्ट्रिय लक्ष्यलाई सहजै हाँसिल गर्न सकिने ठोस आधार र आत्मविश्वास जागृत भएको छ । अर्कोतिर यी सरोकारवालाहरुले सरसफाइ आन्दोलनको दिगोपन कायम गर्न समेत थप जिम्मेवारी बहन गर्नुपर्ने भएको छ ।

नीतिगत प्रयासहरु

सन् १९९४ मा जारी राष्ट्रिय सरसफाइ नीतिले यसलाई आधारभूत आवश्यकताको रुपमा परिभाषित गरी उपभोक्ता केन्द्रीत सरसफाइ कार्यक्रममा जोड दिएको छ । त्यसैगरी सन् २००४ देखि कार्यान्वयनमा आएको ग्रामीण खानेपानी आपूर्ति तथा सरसफाइ राष्ट्रिय नीति र रणनीति एवं क्षेत्रगत रणनीतिक कार्ययोजना मार्फत खानेपानी तथा सरसफाइ क्षेत्रको कूल बजेटको २० प्रतिशत रकम सरसफाइमा परिचालन गर्न सकिने नीतिगत प्रतिबद्धता व्यक्त भएको छ। त्यसैगरी सरसफाइ सम्बन्धी नीति २००९ द्वारा खानेपानी तथा सरसफाइ सुविधा मार्फत गरिबी न्यूनिकरणमा जोड दिइएको छ ।

सन् १९९४ को नीतिले खानेपानी र सरसफाइ, वातावरण संरक्षण, स्वास्थ्य सुधार र गरिबी निवारणलाई अपरिहार्य मानेको छ, यसका लागि राजनीतिक प्रतिवद्धता र सबैको चासो तथा उत्तरदायित्वको विषयको रुपमा उठाएको छ । यो नीतिले व्यवहार परिवर्तनमा जोड दिँदै यसका लागि विशेष गरी महिला र गैरसरकारी संस्थाहरुलाई सहभागी गराउने व्यवस्था गरेको थियो ।

खानेपानी आपूर्ति सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति १९९८ ले सरकारी निकायलाई सहजकर्ता र सहयोगीको भूमिकामा केन्द्रीत गरेको छ । यो नीतिले गैरसरकारी संस्था, दातृ संस्था एवं सामुदायिक संस्थाको सहयोगमा उपभोक्तालाई आयोजना निर्माण, सञ्चालन तथा मर्मत सम्भारको काममा जिम्मेवार बनाएको छ । खानेपानी तथा सरसफाइ क्षेत्रमा गैरसरकारी एवं सामुदायिक संघ-संस्था तथा निजी क्षेत्रलाई सहयोगीका रुपमा परिचालन गर्ने नीति अङ्गीकार गरिएको छ ।

सहस्राब्दी विकास लक्ष्य र सरसफाइ गुरुयोजना

गरिब राष्ट्रहरुको सामाजिक र आर्थिक स्थिति सुधार गरी विकासका लागि प्रोत्साहन एवं सहयोग गर्ने उद्देश्यसहित १८९ देशहरु र अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरु मिलेर सेप्टेम्बर २००० मा सहस्राब्दी विकास लक्ष्य घोषणा गरिएको थियो । समानताका आधारमा सम्पन्नताका साथ सुरक्षित

* पोखरेल नेपाल रेडक्रस सोसाइटीमा सरसफाइ कार्यक्रम निर्देशक हुनुहुन्छ ।

वातावरणमा सम्मानपूर्वक बाँच्नका लागि सामूहिक रुपमा काम गर्ने प्रतिवद्धता नै सहस्राब्दी विकास लक्ष्य हो। धेरै देशहरुले यसैका आधारमा राष्ट्रिय लक्ष्य तय गरेका छन्। नेपालको राष्ट्रिय लक्ष्य सहस्राब्दी विकास लक्ष्य भन्दा माथि रहेको छ। नेपालले सन् २०१५ सम्ममा देशका ५३ प्रतिशत जनतासम्म खानेपानी र सरसफाइ सुविधा पुऱ्याउने लक्ष्य लियो। अर्कोतिर नेपालको राष्ट्रिय लक्ष्यले सन् २०१७ भित्र सबै नेपाली सम्म खानेपानी र सरसफाइको आधारभूत सुविधा पुऱ्याउने दिशानिर्देश गरेको छ। यसका लागि नेपालले थप प्रगति गर्नु आवश्यक छ।

सन् २००० मा नेपालका ३० प्रतिशत जनतासम्म सरसफाइको सुविधा रहेकोमा ११ वर्षमा चर्पीको पहुँच बढेर दोब्बर भन्दा बढी भएको छ। यस तथ्यांङ्कबाट वार्षिक सरदर बृद्धिदर करिब ३ प्रतिशत रहेका देखिन्छ। सन् २०१७ सम्म राष्ट्रिय लक्ष्य प्राप्त गर्न चर्पी निर्माणको बृद्धिदर विद्यमान ३ प्रतिशतबाट बढाएर दोब्बर अर्थात ६ प्रतिशत पुऱ्याउनु पर्छ। हालैका वर्षहरुमा खुला दिसामुक्त अभियानको सफलताका कारण सहस्राब्दी विकास लक्ष्यले निर्दिष्ट गरेको सरसफाइ सम्बन्धी लक्ष्य हाँसिल भइसकेतापनि सरसफाइ गुरुयोजना अनुसार सन् २०१५ सम्म ८० प्रतिशत र सन् २०१७ सम्म शतप्रतिशत घरमा चर्पीको पहुँच पुऱ्याउने राष्ट्रिय लक्ष्य अझैपनि चुनौतीपूर्ण छ। सरसफाइ गुरुयोजना २०११ नेपालको सरसफाइ आन्दोलनको नयाँ आयाम हो। खानेपानी र सरसफाइ सेवा बीचमा रहेको विद्यमान अन्तर घटाउँदै यससम्बन्धी कार्यक्रम मार्फत स्वास्थ्य स्थिति सुधार गर्ने, सरसफाइ सम्बन्धी दक्षिण एशियाली सम्मेलन (साकोसान) का प्रतिवद्धताहरु र अन्तर्राष्ट्रिय सरसफाइ वर्ष २००८ का प्रतिबद्धतालाई मध्यनजर गर्दै तिनलाई पुरा गर्न विद्यमान चुनौतीहरुलाई विभिन्न तहका सरोकारवालाहरुको साथ लिई अघि बढाउन नेपालले सरसफाइ गुरुयोजना २०११ जारी गऱ्यो। राष्ट्रिय सरसफाइ कार्य सञ्चालन समितिद्धारा तयार गरिएको गुरुयोजनालाई नेपाल सरकार मन्त्रीपरिषद्बाट २०११ अगष्ट ४ मा स्वीकृत गरियो। यसलाई २०११ सेप्टेम्बर २९ मा राष्ट्रपतिद्धारा सार्वजनिक गरियो।

गुरुयोजनाले सबै साझेदार बीचमा साझा बुझाई र प्रभावकारी समन्वय मार्फत प्रवर्द्धनात्मक क्रियाकलापको कार्यान्वयनमा एकरुपता ल्याई विकेन्द्रीकरणको भावना अनुरुप पूर्ण सरसफाइ अभियानले तीब्रता पाउने र तोकिएको समयसीमा अगावै सरसफाइको राष्ट्रिय लक्ष्य हाँसिल गर्ने मार्गदर्शन गऱ्यो। यसमार्फत केन्द्र, क्षेत्र, जिल्ला, नगरपालिका तथा गाउँ विकास समिति स्तरमा बहुसरोकारवाला सम्मिलित संस्थागत संरचनाहरु स्थापित छन्। गुरुयोजनामा केन्द्रीय स्तरमा नीतिगत कार्यको लागि राष्ट्रिय सरसफाइ निर्देशन समिति व्यवस्था भएको छ भने समन्वयका लागि राष्ट्रिय सरसफाइ समन्वय समितिको व्यवस्था छ। त्यसैगरी क्षेत्र र जिल्लामा क्रमशः क्षेत्रीय खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छता समन्वय समिति र जिल्ला खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छता समन्वय समिति गठन गरेको छ। यसै क्रममा नगरपालिकामा नगर स्तरीय खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छता समन्वय समिति, गाविस स्तरको खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छता समन्वय समितिहरुको व्यवस्था भएको छ। यस्ता समितिहरु वडा देखि विद्यालयमाहरुमा समेत गठन र परिचालन गर्न सकिने व्यवस्था छ।

गुरुयोजनाको मर्म अनुसार सम्पूर्ण जिल्ला, नगरपालिका गाउँ विकास समितिहरुले सरसफाइ रणनीतिक योजना तयार गरी कार्यान्वयन गरेका छन्। देशमा सुरु भएको खुला दिसामुक्त अभियानलाई प्रभावकारी बनाई पूर्ण सरसफाइयुक्त गाविस, जिल्ला, र देश बनाउने अभियानले गति लिएको छ। त्यसैगरी विभिन्न मार्गदर्शक सिद्धान्तहरु तर्जुमा गरी सरसफाइ प्रवर्द्धनका क्रियाकलापहरुमा स्तरीयता र एकरुपता कायम गर्ने प्रयास भएको छ। स्थानीय निकायहरुको नेतृत्वमा साझेदारहरुसँगको सहकार्यमा एकीकृत योजना तथा कार्यक्रम निर्माण गरी जनसहभागिता मार्फत् सरसफाई अभियानलाई व्यापक पार्ने यसको भावना छ। स्थानीय स्तरमा यस्तो व्यवस्था भएपछि केही वर्ष अघिसम्म घरधुरीमा चर्पी निर्माण गर्ने कार्यमा अल्झेको सरसफाइले अभियानको स्वरुप पाएको छ, फलस्वरुप विद्यालयका सेवा क्षेत्र, वडा, गाविस-नगरपालिका र जिल्लालाई नै खुला दिसामुक्त बनाउने कार्य सामाजिक आन्दोलनको गतिमा अघि बढ्दैछ।

गुरुयोजनाले केन्द्र देखि स्थानीय निकायसम्मले सरसफाइ कोषको अनिवार्य व्यवस्था गर्नुपर्ने, निजी संघ-संस्थासँग साझेदारी गर्ने, दाता तथा अन्य संघसंस्थाहरुसँग सरसफाइ कार्यक्रमलाई थप बजेटको

लागि पहल गर्ने, समुदाय स्वयंमलाई अधिकतम लगानी गर्न प्रोत्साहन गर्ने, पैरवी शिक्षा र सामाजिक परिचालन, सञ्चार समन्वय तथा सहयोग अन्तर्गत विभिन्न मन्त्रालय, विभाग अर्न्तगतका निकायहरु बीच एक आपसमा सञ्चार, समन्वय तथा सहयोग सुरुवात गर्ने कुराहरु समेटेको छ । सहकार्यको नयाँ संस्कृति निर्माणको मोडलको रुपमा यो गुरुयोजनालाई लिन सकिन्छ । गुरुयोजनाले बहुक्षेत्रगत साझेदारीमार्फत सरोकारवालाहरुमा क्षमता अभिवृद्धि गराउने परिपाटी विकास गरेको छ । त्यसैगरी योजना तर्जुमाका लागि स्थानीय निकायको क्षमता अभिवृद्धि, राष्ट्रिय, क्षेत्रीय, जिल्लास्तरमा सरोकारवालाहरुलाई प्रज्वलन गर्ने, मानवीय स्रोत जुटाउने, संघसंस्था र विद्यालयहरुलाई प्रज्वलन गर्ने, अनुगमन मूल्याङ्कनको व्यवस्था मार्फत केन्द्रस्तर देखि समुदायस्तरसम्म प्रभाकारिता बढाउने लक्ष्य निर्धारण गरेको छ ।

२. सरसफाइ सम्वन्धी अभियान तथा पहलहरु

सरसफाइका लागि नेपालमा लामो समयदेखि धेरै पहलहरु भएका छन् । सरसफाई सप्ताह यसको प्रमाण हो । यस्तो सप्ताहको थालनी सन् २००० बाट भयो । यसले स्थानीय नेतृत्व, स्थानीय संघ संस्थाहरु र विकास कार्यकर्ताको प्रतिवद्धता लिन वातावरण सिर्जना गऱ्यो र सरसफाइ र स्वच्छता सम्बन्धमा समुदायमा जनचेतना जगाउने कार्य गऱ्यो । समुदायमा सुधारिएको शौचालय प्रवर्द्धनमा यसको ठूलो महत्व छ । पहिलो सरसफाइ सप्ताहले थालनी गरेको संस्कृतिले निरन्तरता पायो । यो थालनीले दोस्रो सरसफाइ सप्ताहमा शौचालय निर्माणको लागि साझेदारहरुमा थप उत्प्रेरणा प्रदान गऱ्यो । आन्तरिक द्वन्द्व र असहज परिस्थितिमा पनि मे २००२ मा तेस्रो सरसफाइ सप्ताहको सञ्चालन भयो । यसको उद्देश्य देशका एक हजार गाविसमा ४० हजार शौचालय निर्माणका लागि पहल गर्नु थियो । यसको लागि प्रभावकारी सञ्चार र समुदाय परिचालनको रणनीति लिइयो । साबुन पानीले हात धुने कार्यको समुदाय स्तरमा तीव्र रुपमा प्रबर्द्धन गरियो । सप्ताहव्यापी अभियानले गाविस प्रतिनिधि, शिक्षक एवं विद्यार्थी, उपभोक्ता समिति, स्थानीय गैरसरकारी संस्था, अन्तर्राष्ट्रिय संघ संस्था, राष्ट्र सेवक, अगुवा कार्यकर्ता र समुदायलाई समेटेर कार्यक्रम सञ्चालन गऱ्यो । यस अभियानमा ३२० गाविस, ३६३ स्थानीय संघ संस्था १९७ विद्यालय ७३,१०० समुदायको संलग्नता रह् यो । अभियानपछि ३५ जिल्लामा ९ हजार ८ सय ९४ शौचालय निर्माण भयो ।

नेपालको तर्फबाट उपसभामुखको नेतृत्वमा, जिल्ला विकासका प्रमुख सहित उच्च सरकारी अधिकृतहरु २००१ को फेब्रुअरी मा म्यान्मारमा सरसफाई सम्बन्धि अध्ययन भ्रमण भयो । यस अध्ययन भ्रमणबाट प्राप्त सिकाइले सरसफाइको अभियानलाई परिमार्जन गर्नुको साथै राष्ट्रिय सरसफाई कार्य संचालन भुमिका थप प्रभावकारी बनाउन महत्वपूर्ण उर्जा प्रदान गऱ्यो । सरसफाइ सप्ताहले ग्रामीण तहका विद्यालयमा सरसफाइको प्रभावकारितालाई प्रष्ट रुपमा स्थापित गऱ्यो । समुदायको सरसफाई स्तर बढाउन विद्यालयको अहं भूमिकालाई आत्मसाथ गर्दै २००० देखि विद्यालय सरसफाइ कार्यक्रमले सरसफाइमा परिवर्तनको वाहकको रुपमा विद्यार्थीहरुलाई अघि बढाइयो ।

सरसफाइ आन्दोलन अघि बढाउन दक्षिण एशियाली सरसफाइ सम्मेलन (साकोसान) को पनि महत्वपूर्ण भूमिका छ । सन् २००३ अक्टोवरमा ढाका (बंगलादेश) बाट सुरु भएको साकोसान दक्षिण एशियाको सरसफाइ स्तर उकास्न सरकारी, गैरसरकारी, नागरिक समाज, सरसफाइ विज्ञहरुको साझा प्रतिबद्धताको थलो बनेको छ । ढाकामा सम्पन्न सम्मेलनमा नेपालले सन् २०१७ सम्म सबैको लागि सरसफाइको राष्ट्रिय लक्ष्य पुरा गर्ने अठोट गऱ्यो । यो अठोटलाई पुरा गर्न विद्यमान चर्पी गणना कार्यको अन्त गरी खुला दिसा मुक्त गर्ने अभियानको बाटो खोलियो । यो सँगै समुदायको अगुवाइमा सरसफाइको सुरुवात भयो । सेप्टेम्बर २००६ मा इस्लामावाद (पाकिस्तान) मा भएको दोस्रो साकोसानमा पनि यसले निरन्तरता पायो । फलस्वरुप जागृतीमूलक सहभागितात्मक ग्रामीण लेखाजोखाका औजारहरु (IPRA Tools), सहभागीतामूलक स्वच्छता तथा सरसफाइ रुपान्तरण (Participatory Hygiene and Sanitation Transformation (PHAST) को समेत प्रयोगमा व्यापकता आयो । यो सम्मेलनपछि नै नेपालको पहिचानको रुपमा नविनतम औजारहरु समेत समावेस गरी विद्यालयको अगुवाईमा पूर्ण सरसफाइ (School Led Total Sanitation-SLTS) कार्यक्रमले व्यापकता पायो ।

नोभेम्बर २००८ मा नयाँदिल्ली (भारत) मा सम्पन्न तेस्रो साकोसानमा नेपालको सरसफाइ गुरुयोजना प्रस्तुत गर्ने प्रतिबद्धता अधुरै रह्यो । त्यसका लागि सन् २०११ को कुर्नुपऱ्यो । कोलम्बो (श्रीलंका) मा सम्पन्न चौथो साकोसान र अक्टोबार २०१३ को काठमाडौं (नेपाल) मा सम्पन्न पाँचौ सरसफाइ सम्मेलनले देशको सरसफाइ क्षेत्रमा गरिएका प्रतिवद्धताको प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि दवाव सिर्जना गर्दै उपलब्धीहरुको लागि मार्गदर्शन गऱ्यो ।

३. पूर्ण सरफाइको यात्रा

विश्व स्वास्थ्य संगठनको सहयोगमा खानेपानी तथा ढल निकास विभागले नेपालका खुला दिसा क्षेत्र घोषणा भएका १५ वटा गाविसहरुमा पूर्ण सरसफाइ नमूना गाउँ विकास प्रवर्द्धन कार्यक्रम सुरु भयो । यसलाई दिगो सरसफाइ पद्धतिको रुपमा लिइएको छ । पूर्ण सरसफाइका लागि सूचकहरु यसअघि नै विकास गरिएको छ । जसमा छ पक्षहरु समावेश गरिएको छ । तिनीहरु हुन: १) चर्पीको प्रयोग २) साबुन पानीको प्रयोग ३) सुरक्षित खानाको प्रयोग ४) सुरक्षित पानीको प्रयोग ५) सफा घर आँगन र ६) सफा वातावरण

पूर्ण सरसफाइ हाँसिल गर्न विभिन्न ६ वटा चरणहरु पार गर्नुपर्छ ।

* स्थानीय स्तरमा समूह निर्माण र स्वयंसेवकको टोली गठन गरी पूर्ण सरसफाइको अभिमुखीकरण
* समूहगमा छलफल गरेर वा घरधुरीको सर्वेक्षण गरी गाविसको सरसफाइको विश्लेषण
* विभिन्न प्रवर्द्धनात्मक कार्यहरु जस्तै घरदैलो, सडक नाटक, सांस्कृतिक कार्यक्रम, प्रशिक्षण, भेला अन्तरकृया, भित्तेलेखन, प्रतियोगिता मार्फत अभियान चलाउने र पूर्ण सरसफाइको सूचक अंकित निलो स्टीकर घरको मूख्य ढोकामा टाँस्ने ।
* प्रमाणीकरणका क्रममा सबै सूचकहरु ठीक अवस्थामा भएमा निलो स्टीकरको सट्टा हरियो स्टीकर टाँसिने र यस्तो घरलाई पूर्ण सरसफाइयुक्त घरको रुपमा प्रमाणीकरण
* पूर्ण सरसफाइमा योगदान दिने व्यक्ति तथा संस्थाहरुलाई सम्मान र कदर
* खानेपानी सरसफाइ तथा स्वच्छता समन्यय समितिहरुको क्रियाशिलता, विभिन्न तहमा सरसफाइ सम्वन्धी मानव संसाधनको क्षमता अभिबृद्धि

विद्यालय क्षेत्रको योगदान

बालबालिका भोलिका कर्णधार हुन्, परिवर्तनका कारक हुन्, उनीहरूले आफूले सिकेका कुरा व्यवहारमा उतार्नुका साथै उक्त व्यवहार समाजमा फैलाउन भूमिका खेल्छन् । त्यसैले बालबालिकालाई लक्षित गरी सञ्चालन गरिएका सरसफाइ कार्यहरु नमुना बन्न सक्छन् । उनीहरुले सञ्चारका संवाहकका रुपमा आफ्ना साथीभाइ, घरपरिवार र छरछिमेकमा सम्झाउने र आफू नमूना बनी समुदायलाई नै नमूना बनाउने कार्यमा भूमिका खेल्नसक्छन् । यसकारण बालबालिकामा स्वास्थ्य र सरसफाइका ज्ञान तथा सीप हुनु जरुरी छ । यसै यथार्थलाई आत्मसात गरी नेपालले सरसफाइ प्रवर्द्धनको क्षेत्रमा अगाडि बढाएको विद्यालयको अगुवाइमा पूर्ण सरसफाइ कार्यक्रमलाई विश्वका धेरै देशहरुले अनुकरण गरी लागु गरिरहेका छन् ।

नेपाल सरकारले प्रत्येक वर्ष देशभरी नै विद्यालय शौचालय कार्यक्रम सञ्चालन गर्छ । सन् २००६ देखि नेपालमा विद्यालयको अगुवाइमा पूर्ण सरसफाइ कार्यक्रम पनि लागु भएको छ । सरकारले प्रति बर्ष ३ हजार देखि ५ हजार सामुदायिक विद्यालयहरुमा शौचालय निर्माण गर्ने योजना बनाएको छ । प्रत्येक विद्यालयलाई शौचालय बनाउन एक लाख पचास हजार देखि तीनलाख रुपियाँसम्म सहयोग उपलब्ध गराउने कार्ययोजना बनेको छ । यस्तै अभियान विभिन्न क्षेत्रबाट पनि थालनी भएको छ । केही बर्षदेखि शिक्षा विभागले छात्राहरुका लागि शौचालय बनाउन समेत छुट्टै कार्यक्रमको थालनी भयो ।

विद्यालय सरसफाइ कार्यक्रमले समुदायमा व्यवहार परिवर्तन र शौचालय पहुँच बृद्धि गर्न सहयोग गरेको छ । तर यसरी बनाइएका शौचालयहरुको प्रयोग र दिगोपनाका लागि अझै थप प्रयत्न आवश्यक छ । नेपाल सरकारको नियम अनुसार प्रति ५० विद्यार्थी एउटा चर्पी हुनु पर्नेमा प्रति १४७ विद्यार्थी एउटा चर्पीको सुविधा

छ। नेपालका करिव २८,००० सामुदायिक विद्यालयहरु मध्ये ६२ प्रतिशत विद्यालयहरुमा चर्पी सुविधा रहेको छ, जसमध्ये करिब ३६ प्रतिशतमा साझा चर्पी, करिब ३४ प्रतिशतमा विद्यार्थीहरुको लागि अलग्गै चर्पी तथा करिब ३० प्रतिशतमा शिक्षकको लागि अलग्गै चर्पी सुविधा रहेको छ। विद्यार्थीहरु मध्येमा ४७ प्रतिशत छात्र र ३१ प्रतिशत छात्राको चर्पीमा पहुँच छ। विद्यालय समयमा ९३ प्रतिशत विद्यार्थीहरुले विद्यालयको चर्पी पिसाब फेर्न मात्र प्रयोग गर्दछन्। विद्यालयमा चर्पी र पिसाब फेर्ने ठाउँ (यूरिनल) नभएको कारण वयस्क छात्राहरुले विद्यालय छोड्ने गरेका छन् र यो दर महिनावारी हुँदाको बखत बढी हुन्छ भन्ने जस्ता तथ्यहरु शिक्षा विभाग र यूनिसेफका अध्ययनहरुले उजागर गरेको पाइन्छ।

४. संस्थागत साझेदारी

सरसफाइ गुरुयोजनाको सबैभन्दा सुन्दर पक्ष सर्वपक्षीय प्रयास नै हो । यसमा विभिन्न तहका सरकारी निकाय र गैर सरकारी संस्थाका साथै सरसफाइका साझेदारहरुको भूमिकालाई स्पष्ट रुपमा चित्रित गरिएको छ। कार्यक्रममा सहयोग पुऱ्याउने सरसफाइका सरोकारवालाहरुको सहभागीतालाई संगठन चक्रको अवधारणा अनुरुप व्यवस्थित गरिएको छ (सरसफाइका चरण, क्रियाकलापहरु र जिम्मेवार निकायहरु– तालिका नं१) राष्ट्रिय सरसफाइ कार्य सञ्चालन समिति र राष्ट्रिय सरसफाइ समन्वय समितिले क्रमशः नीति निर्माण र समन्वयकारी भूमिका खेल्छन्। यसैगरी क्षेत्रीय, जिल्ला, नगरपालिका तथा गाविस स्तरका समितिहरुले आफ्नो क्षेत्रमा विभिन्न निकायहरुको समन्वय गर्दछन्। त्यसैगरी कार्यक्रम प्रवर्द्धनसँग प्रत्यक्ष सरोकारवालाहरु जस्तै विद्यार्थी, बालक्लब, शिक्षक-शिक्षिका, विद्यालय व्यवस्थापन समिति, अभिभावक शिक्षक संघ आदिको योगदानलाई बालकको अठोट तहमा उल्लेख गरिएको छ। विद्यालय सेवा क्षेत्र भित्रका समुदायलाई पूर्ण सरसफाइ तर्फ उन्मुख गराउन कटिबद्ध स्थानीय महिलाहरुको योगदान झल्किने गरी उनीहरुसँग सहकार्य गर्ने टोल समिति, स्थानीय क्लब, उपभोक्ता समिति र महिला समूहलाई संगठित गरी समग्रमा विद्यालयको अगुवाइमा पूर्ण सरसफाइ सहकार्य संगठन भित्र समाहित गरिएको छ । यी सरोकारवालहरुको साझेदारीले एकरुपता र स्तरीयता कायम गर्न, जन सहभागिता जुटाउन, स्रोत-साधनको अधिकतम परिचालन गर्न र अनुगमन र मूल्याङ्कनमा ठोस सहयोग पुऱ्याउँछ।

साझेदारीको विकासका क्रममा सरसफाइ बजारीकरणको विकासका लागि यसको लेखाजोखा र नीजि उद्यमीहरुको पहिचान हुने गरेको छ। उद्यमी तथा सरोकारवालाहरुको तालिम तथा क्षमता अभिवृद्धि, सरसफाइ सम्बन्धी सेवा र सुविधा आपूर्तिको सुदृढीकरणका लागि उद्यमीलाइ आवश्यक सहजीकरण र अनुकुल वातावरण सिर्जना, सेवा र सुविधाको बजारीकरण, र उद्यमीहरुबीच समन्वय र समझदारी बढाउन विभिन्न तहका समन्वय समितिहरु थप क्रियाशील हुनु आवश्यक छ।

यसै गरी सरसफाइ आन्दोलन अघि बढाउन युनिसेफ, प्लान नेपाल, एसएनभी नेपाल, विश्व स्वास्थ्य संगठन, वाटर एड नेपाल, नेपाल रेडक्रस, आई.डि.एस. नेपाल नेपाल, स्वास्थ्यका लागि पानी जस्ता निकाय र संस्थाहरुले विभिन्न चरणमा भूमिका खेल्दै आएका छन्। सहकार्यको नारालाई यूनिसेफ लगायत सबै सरोकारवालाहरले आत्मसाथ गरेपछि नै नेपालको सरसफाइ आन्दोलनमा नयाँ आयाम थपियो। साबुनपानीले हात धुने सम्बन्धी सन्देश प्रवाह गर्न देशको पहिलो ठूलो पब्लिक प्राइभेट साझेदारीको थालनी भएको थियो। नेपाल सरकारलाई सहयोग गर्ने क्रममा यी एजेन्सीहरुले विपत्ति व्यवस्थापन कार्यक्रम र पहिलो संयुक्त अनुगमन संस्कृतिको विजारोपण गरेका छन्। सरसफाइको न्यून सुविधा देखिएका तराई क्षेत्रमा सरकार र साझेदार संघ-संस्थाको साथ स्वच्छता र सरसफाइ प्रवर्द्धनमा निजी क्षेत्रलाई अगाडि बढाउने कार्यमा युनिसेफको थप भूमिका रह्यो । अहिले यी क्षेत्रमा युएन ह्याविट्याटले पनि कार्य गरिरहेको छ।

५. संस्थागत संरचना

नेपालमा पानी र सरसफाइको क्षेत्रमा धेरैसंस्थाहरु सम्लग्न छन्। अर्थ मन्त्रालय बजेट छुट्याउने कार्यमा सम्लग्न छ। राष्ट्रिय योजना आयोग योजना निर्माणमा, सहरी विकास मन्त्रालय नीति, योजना, रणनीति निर्माण, स्थानीय विकास मन्त्रालय स्थानीय र जिल्ला स्तरमा समन्वयात्मक एवं परिचालनको रुपमा क्रियाशील छन्। महिला बालबालिका समाज कल्याण मन्त्रालय संघ संस्थाको समन्वयात्मक भूमिकामा छ। शिक्षा मन्त्रालय विद्यालयस्तरको सरसफाइ प्रवर्द्धनमार्फत्

स्थानीय स्तरको सरसफाइ अवस्था उकास्ने भूमिकामा छ । खानेपानी तथा ढल निकास विभाग ग्रामीण तथा साना सहरी क्षेत्रमा पानीको उपलब्धताको लागि कार्य गरिरहेको छ ।

स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन १९९९ अनुसार स्थानीयस्तरमा योजना निर्माण, कार्यान्वयन र व्यवस्थापनको जिम्मेवारी दिइएको छ। स्थानीय विकास मन्त्रालय, जिल्ला विकास समिति र गाविसहरुले साना खानेपानी र सरसफाइ योजना सञ्चालन गर्दछन् । जिल्ला प्राविधिक कार्यालयबाट स्थानीय स्तरमा यस कार्यमा प्राविधिक सहयोग पुऱ्याउने गरिन्छ ।

यस्तै यस क्षेत्रका साझेदारहरुमा विश्व वैंक पनि पर्छ। उसले फन्डवोर्ड मार्फत योजनाहरु सञ्चालन गरेको छ, एशियाली विकास वैंकले १९८४ देखि लगानी गरिरहेको छ । यसैगरी सार्वजनिक निजी साझेदारीमा काडमाडौं उपत्यका खानेपानी लिमिटेड खडा गरिएको छ ।सहरी विकास मन्त्रालय देशमा खानेपानी तथा सरसफाइ क्षेत्रको नेतृत्वदायी निकाय हो । यसले सरोकारवालाहरुको समन्वयमा सरसफाइ प्रवर्द्धनका लागि आवश्यक नीति तर्जुमा र कार्यान्वयनमा नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गर्दै आएको छ । त्यसैगरी वि.सं. २०५५ मा गठित राष्ट्रिय सरसफाइ कार्य सञ्चालन समितिले सरसफाइ प्रबर्द्धन सम्वन्धी नीति निर्माण, योजना तर्जुमा, कार्यक्रम निर्देशिका सञ्चालन र साझेदारी प्रबर्द्धनको लागि प्रभावकारी रुपमा सहजीकरण गरिरहेको छ । जिल्ला खानेपानी सरसफाइ तथा स्वच्छता समन्वय समितिले जिल्ला स्थित सरोकारवालाहरुको साझेदारीमा सरसफाइ कार्यक्रम प्रबर्द्धनमा समन्वय र सहजीकरण भैरहेको छ ।

६. चुनौति र अवसरहरु

सरसफाइ क्षेत्रले विगतमा भोग्नु परेका खास खास

सरसफाइका चरण, क्रियाकलापहरु र जिम्मेवार निकायहरु

सरसफाइका चरण, क्रियाकलापहरु र जिम्मेवार निकायहरु

क्र.सं.	चरणहरु	क्रियाकलापहरु	जिम्मेवार निकाय
१.	संस्थागत व्यवस्था	• जिल्ला, नगरपालिका, गाउँ विकास समिति, वडा, विद्यालय सेवा क्षेत्र र टोल स्तरमा समन्वय समितिहरु स्थापना र क्षमता अभिबृद्धि • जिल्ला विकास समितिमा सरसफाइ डेस्क स्थापना • जिल्ला, नगरपालिका, गाउँ विकास समिति, विद्यालय स्तरमा कार्यदल स्थापना	• सम्बन्धित तहका समन्वय समितिहरु • जिल्ला विकास समिति
२.	योजना र कार्यक्रम तर्जुमा	• जिल्ला, नगरपालिका, गाउँ विकास समिति स्तरीय रणनीतिक योजना/कार्ययोजना तर्जुमा र स्वीकृती • अनुगमन संयन्त्र, सूचक र अनुगमन टोली निर्माण र कार्यान्वयन	जिल्ला, नगरपालिका र गाउँ विकास समिति परिषद् र सम्बन्धित तहका समन्वय समितिहरु
३.	खुला दिसामुक्त अभियान र बानी व्यवहारको विकास	• नगरपालिका, गाउँ विकास समिति एवं विभिन्न रणनीतिक स्थानहरुका साथै विद्यालयमा ट्रिगरिङ/सचेतना तथा जागरणका क्रियाकलापहरु सञ्चालन • चर्पी निर्माण प्रवर्द्धन र खुला दिसामुक्त अवस्थाको घोषणा र प्रमाणिकरण	• सम्बन्धित तहका समन्वय समितिहरु र सहयोगी संस्था
४.	खुला दिसामुक्त अवस्था पछिको अभियान (पूर्ण सरसफाइ)	• सबै व्यक्तिद्धारा चर्पी प्रयोग • साबुन पानीले हातधुने वानीको विकास • पिउने पानी र खानेकुराको सुरक्षा • घरवरपर, समुदाय र सार्वजनिक स्थानको सरसफाइ कायम गर्ने तथा फोहर व्यवस्थापन गर्ने • स्वच्छ गाउँ /विद्यालय/जिल्ला घोषणा • संयुक्त अनुगमन/स्व-अनुगमन	• सम्बन्धित तहका समन्वय समितिहरु • विद्यालय र समुदाय

समस्या एवं चुनौतिहरु तथा हालका बर्षहरुमा देखा परेका अवसरहरु निम्नानुसार छन् :

चुनौति :

- विकेन्द्रीकरणको नीति अनुरुप स्थानीय निकायहरुले समग्र क्षेत्रगत विकास निर्माणका लागि कार्यक्रम तर्जुमा र बजेट विनियोजन गर्ने गरेको भएतापनि सरसफाइको लागि प्रर्याप्त कार्यक्रम र बजेट विनियोजन गर्न सकेको छैन । सरसफाइ सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति एवं रणनीतिहरुले तोके बमोजिमको खानेपानी तथा सरसफाइ क्षेत्रको बजेटको २० प्रतिशत सम्म सरसफाइ प्रवर्द्धनमा परिचालन गर्ने नीतिगत प्रतिवद्धताको पूर्ण रुपमा परिपालना
- सरसफाइसँग धेरै मन्त्रालय र निकायहरुको सम्बन्ध भएपनि ती सबैको साझा सहभागिता अझैपनि हुन सकेको देखिदैन । एकीकृत योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गर्ने परिपाटी कार्यान्वयनमा
- गुरुयोजनाले दिशाबोध गरे अनुसार सञ्चार र समन्वय र कार्यक्रमको दोहोरोपनको अन्त
- अझै पनि परम्परागत शैली र विधि मार्फत क्षमता अभिवृद्धिका क्रियाकलापहरु सञ्चालित हुनु र सरसफाइ क्षेत्रमा दक्ष प्रशिक्षक एवं स्रोत व्यक्तिको अभाव
- अनुदानको कारण समुदायमा व्यापक रुपमा परनिर्भरता बढेको र आपूर्तिमुखी पद्धति हावी भएकोले सर्वपक्षीय प्रयासहरुमा थप जोड दिन
- सरसफाइको सवालमा निजी क्षेत्रको न्यून उपस्थिति देखिएको र निजी क्षेत्रलाई सरसफाइमा लगानी गर्ने तर्फ प्रोत्साहित गर्नका लागि सार्वजनिक क्षेत्रले आकर्षक योजनाहरु ल्याउन बाँकी नै रहेको अवस्था
- लामो समयदेखि समाजमा जरो गाडेर बसेका रुढीबादी विचार एवं सांस्कृतिक कट्टरताका कारण खुला स्थानमा दिसा गर्ने प्रचलनले निरन्तरता
- समुचित उपयोग तथा मर्मत सम्भारको अभावमा सरसफाइ सम्बन्धी संरचनाले दिगोपन पाउन नसक्नु र यसमा विभिन्न साझेदारहरुले थप कदम उठाउन
- अनुगमन, सुपरिवेक्षणमा स्तरीयता र एकरुपता ल्याउन नसकिएको । विभिन्न तहका समन्वय समितिहरुमा स्थानीय निकायहरुको निर्वाचन नहुँदा राजनीतिक नेतृत्वको प्रभावकारी अनुगमनको महशुष गरिएको

अवसर :

- अन्तर्राष्ट्रिय सरसफाइ बर्ष २००८ सँगै राज्यद्धारा सरसफाइ प्रवर्द्धनको लागि छुट्टै बजेट विनियोजन गर्ने कार्यको थालनी भएको छ। राज्यद्धारा “एक घर एक चर्पी” को नीति अघि सारिएको छ।
- गरिब, सिमान्तीकृत र भूमिहीन वर्गलाई सरसफाइको मूल प्रवाहमा ल्याउन सकिने
- नेपाल सरकारद्धारा सरोकारवालाहरुलाई व्यापक रुपमा उत्प्रेरित गर्ने स्पष्ट दृष्टिकोण सहितको सरसफाइ गुरुयोजना २०११ निर्माण गरी एकीकृत योजनाको तर्जुमा एवं कार्यान्वयन मार्फत सरसफाइको साझा लक्ष्य हँसिल गर्ने कार्यको थालनी भएको छ।
- सरसफाइ गुरुयोजना मार्फत केन्द्रीय, क्षेत्रीय, जिल्ला, नगरपालिका तथा गाविस स्तरमा बहुसरोकारवाला समितिहरुको स्थापना र परिचालन गरी सरसफाइ प्रवर्द्धनमा सरोकारवालाहरुको संयुक्त प्रयासको संस्कृति सुदृढ हुदै गएको छ।
- सरसफाइमा स्थानीय निकायको नेतृत्व संस्थागत हुँदै गइरहेको छ । स्थानीय निकायहरुले सरसफाइ प्रवर्द्धनका लागि बजेट परिचालन गर्ने कार्य क्रमिक रुपमा अघि बढिरहेको छ।
- खानेपानी र सरसफाइ क्षेत्रको समष्टिगत विकासका लागि क्षेत्रगत अवधारणा अघि सारिएको छ । यसले सरोकारवालाहरु बीच साझा सोच, साझा जिम्मेवारी र सुदृढ सहकार्यको अनुकूल वातावरण निर्माण गरेको छ।
- चर्पी निर्माणलाई मात्र सरसफाइको रुपमा बुझ्ने सोचाइको दायरा फराकिलो हुँदै खुला दिसामुक्त समुदाय विकास गरी पूर्ण सरसफाइको अवस्था

हाँसिल गर्ने कार्य देशव्यापी अभियानका रुपमा अघि बढिरहेको छ ।

- सरसफाइ प्रवर्द्धनको लागि राजनीतिक क्षेत्रको प्रतिबद्धता र सक्रियता क्रमशः बृद्धि हुदै गएको छ ।
- सबै तहमा सरसफाइ सम्बन्धी रणनीतिक योजना र कार्ययोजना तयारी एवं कार्यान्वियन भई सरोकारवालाहरुको संयुक्त प्रयास संस्थागत गर्ने कार्यको थालनी भएको छ ।

७ निष्कर्ष

नेपालको सरसफाइ यात्राले सरसफाइ र स्वच्छता प्रवाहमा ज्ञान बाधक तत्व होइन भन्ने अनुभूति प्रदान गरेको छ । समुदायमा ज्ञान भएका व्यक्तिले पनि शौचालयको उचित प्रयोग गरेको पाइदैन । यस विषयलाई सामाजित प्रतिष्ठासँग जोडेपछि मात्रै खुला दिसामुक्त अभियानले तीब्रता पाएको तथ्य हाम्रो सामु छ । आफूले जिम्मेवारी पुरा गर्न नसक्ने अरुको आलोचनामा समय खर्च गर्ने, प्रतिवद्धता कार्यान्वियनमा कमि, समन्वय विना नै गरिने काम, सबै तहका समन्वय समितिहरुको सक्रियतामा नहुनु, कार्यक्रम पद्दतिमा विविधता, सहयोग/परिचालन पद्धतिमा विविधता जस्ता समस्याहरु अहिले पनि यसका सिकाइका रुपमा रहेका छन् ।

सरसफाइ आन्दोलनलाई समुदायले हेर्ने दृष्टिकोण नै कार्यक्रमको सफलताको निर्णायक कडीको रुपमा देखिएको छ । सरसफाइका कार्यक्रम सरकार, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैर सरकारी संस्थाले सञ्चालन गरेको कार्यक्रमको रुपमा बुझ्ने बुझाई आफैनमा समस्या हो । जब यी कार्यक्रम समुदायकै सम्लग्नतामा सञ्चालन हुन थाल्यो, स्थानीय निकायले त्यसको नेतृत्व गऱ्यो, तबमात्र आन्दोलनले अप्ठ्याराहरु छिचोल्दै इतिहास कोर्ने दिशामा अग्रसर भयो । हतार, प्रभाव र करकापमा भएको खुला दिसामुक्त घोषणा भरपर्दो र पूर्ण सरसफाइको दिशातिर अग्रसर भएन, फेरी त्यसैको पुनरागमनको सम्भावना बढेको छ ।

नेपालमा अघि बढको सरसफाइको आन्दोलन विकासको नयाँ मोडलको रुपमा आएको छ । समुदायमा सरसफाइ स्वच्छताको प्रभावकारी कार्यान्वयनले अन्य विकासका पूर्वाधार तयार गर्न साथ दिएको अवस्था छ । सरसफाइ कार्यक्रमको प्रभावकारी अनुगमनले समुदायलाई एकजुट बनाएर समाज रुपान्तरणमा समेत सहयोगी भूमिका खेलेको छ । सामाजिक सञ्जाल स्थापना गरी साझा स्रोत मार्फत साना आयआर्जन र बचतको थालनीबाट समुदायको रुपान्तरणमा सरसफाई आन्दोलन सहायक सहायक सिद्ध देखिएको छ ।

समुदायमा सबै वर्ग, समूहको सहभागीताले समावेशी उपभोक्ता मैत्री सरसफाइ कार्यक्रम नमूना बनेको हो । सरसफाइ सुविधा निर्माण, बाल मैत्री, लैङ्गिक मैत्री, अपाङ्ग मैत्री जस्ता कार्यको प्राथमिकताले समुदायलाई रुपान्तरण गरी आदर्श समुदायतिर अगाडि बढ्न सहयोग पुऱ्याएको छ । सफलता प्राप्त हुनुका प्रमुख कडीमा केन्द्रदेखि स्थानीस्तरमा साझा धारणा, समुदायको सार्थक संलग्नता, आवश्यकता अनुसारको योजना निर्माण तथा कार्यान्वयन पनि जिम्मेवार छन् । त्यसैगरी पारदर्शिता अर्को महत्वपूर्ण पाटो हो ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

१.पूर्ण सरसफाइ अभियान, खानेपानी तथा ढल निकास विभाग ।

२. सरसफाइ गुरुयोजना, नेपाल सरकार, २०६८

३.सरसफाइ सप्ताह प्रतिवेदन, वातावरणीय सरसफाइ तथा दैवी प्रकोप व्यवस्थापन शाखा, खानेपानी तथा ढल निकास विभाग

४.पूर्ण सरसफाइ नमूना गाउँ विकास प्रवर्द्धन कार्यक्रम सहयोगी पुस्तिका, वातावरणीय सरसफाइ तथा दैवी प्रकोप व्यवस्थापन शाखा, खानेपानी तथा ढल निकास विभाग, २०६९

५. *WASH Proram Aligning for Action Sanitation and Water for All in the Context of Climate Change in Nepal, UNICEF Nepal,*

सहरी सरसफाइको अवस्था र सुधारका प्रयास

✍हरि प्रसाद शर्मा*
info@sharmahari.com.np

१. शौचालय र सरसफाइको महत्व

सरसफाइ शब्द ज्यादै बृहत छ । यसले ठूलो क्षेत्र ओगटेको छ। पानी र सरसफाइको अन्योन्याश्रित सम्बन्ध छ । शुद्ध र सफा पानीलाई उपयोग गरी वातावरणीय सरसफाइ, घरआँगनको सफाइ तथा व्यक्तिगत सरसफाइ उचित हिसाबले गर्न सकिएका खण्डमा मात्र सफा स्वाच्छ पानी वितरण गर्न सरकार वा दातृराष्ट्रले गरेको लगानी साकार हुन्छ। यसले पानीजन्य रोगव्याधी घट्ने, झाडापखाला कम हुने, औषधी उपचारको खर्चमा वचत हुने तथा राष्ट्रमा स्वस्थ्य जनशक्तिको उत्पादन हुने गर्दछ । यसरी शुद्ध पानीका साथै यसको प्रयोग र सरसफाइ सम्बन्धी चेतना जगाउनु यस क्षेत्रमा काम गर्ने जनशक्तिको दायित्व हो । आवश्यक मात्रामा पानी प्रयोग गरी सरसफाइ गर्ने बानी बसाल्न सकियो र सरसफाइको महत्व सवैलाई बुझाउन सकियो भने मात्र हाम्रो जीवनस्तर माथि उठाउन मद्दत पुग्छ ।

स्वस्थ जीवनका लागि सरसफाइको महत्वपूर्ण स्थान हुन्छ । सरसफाइ भन्नाले व्यक्तिगतदेखि लिएर सामूहिक, सामाजिक, आन्तरिक र बाह्य वातावरणको सरसफाइ समेत बुझाउँछ । एउटा व्यक्ति व्यक्तिगत रुपमा जतिसुकै सफा रहेतापनि यदि उसको बाहय वातावरणको सरसफाइ राम्रो र उपयुक्त भएन भने त्यो व्यक्तिगत सरसफाइले मात्र केही तात्विक महत्व राख्दैन। यसो भनेर व्यक्तिगत सरसफाइलाई नजरअन्दाज गर्न खोजिएको होइन । व्यक्तिगतका साथै सामूहिक रुपमा नै जनचेतना नआएको कारणले आन्तरिक र बाहय वातावरण स्वच्छ हुन तथा सरसफाइ अभियानमा गुणात्मक परिमाण आउन नसकेको हो ।

जनचेतनाको कमिको कुरा त्यहाँबाट सुरु हुन्छ, जहाँबाट एउटा व्यक्तिले चेतनाको अभावमा गर्न नहुने कार्य गरिरहेको हुन्छ, त्यहाँ हामी चेतना भएका व्यक्तिहरु पनि केही भन्न नसकि आँखा चिम्म र मुख बन्द गरेर मूकदर्शकका रुपमा बसिरहेका हुन्छौं, हेरिरहेका हुन्छौं । जुन कुराले हामी कतै जिउँदो लास त भएनौं भने जस्तो पनि लाग्छ । यदि हामी सचेत हौं र के ठीक के बेठीक भन्ने कुरा छुट्याउन सक्छौं भने त्यो चेतना नभएकाहरुलाई हामीले मार्गदर्शन गर्नुपर्ने हुन्छ ।

रोगका कीटाणुहरुको मूल स्रोत मानव मलमूत्र हो। आउँ, हैजा, झाडापखाला, जुका, म्यादेज्वरो (टाइफाईड), कमलपित्त र अरु अनेक प्रकारका पानीजन्य रोगहरु सर्ने र फैलिने मूख्य स्रोत मानिसको दिसा नै हो । यस्ता पानीजन्य ५० वटा भन्दा बढी रोगहरु, रोगीको दिसापिसावसँग लसपस हुँदा अरु मानिसमा सर्ने गर्दछन् र निरोगी, बलिया, फूर्तिला मानिसहरुलाई पनि रोगी, कमजोर बनाई शारीरिक र मानसिकरुपले काम गर्न अशक्त तुल्याइदिन्छन् । यसो हुनुको कारणमा घरमा शौचालय नहुनु, फोहरी आनीबानी र फोहोरी वातावरण हुन् ।

हाम्रो देशका गाउँघरतिर र सहरबजारमा समेत मानिसहरु जहाँ मन लाग्यो त्यही दिसा-पिसाब गर्छन् । यसरी जहाँ पायो त्यही दिसा गर्नाले हाम्रा घर-आँगन, चोक, खेतबारी, पानीका मुहान, खोला-नाला, ताल, नदी, बाटोको छेउछाउमा फोहर भई ती फोहोरमैलामा भएका रोगका कीटाणुहरु खानेकुरा, पानी, माटो, सागसब्जी, कीरा/झिँङ्गा, पशु, मानिसका हात लगायतको माध्यमबाट अर्को व्यक्तिमा सर्छन् । यी तथ्यबारे हामीमध्ये कोही बुझी-बुझी बुझ पचाउँछौं भने कोही अज्ञानताका कारणले साधारण सम्झी वास्ता राख्दैनौ । यसलाई हामीले राम्ररी मनन् गरी, बुझी दुर्गन्ध फैलाउने र ज्यानै लिने यी रोगका स्रोत दिसापिसाबलाई सुरक्षित थान्को लगाउने सजिलो उपायको रुपमा चर्पीको प्रयोग गरी सफा सुग्घर भएर बस्नुपर्छ । रोग लागेर उपचार गराउनुभन्दा रोग नै लाग्न नदिनु बुद्धिमानी हो । चर्पी र वातावरणीय सरसफाइले रोगका किटाणुलाई फैलन नदिनुका साथै मानिसलाई रोगबाट बचाउँछ ।

---

* शर्मा खानेपानी महशुल निर्धारण आयोगका अध्यक्ष हुनुहुन्छ ।

२. नेपालको हालको सरसफाइको अवस्था

स्वच्छ पिउने पानी र सरसफाइको कमिले बालबालिका तथा वयस्कहरुलाई लाग्ने करिब ७२ प्रतिशत रोगहहरुको प्रकोपको मात्रामा नेपाल जस्ता विकासोन्मुख देशमा कमिआउन सकेको छैन । नेपालमा करिब ३७ प्रतिशत घरधुरीमा बस्ने जनताले खुला शौचालय प्रयोग गर्छन् । उनीहरु खोला, खोल्सा, वनक्षेत्र, सार्वजनिक बाटो तथा खेतबारीमा नै दिसापिसाब गर्छन् ।

आर्थिक वर्ष ०६९/७० सम्म आधारभूत सरसफाइको रुपमा लिइने चर्पीको प्रयोग करिब ६३ प्रतिशत घरधुरीका परिवारले गर्दै आएको खानेपानी तथा ढल निकास विभाग वातावरणीय सरसफाइ तथा दैवी प्रकोप व्यवस्थापन शाखाको तथ्याङ्कले देखाएको छ । अन्य ३७ प्रतिशत मध्ये १८ प्रतिशत ले आफ्नै घर नजिक, ८ प्रतिशतले नजिकैको जङ्गलमा र ११ प्रतिशतले खेतबारीमा दिसापिसाब गर्छन् । त्यसमध्ये पनि तराईका १० जिल्ला तथा पहाडका १४ जिल्लामा सरसफाइको सुविधा अर्थात् शौचालय ३० प्रतिशत भन्दा कम घरधुरीमा भएको तथ्यांङ्क छ ।

ज्ञानको घर विद्यालयहरुमा पनि करिब ७२ प्रतिशतमा मात्र शौचालयको सुविधा छ । बाँकी झण्डै २८ प्रतिशत विद्यालयका बालबालिकाहरु या त खुला ठाउँमा दिसापिसाब गर्छन् या केहीले चर्पीको प्रयोग गरिरहेका भएतापनि ती चर्पीका सुविधाहरु प्रर्याप्त नभएको वा छात्रछात्राहरुको लागि प्रयोग अनुकूल नभएको पाइएको छ । यसले गर्दा ठूलो हुँदै गएपछि छात्राहरुले विद्यालय नै छाड्ने पनि गरेका छन् । शौचालय भएका करिब ३५ प्रतिशत स्कूलहरुमा छात्राहरुका लागी छुट्टै शौचालय छैन । यस्तो स्थितिमा वहुसंख्यक विद्यालयहरु पनि स्वास्थ्य सरसफाइका दृष्टिले असुरक्षित छन् । परिणामस्वरुप रोग सर्ने गतिमा तीब्रता आउनुका साथै छात्राहरुलाई विद्यालयप्रति आकर्षित गर्ने प्रयासमा थप चुनौती खडा भएको छ ।

नेपाल सरकारले सरसफाइ सुविधा प्रवर्द्धन गर्न सहस्राब्दी विकास लक्ष्य तथा राष्ट्रिय लक्ष्यअनुरुप सन् २०१२/१३ सम्ममा कूल घरधुरीको ६० प्रतिशत, सन् २०१४/१५ सम्ममा ८० प्रतिशत र सन् २०१६/१७ सम्ममा सम्पूर्ण नेपालीलाई आधारभूत सरसफाइको सुविधा उपलब्ध गराइसक्ने नीति सरकारले लिएको यससम्बन्धी गुरुयोजनामा उल्लेख छ । यो चुनौतीपूर्ण लक्ष्य हाँसिल गर्न सर्वपक्षीय प्रयास अति जरुरी छ ।

३. सहरी सरसफाइको अवस्था

नेपालका तत्कालीन ५८ नगरपालिकाहरुमा २०११ को राष्ट्रिय जनगणना अनुसार ४५ लाख २० हजार अर्थात् १७ प्रतिशत जनसंख्या बसोबास गर्छन् । तर यी नगरहरमा विभिन्न कामकाज, अध्ययन, स्वास्थ्य उपचार लगायतका लागि लगभग स्थायी बासिन्दाकै हाराहारीमा थप मानिसहरु थपिएका छन् । देशको समग्र जनसंख्या वृद्धि १.३५प्रतिशतदेखिएता पनि नेपालका सहरी क्षेत्रको जनसंख्या बृद्धिदर ३.३८ प्रतिशत भएको देखिएको छ ।

सहरमा काम र अन्य सुविधाका लागि ग्रामीण क्षेत्रका गरिबहरु आएर झुप्रापट्टी (Slum) का रुपमा खोलाका किनार वा पर्ति जग्गामा टहरा बनाएर बस्ने गर्दछन् । यी सबै टहरामा निजी शौचालय बनाउन सम्भव नभएकाले सहरी क्षेत्रलाई खुला दिसामुक्त क्षेत्र घोषणा गर्न ज्यादै कठिन छ । हालसम्म ६७ वटा नगरपालिका खुला दिसामुक्त क्षेत्र घोषणा भएका छन् । सबै नगर पालिकालाई खुलादिसा मुक्त क्षेत्र घोषणा गर्न निकै कडा परिश्रम गर्नुपर्ने देखिन्छ । सहरी क्षेत्रमा सेप्टीकट्याङ्कीको फोहोर व्यवस्थापन, ठोस फोहोर व्यवस्थापन, भान्छा तथा शौचालयको फोहोर पानी प्रशोधनका जटिल समस्या छन् । यसका लागि स्थानीय निकाय सशक्त हुनु अनिवार्य छ । सहरी गरिबका लागि सामुहिक शौचालय (Community Toilet) को व्यवस्था स्थानीय निकायले गर्नुपर्छ । धनकुटा बजारको बसपार्कमा निर्मित सार्वजनिक शौचालय तथा यसको व्यवस्थापन सबैका लागी अनुकरणीय छ । ट्याक्सी व्यवसायीले सञ्चालन गरेको सामुहिक शौचालयले नगरपालिकालाई वार्षिक १ लाख ९ हजार रोयल्टी दिएर पनि सर्वसाधारण तथा यात्रुलाई शौचालय प्रयोग गर्ने, नुहाउने, कपडा धुने सुविधा दिएको छ ।

४. स्यानिटरी ढल व्यवस्थापनको समस्या

सहरी सरसफाइ ग्रामीण सरसफाइ भन्दा धेरै जटिल छ । ग्रामीणमा शौचालय, भान्छाको फोहोर, पशुपंक्षीको फोहोर तथा कृषिजन्य फोहोर पर्दछन् भने सहरी सरसफाइमा शौचालय, ढल प्रणाली निर्माण र प्रशोधन, वर्षातको ढलको व्यवस्थापन तथा ठोस फोहोर

व्यवस्थापन जस्ता विषयहरु समेटिन्छन् । यी विषयहरु ज्यादै जटिल पनि छन् । सरकारले सहरी सरसफाइलाई सुव्यवस्थित गर्न सहरी खानेपानी तथा सरसफाइ नीति, बाग्मती कार्यान्वियन योजना, फोहोरमैला व्यवस्था ऐन आदि बनाए पनि प्रभावकारी कार्यान्वियनको अभाव देखिन्छ । २०११ को राष्ट्रिय जनगणनाको तथ्याङ्कले ६१ प्रतिशतसँग आफ्नै घरमा शौचालय भएको ३० प्रतिशत घरका शौचालय स्यानिटरी ढल लाइनमा जोडिएका र ४७.५ प्रतिशत शौचालयहरुमा सेप्टीक ट्याङ्की रहेको देखाएको छ ।

देशका केही प्रमुख सहरहरुमा स्यानिटरी ढल निर्माण, फोहर पानी निष्काशन तथा व्यवस्थापनको अवस्था निम्नानुसार रहेको छ ।

तालिका १ : फोहोर पानी निष्काशन

क्रम	सहर	जनसंख्या २०११	फोहोर पानी उत्पादन मिलियन लि./दिन
१	काठमाडौं	१०,८१,१६७	६८.६२
२	पाटन	२,२५,२३७	१४.३६
३	भक्तपुर	६७,५००	६.२१
४	पोखरा	२,१०,४५७	१३.४२
५	विराटनगर	१,६०,६८८	१२.१५
६	वीरगञ्ज	१,३६,१२१	८.६८
७	भरतपुर	१,०७,२२६	६.८४
८	जनकपुर	८४,६१६	५.४१
६	धनगढी	८४,२४४	५.३७
१०	बुटवल	६४,३५६	६.०१
		जम्मा	१४७.३७

फोहर पानी निष्काशन माथि उल्लेख भएअनुसार भए पनि प्रशोधन प्रणाली ज्यादै न्यूनमात्रामा बनेका र बनेका पनि सञ्चालन हुन सकिरहेका छैनन् ।

तालिका २ : फोहोरपानी प्रशोधनकेन्द्रहरु

क्रम	प्रशोधनकेन्द्र	क्षमता मिलियन लिटर/ दिन	हालको अवस्था
१	बाग्मती ढल प्रशोधन केन्द्र, गुह्ययेश्वरी	१६.४	आंशिक रुपमा काम गरिरहेको
२	कोड्कु काठमाडौं	१.१	काम नगरेको
३	धोबीघाट, पाटन	१५.४	आंशिक रुपमा काम गरेको
४	सल्लाघारी, भक्तपुर	२.४	काम नगरेको
५	हनुमानघाट भक्तपुर	०.४	काम नगरेको
६	हेटौडा औद्योगिक क्षेत्र	१.१	काम गरेको
७	धुलिखेल अस्पताल	०.१०	काम गरेको
८	काठमाडौं महानगरपालिका	०.४०	काम गरेको
६	मल्पी इन्टरनेशनल स्कूल	०.२५	काम गरेको
१०	पोखरा नगरपालिका	०.११५	काम गरेको
११	तानसेन नगरपालिका	०.०३०	काम गरेको

माथि उल्लेख गरिए अनुसार धेरैजसो ठूला प्रशोधन केन्द्रहरु राम्रो सँग सञ्चालन हुन नसकेका तर साना रिडवेड प्रणालीका केही प्रशोधन केन्द्रले काम गरेको देखिन्छ । राज्यको ध्यान अब सहरबाट निष्काशित फेहोर पानी प्रशोधन तर्फ केन्द्रीत हुनुपर्ने देखिन्छ । यो प्रविधि तथा व्यवस्थापनका दृष्टिले निकै जटिल छ । सहर भन्ने वित्तिकै बाक्लो जनघनत्व हुने जग्गाको मूल्य उच्च रहने तथा प्रत्येक घरले शौचालयको फोहोर पानी आफ्नै घरमा प्रशोधन गर्न नसक्ने भएकाले यसतर्फ राज्यको ध्यान केन्द्रीत नभएमा सहर तथा नदीनाला दुवै प्रदुषित हने क्रम अझ बढ्ने निश्चित छ । एकातिर ढल प्रणाली बन्दै गइरहेको छ भने अर्कोतिर प्रशोधन केन्द्र निर्माण जटिल हुने र जग्गा पनि उपलब्ध नहुँदा त्यसको चपेटामा हाम्रा पवित्र नदीनालाहरु पर्ने क्रम तीब्र भइरहेको हो ।

५.सहरी ठोस फोहोरको समस्या

ठोस फोहरको व्यवस्थापन सहरको ठूलो समस्या हो । सहरी क्षेत्रमा फोहरमैला व्यवस्थापनका लागि समुदायको सहभागितामा फोहरमैला कम गर्ने, कम्पोष्ट मल बनाउने र फोहरमैलाको पुनः प्रयोगका लागि प्रोत्साहित गर्ने व्यवस्थाको अर्को कुनै विकल्प अहिलेसम्म उपलब्ध छैन ।

काठमाडौं उपत्यकाको फोहरमैला व्यवस्थापनका लागि ओखरपौवाको सिसडोलमा “स्यानिटरी ल्याण्डफिलसाइट” निर्माण भइसकेको छ। नेपालका सहरी क्षेत्रका अस्पतालबाट निस्कने, रासायनिक, हानिकारक, प्लाष्टिक, विद्युतीय, औद्योगिक र निर्माणजन्य फोहर व्यवस्थापन प्रमुख चुनौती बनिरहेको छ ।

स्वास्थ्य संस्थाबाट उत्पादन हुने फोहरको प्रशोधन अलग ढंगले गर्नुपर्छ । परम्परागत अवधारणालाई छोडेर अब फोहरलाई स्रोतका रुपमा प्रयोग गर्ने वातावरण बनाउनुपर्छ ।

सहरी क्षेत्रका बासिन्दाको घर घरबाट दैनिक जसो निस्कने फोहरका कारणले सहरी वातावरणमा प्रदुषण हुनुका साथै विभिन्न खालका स्वास्थ्य समस्याले सताउन थालेको छ । सहरी क्षेत्रको वातावरणीय प्रदूषणले गर्दा नेपालमा घुम्न आएका विदेशी पर्यटकहरुलाई नेपालप्रति नकरात्मक असर पर्न थालेको छ । यसैकारण विदेशीहरु माझ काठमाडौं उपत्यकाको प्रदुषित रुपले नकरात्मक धारणा पैदा गरेको छ ।

घरायसी फोहोरमैलालाई स्थानीय निकायले सक्दो बिसर्जन गर्दै आएका छन् तर डम्पिङसाइट आसपासका बासिन्दा, नगरबासी तथा कर्मचारीहरुले विभिन्न बहानामा गर्ने असहयोग, बन्द, हड्तालका कारण बेलाबेलामा फोहरमैला बिसर्जन गर्न समस्या हुँदै आएको छ । फोहरमैला व्यवस्थापन तथा प्रशोधनमा निजी क्षेत्रले पनि इच्छा राख्दै आएका छन् । विभिन्न सहरको फोहोरमैलाको अवस्था निम्नानुसार छ ।

तालिका ३ : ठोस फोहरमैला व्यवस्थापनको प्रयास भएका सहरहरु

क्रम	सहर/नगरपालिकाको नाम	ल्याण्डफिल्डको अवस्था	सामुदायिक प्रयासमा कम्पोस्ट	नगरपालिकाको प्रयासमा कम्पोस्ट
१	भक्तपुर नगरपालिका	सुरक्षित ल्याण्डफिल्ड	-	२ स्थान
२	विराटनगर उपमहानगरपालिका	खुला ल्याण्डफिल्ड	१ स्थान	१ स्थान
३	वीरेन्द्रनगर नगरपालिका	खुला ल्याण्डफिल्ड	१ स्थान	-
४	बुटवल नगरपालिका	नदीको किनारमा खुला ल्याण्डफिल्ड	१ स्थान	१ स्थान
५	धनकुटा नगरपालिका	सुरक्षित ल्याण्डफिल्ड	१ स्थान	-
६	धरान नगरपालिका	नदीको किनारमा खुला ल्याण्डफिल्ड	१ स्थान	-
७	घोराही नगरपालिका	सुरक्षित ल्याण्डफिल्ड	-	-
८	गोरखा नगरपालिका	सुरक्षित ल्याण्डफिल्ड	-	-
९	हेटौडा नगरपालिका	खुला ल्याण्डफिल्ड	-	१ स्थान
१०	इटहरी नगरपालिका	सुरक्षित ल्याण्डफिल्ड	-	-
११	कमलामाई नगरपालिका	खुला ल्याण्डफिल्ड	३ स्थान	-
१२	काठमाडौं महानगरपालिका	सुरक्षित ल्याण्डफिल्ड		१ स्थान
१३	किर्तिपुर नगरपालिका	नदीको किनारमा खुला ल्याण्डफिल्ड	१ स्थान	-
१४	ललितपुर उप महा-नगरपालिका	सुरक्षित ल्याण्डफिल्ड	-	-
१५	मध्यपुर ठिमी नगरपालिका	सुरक्षित ल्याण्डफिल्ड	-	-
१६	पोखरा नगरपालिका	सुरक्षित ल्याण्डफिल्ड	-	-
१७	रत्ननगर नगरपालिका	सुरक्षित ल्याण्डफिल्ड	-	-

यसरी ठोस फोहोरमैलाको व्यवस्थानको क्रममा नेपालका ५८ मध्ये १० नगरपालिकाले सुरक्षित ल्याण्डफिल्ड साइटको प्रयोग गर्न थालेका छन् । त्यसैगरी ७ वटा नगरपालिकामा सामुदायिक कम्पोस्टिङ सुरु गरिएको छ । यसक्रममा ५ वटा नगरपालिका आफैले पनि कम्पोस्टिङ गर्न सुरु गरेको अवस्था छ । बाँकीले फोहर संकलन गरेपछि खुला ठाउँ, वन क्षेत्र तथा नदी किनारमा ल्याण्डफिल्ड गरेका छन् ।

६.सरसफाइको अवस्थामा सुधार ल्याउन चाल्नु पर्ने भावी कदम

६.१ सहरी शौचालय निर्माण

नेपालका लागि छोटो अवधिमै सरसफाइका सुविधा विस्तार गर्न ठूलो चुनौती देखिएका छन् तरपनि नेपाल सरकारले सन् २०१७ सम्म शतप्रतिशत सरसफाइ लक्ष्य हाँसिल गर्ने उद्देश्य राखी तद्अनुरुप ग्रामीण खानेपानी तथा सरसफाइ राष्ट्रिय नीति तथा रणनीति २०६० र ग्रामीण खानेपानी तथा सरसफाइ रणनीतिक कार्य योजना २०६० अघि सारेको छ । यी सबै राष्ट्रिय नीति, रणनीति तथा रणनीतिक कार्ययोजनाहरुले सरसफाइ क्षेत्रमा देखा परेका बाधा अड्चन हटाउन र तोकिएको अवधिभित्र जनताको सरसफाइमा पहुँच विस्तार गर्ने मार्ग प्रशस्त गरेका छन् । अर्कोतिर यी व्यवस्थाहरुले सरकारी तथा गैर-सरकारी निकायहरुलाई कार्यक्रम सञ्चालन गर्न आव्हान पनि गरेको छ ।

राष्ट्रिय योजना आयोगद्वारा हालै लागु गरिएको तीनवर्षे अन्तरिम योजनामा तीनवर्ष भित्र सरसफाइका सुविधाको पहुँच ८० प्रतिशतघरधुरी सम्म पुऱ्याउने लक्ष्य राखिएको छ । यसक्षेत्रमा काम गर्ने सबै निकायले यसलाई मार्गदर्शन मानी लक्ष्य बाँडफाँड गरी काम अघि

नबढाए लक्ष्य चुम्ने योजना अधुरै रहने स्थिति छ ।

६३ प्रतिशत घरधुरीमा शौचालय भएपनि ८० प्रतिशत शौचालय सक्षम र धनी व्यक्तिका घरमा रहेको अर्को तथ्यलाई पनि स्मरण गर्नु उपयुक्त हुन्छ । खाली २० प्रतिशत गरिबहरुको घरमा मात्र शौचालय बनेका अध्ययनहरुले देखाएका छन् । आर्थिक हिसाबले विपन्न तथा क्षमता नभएकाहरुसम्म सरकार पुग्नुपर्ने र त्यस्ता समुदायका व्यक्तिहरुलाई सम्बोधन गर्ने कार्यक्रम ल्याउनुपर्ने अर्को बाध्यता पनि सरकार समक्ष खडा छ ।

एक्काइसौं सताब्दी सञ्चारको विकासले सीमाना विहीन बन्दै गएको छ । प्रविधि र विकाससँगै दुई भिन्न देश र समुदायका मानिसहरु पनि विद्युतीय सञ्जालमा आवद्ध हुन थालेका छन् । एकअर्का देशका नागरिकहरुबीच विकास लगायतका सुविधाहरुको बारेमा पनि इन्टरनेट लगायतका सञ्जालहरुपमार्फत् आदान–प्रदान हुने परिस्थिति निर्माण भइसकेको छ । दक्षिणको छिमेकी भारतमा त्यहाँको सरकारले धनी गरिब सबैलाई प्रतिघर भारु. एकहजार पाँच सय (नेपाली रुपियाँ दुई हजार चार सय) बराबर चर्पी निर्माणमा अनुदान दिइरहेको छ । भारतमा निर्माण हुने शौचालय सामग्रीमा निर्भर नेपालमा भन्सार, यातायात तथा व्यापारिक मुनाफा जस्ता कारणहरुले ती सामग्रीको बजार भाउ महँगो पर्न जान्छ । खुला सिमाना रहेको र पारिवारीक सम्बन्ध पनि भारतीय क्षेत्रमा भएका नेपालका तराईका जनताले भारतीय सरकारले जस्तै नेपाल सरकारले पनि शौचालयमा अनुदानको व्यवस्था गरोस् भनि आशा राख्नु अस्वभाविक हुँदैन ।स्वःस्फूर्त रुपमा तराईका जिल्लाहरुमा शौचालय अभियान अघि बढ्न नसक्नुका धरै कारणहरु मध्ये यो पनि एक हो । तथ्याङ्कहरुले नै नेपालको तराई क्षेत्रमा सरसफाइका सुविधा न्यून भएको देखाएका छन् ।

परम्परागत सोचाई, अव्यवस्थित साँघुरा वस्ती तथा केही घरपरिवारको शौचालय वनाउने जग्गा नभएका कारणले पनि तराईमा शौचालय वनाउन बाधाहरु छन । वर्षातमा वाढीको प्रकोप, वन्यजन्तु सर्प आदिको प्रकोप, बाक्लो वस्ती र उच्च जनघनत्व भएका कारणले पनि शौचालयको आवश्यकता सँगै तराईमा चुनौतीहरु विद्यमान छन् । पहाडी इलाकामा पनि शौचालय बनाउन विभिन्न समस्या त छँदैछन्, तैपनि पहाडी इलाका भन्दा तराईका निर्धन वस्तीहरुमा शौचालय बनाउन प्रेरणा जगाउनु ज्यादै कठिन देखिएको छ । यी सन्दर्भहरुलाई मध्यनजर गर्दा अब सरसफाइ कार्यक्रम अगाडि बढाउन निम्न प्रयास गनुपर्ने देखिन्छ ।

- राजनीतिक प्रतिवद्धता भित्र सरसफाइले पनि महत्व पाउनु पर्छ ।

- सन् २०१७ सम्मका लागि लगानी र सरसफाइ सुविधा वृद्धिको स्पष्ट योजना अघि सारिनु पर्छ ।

- सरसफाइ सुविधा निर्माण गर्न नसक्ने परिवारलाई राज्यले सम्बोधन गर्नंपर्छ ।

- जनचेतना बढाउने कार्यक्रम व्यापक रुपमा सञ्चालन गर्नुपर्छ ।

- स्थानीय क्लव, स्कूल, शिक्षक, विद्यार्थी, गैरसरकारी संस्थाहरु राजनीतिक व्यक्तित्वहरु सबै एकजुट भई कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्छ ।

- ठाउँ सुहाउँदो तथा जनताले धान्न सक्ने र रुचाउने प्रविधि अबलम्वन गरी सरसफाइ सुविधा निर्माणमा सघाउनु पर्छ ।

- प्रत्येक साना सहर तथा गाउँहरुमा स्वास्थ्य तथा सरसफाइ क्षेत्रमा चेतना अभिबृद्धि गर्न स्वयंसेविकाहरुलाई अघि सार्नुपर्छ ।

- गाउँ विकास समिति, नगरपालिका तथा जिल्ला विकास समितिले सरसफाइका सुविधा निर्माण गर्ने घरलाई अन्य पूर्वाधार निर्माणमा सघाउने र निर्माण नगर्ने घरलाई निर्माण गरेपछि मात्र सघाउने नीति अबलम्वन गर्नु पर्छ ।

साना सहर तथा गाउँघरमा जनतालाई स्वास्थ्य शिक्षा दिनु नै सरसफाइको पहिलो पाइला हो । धेरै जसो ठाउँमा जनतालाई स्वास्थ्य सम्बन्धी ज्ञान नहुनाले सरसफाइ हुन सकेको छैन भने कुनै कुनै ठाउँमा मानिसहरुको अल्छीपनाले गर्दा पनि सरसफाइ सन्तोषजनक रुपमा हुन सकेको हुँदैन । त्यसैले खानेपानी आयोजना सँगसँगै उपभोक्ताहरुलाई स्वास्थ्य शिक्षा दिनु अति आवश्यक हुन्छ। यसको लागि सरकारी, गैरसरकारी तथा निजीक्षेत्रले हातेमालो गर्नुपर्छ । उपभोक्ताहरुले पनि सोही अनुरुप सरसफाइ कार्य गरेमा मात्रै सरसफाइ कार्यक्रम हाम्रो सहर तथा गाउँघरमा सफल हुन सक्छ । नत्र ठूलो

लगानी र परिश्रम गरेर ल्याएको सफा खानेपानी दिए पनि त्यो निरर्थक सावित हुन्छ । विना सरसफाइ पानी र सरसफाइजन्य रोगहरुबाट मुक्ति पाउनु सम्भव छैन ।

६.२ नदी प्रदुषण हुनबाट जोगाउनु पर्ने

सहरी वातावरण स्वच्छ बनाउन सहर-बजारमा फोहरमैलाको उचित व्यवस्थापन र प्रदूषण नियन्त्रणका लागि सहरी क्षेत्रमा ढल निकास प्रणालीको समुचित विकासको सोच बनाउनुपर्छ। **सहरबजारमा फोहरमैलाको उचित व्यवस्थापन र प्रदूषण नियन्त्रणका लागि सहरी विकासमा काम गर्ने निकायहरु सबै एकबद्ध भइ सहरी क्षेत्रमा ढल निकास प्रणालीको समुचित विकासमा ध्यान दिनु पर्ने देखिन्छ । त्यसको लागि केही यस्ता सोचहरु पनि हुनसक्छन् ।**

ढल प्रणाली निर्माणको सुरुवात सँगै प्रशोधन प्रणाली निर्माण गरिनु पर्छ ।

नदीनाला र वातावरण फोहर हुन नदिन जसले फोहर निष्काशन गर्छ उसले नै प्रशोधनको खर्च व्यहोर्नु पर्छ भन्ने सिद्धान्त अनिवार्य रुपमा अपनाउनु पर्छ ।

स्यानिटरी ढल र वर्षात्को पानीको ढल छुट्टाछुट्टै बनाउनु पर्छ । बैलैमा यी कुरामा ध्यान पुऱ्याउन सकिएन भने पछि झन ठूलो मूल्य चुकाउनु पर्ने हुन्छ ।

सबै सहरहरुमा अहिले नै स्यानिटरी ढल निर्माण गर्न नसके पनि कम्तीमा योजना तयार गरि प्रशोधनका लागि अहिले नै जग्गा बन्दोबस्त गर्नुपर्छ ।

प्रशोधन नगरी कुनै पनि हालतमा नदीमा ढल हाल्न दिनु हुदैन । ऐन नियम बनाइ तुरुन्त रोक लगाउनु पर्छ ।

६.३ सहरी ठोस फोहर व्यबस्थापनका लागि सुझाव

सहरी वातावरण स्वच्छ बनाउन सुन्दर सहरको परिकल्पना गर्दै "स्वस्थ जीवनका लागि सहर" भन्ने नयाँ अवधारणा अघि सार्नुपर्छ । सहरबजारमा फोहरमैलाको उचित व्यवस्थापन र प्रदूषण नियन्त्रणका लागि सहरी विकासमा काम गर्ने निकायहरुले सहरी क्षेत्रमा ढल निकास प्रणालीको समुचित विकाससँगै हरियाली प्रवर्द्धन गरिने कार्यक्रम ल्याउनु पर्ने देखिन्छ ।

काठमाडौं उपत्यकाको ठोस फोहरमैला व्यवस्थापनका लागि ओखरपौवाको सिसडोलमा "स्यानिटरी ल्याण्डफिल साइट" निर्माण भइसकेको छ । नेपालका सहरी क्षेत्रका अस्पतालबाट निस्कने, रासायनिक, हानिकारक, प्लाष्टिक, विद्युतीय, औद्योगिक र निर्माणजन्य फोहर व्यवस्थापन प्रमुख चुनौती भएको कुरा हामीलाई अवगतै छ । स्वास्थ्य संस्थाबाट उत्पादन हुने फोहरको प्रशोधन अलग ढंगले गर्नुपर्ने हुन्छ । अब फोहरलाई स्रोतका रुपमा प्रयोग गर्ने वातावरण बनाउनुपर्छ । फोहरबाट विद्युत समेत उत्पादन गर्न सकिन्छ ।

सफा सहरका लागि फोहर व्यवस्थापनमा निम्न योजनाहरु शीघ्र कार्वान्वियनमा ल्याउनुपर्ने देखिन्छ ।

- घरेलु, औद्योगिक रासायनिक, अस्पतालजन्य, निर्माणजन्य लगायत फोहरको उचित सङ्कलन तथा व्यवस्थापन गरेर सहरलाई सफा-सुग्घर बनाउने ।
- सबै सहरका लागि फोहोरमैला व्यवस्थापनको दीर्घकालीन रणनीतिक योजना तथा अल्पकालीन कार्ययोजना तर्जुमा गरी कार्यान्वियनको व्यवस्था मिलाउने ।
- प्लाष्टिक, दूधको प्याकेट, चाउचाउका प्याकेट, प्लाष्टिक बोतल आदि नकुहिने फोहरबाट विभिन्न सामग्री बनाउने कामलाई अभियानका रुपमा सञ्चालन गर्ने ।
- फोहरलाई स्रोतमै न्यूनिकरण, पृथकीकरण गरी तदनुकूल ढुवानी र प्रशोधन गर्ने व्यवस्था मिलाउने ।
- फोहरलाई पुनः प्रयोग, पुनःचक्रीय तथा प्रशोधन गर्ने कार्यलाई प्रोत्साहित गर्न "फोहरबाट मोहर" भन्ने नारालाई अभियानका रुपमा सञ्चालन गर्ने ।
- नेपालका सहर अनुकूलको फोहरमैला व्यवस्थापन पद्धति र प्रविधिको अध्ययन, विकास तथा विस्तार गर्ने ।
- फोहरमैला व्यवस्थापन सेवाप्रदायकहरुको क्षमता अभिवृद्धि गरी फोहरमैला व्यवस्थापनलाई दिगो र

प्रभावकारी ढङ्गले विस्तार गर्ने ।

- फोहरमैला व्यवस्थापन कार्य प्रभावकारी र आत्मनिर्भर बनाउन "प्रदूषकले शुल्क तिर्ने" अवधारणालाई प्रभावकारी रुपमा लागु गर्न आवश्यक व्यवस्था मिलाउने ।

- फोहरमैला व्यवस्थापनका सैद्धान्तिक र व्यावहारिक पक्षबारे सहरबासीलाई जानकारी गराई फोहरमैला व्यवस्थापनमा जनसहभागिता बढाउने ।

- समयानुकूल हुने गरी फोहरमैला व्यवस्थापन नीति, निर्देशिका, मापदण्ड निर्धारण गरी लागु गर्ने ।

- फोहरमैला व्यवस्थापन गतिविधि नियमित अनुगमन, मूल्याङ्कन गरी पुरस्कार तथा दण्ड-सजाय सम्बन्धी कानूनी प्रावधानको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने ।

- सहर भित्रका कलकारखाबाट निस्कने वायु प्रदुषणको मापदण्डको अनुगमन गर्ने ।

सहरको भित्री भागमा रहेका खोलानाला, नदी, तालतलैयाहरुलाई नियमित रुपमा सरसफाइ गर्ने र त्यहाँ छोडिएका खुला ढललाई प्रशोधन गर्ने ।

- व्यवस्थित बधशालाको निर्माण गर्ने, मासुको ओसार पसार र बिक्रीवितरण व्यवस्थित गर्ने । राज्यले सार्वजनिक निजी-साझेदारीमा पनि यसको व्यवस्थापन गर्नु पर्ने देखिएको छ ।

खासमा फोहरमैलाको विसर्जनका लागि घरायसी फोहरमैलाको प्राङ्गारिक र अप्राङ्गारिक (नकुहिने) अनि अप्राङ्गारिक खालको फोहोरलाई पनि पुनः प्रयोग गर्न मिल्ने तथा नमिल्ने पदार्थका रुपमा विभाजन गरेर व्यवस्थापन गर्ने । यसमध्ये अप्राङ्गारिक खालको फोहरलाई मात्र दीर्घकालीन रुपमा बिसर्जन गर्ने । प्राङ्गारिक खालको फोहरलाई जैविक मलका रुपमा बिक्री वितरण गर्ने । यसले प्रशोधनको आंशिक खर्च उठाउने तथा कृषि प्रणालीको विकासमा मद्दत गर्छ ।

अन्य पुनः प्रयोग गर्न नमिल्ने खालका वस्तुहरु जस्तै प्रयोग भइसकेका ब्याट्रीहरु खरीद गरेको ठाँउमा फिर्ता गर्नुपर्दछ । बिक्रेताहरुले पनि आयात गरिएको कारखाना तथा उद्योगमा फर्काउनुपर्दछ । यस कार्यमा सहरमा खुलेका कवाडी कारखानाहरुले पुनः प्रयोगको व्यवसायलाई राम्रै साग उपयोग गरेका छन् । यसलाइ बढवा दिने ।

स्वीट्जरल्याण्ड, फ्रान्स, जर्मनी, संयुक्त अधिराज्य लगायतका विकसित युरोपेली राष्ट्रहरुमा फोहोरमैलालाई उर्जा उत्पादन गर्ने राम्रो विकल्पका रुपमा वर्षौं देखि उपयोग गर्दै आएका छन् । यसलाइ अनुकरण गर्ने ।

कागज लगायत बाल्न मिल्ने खालका फोहरलाई भट्टीमा जलाएर ऊर्जा निकाल्ने गरिन्छ । बिसर्जन गर्ने विभिन्न उपायमध्ये फोहोरलाई बाल्नु पनि एउटा राम्रो विकल्प हो । यस विधिमा बाल्ने क्रममा विसर्जन गर्नुपर्ने फोहरको मात्रा घट्छ भने यसबाट ऊर्जा पनि उत्पादन गर्न सकिन्छ । फोहारलाई बालेर यसरी उत्पादित ऊर्जालाई ताप शक्ति, विद्युत तथा इन्धनका रुपमा प्रयोगमा ल्याउन सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू :

Solid Waste Management in Nepal :Current Status and Policy Recommendation, Mandaluyong City, Philippines: Asian Development Bank, 2013

Ashutosh Shukla & Uttam Raj Timilsina et.al; Wastewater Production, Treatment and Use in Nepal ; Country paper to JICA 2012

सफासहर कार्यक्रम, सहरी विकास मन्त्रालय २०१३

नेपालमा खुला दिसामुक्त आन्दोलन-अवरोध, अवसर र अग्रगमनका आधारहरु

✍ कमल अधिकारी*

kamal.anthro@gmail.com

१. पृष्ठभूमि

काठमाडौंमा १९१९ मा सफाइ अड्डाको स्थापना सँगै सरसफाइ प्रवर्द्धनको संस्थागत थालनी भयो (मिश्र २००७) । स्वास्थ्य मन्त्रालयद्धारा १९५० को दशकतिर सञ्चालित सामुदायिक स्वास्थ्य कार्यक्रममा सरसफाइलाई एक अंगको रुपमा लिइएको थियो (थापा १९९८) । सन् १९७२ मा खानेपानी तथा ढल निकास विभागको स्थापना पछि खानेपानी आयोजना स्थलमा सरसफाइका कियाकलापहरु प्रवर्द्धन गर्ने कार्यको थालनी गरियो । संयुक्त राष्ट्र संघद्धारा खानेपानी तथा सरसफाइ दशक (१९८१-१९९०) को घोषणा पश्चात देशमा व्यवस्थित रुपमा सरसफाइ क्षेत्रको विकास भएको पाइन्छ (नेपाल सरकार २०११) । सरसफाइ सम्बन्धी नीति निर्माण एवं कार्यक्रम तर्जुमा गर्न सहजीकरण गर्ने हेतुले सन् १९९२ मा खानेपानी तथा ढल निकास विभाग अन्तर्गत वातावरणीय सरसफाइ शाखाको स्थापना गरियो ।

यतिभएपनि देशमा सरसफाइ क्षेत्रले विकास निर्माणका अन्य क्षेत्रहरुको दाँजोमा मान्यता पाउन धेरै कठिन श्रृङ्खला पार गर्नुपरेको छ । सरसफाइलाई एक मामुली विषयको रुपमा हेर्ने सोचका कारण विगतका धेरै कालखण्ड सम्म सरसफाइ क्षेत्र फष्टाउन सकेन । सामान्यतः नुहाउने, सफा कपडा लगाउने, घर आँगनबाट फोहरमैला हटाउने र चर्पीको प्रयोग गर्ने कार्य भनेर सरसफाइको दायरा तय गरियो । सन् १९८० पछि खानेपानी आयोजनासँग एकीकृत गरेर चर्पी निर्माणका कियाकलापहरु प्रबर्द्धन गरिए । त्यसैले सरसफाइ क्षेत्र मूलतः चर्पी निर्माण गर्ने कार्य हो भन्ने साँघुरो सोचको घेरा भित्र कैदी बन्यो । साथै स्वच्छताका कियाकलापहरुले पनि खानेपानी र सरसफाइ क्षेत्रमा समुचित स्थान पाउन सकेनन् ।

सरसफाइको बहुआयामिक पक्षहरुलाई मध्य नजर राखी नेपालको राष्ट्रिय सरसफाइ नीति १९९४ ले सरसफाइ केवल चर्पी निर्माण गर्ने कार्य मात्र नभई जनस्वास्थ्य प्रबर्द्धनका लागि गरिएका तमाम स्वस्थकर कियाकलापहरुको प्याकेज हो भनि परिभाषित गऱ्यो (आवास तथा भौतिक योजना मन्त्रालय, १९९४) । त्यसपछि सरसफाइलाई हेर्ने सोचमा परिवर्तन आयो । क्रमशः पछिल्ला दिनहरुमा सरसफाइलाई हार्डवेयर (सरसफाइका भौतिक संरचना निर्माण) र सफ्टवेयर (सरसफाइ सम्बन्धी चेतनामूलक कार्य) को समष्टि भनेर बुझ्न थालियो । सन् २००० तिर "आधारभूत सरसफाइ प्याकेज" र "विद्यालय सरसफाइ कार्यक्रम" मार्फत हार्डवेयर र सफ्टवेयर पक्षहरुलाई समेटी सरसफाइ प्रवर्द्धनमा नविनता दिइयो ।

२. वैचारिक धरातल

सन् १९९९ को पछिल्लो भाग तिर डा. कमलकारद्धारा "समुदायको अगुवाइमा पूर्ण सरसफाइ" (कार र च्याम्वर्स २००८) पद्दतिको प्रतिपादन सँगै सरसफाइको क्षेत्रमा "पूर्ण सरसफाइ" र "खुला दिसामुक्त" आदि दुई महत्वपूर्ण अवधारणाहरुको प्रवेश भएको हो । कार र च्याम्वर्सका (२००८) अनुसार पूर्ण सरसफाइ अन्तर्गत खुला दिसा रोक्ने, हरेक व्यक्तिले स्वस्थकर चर्पीको प्रयोग गर्ने, खाना तयार गर्नु र खाना खानु अघि, चर्पीको प्रयोग गरेपछि, बच्चाको दिसा धोएपछि र पशुपंक्षी छोएपछि साबुन पानीले हात धुने, खाना र पानी सुरक्षित रुपले प्रयोग गर्ने तथा जनावर र घरायसी फोहरमैलाको सुरक्षित विसर्जन गर्ने आदि कार्यहरु समावेश गरि सफा र सुरक्षित वातावरण कायम गरिन्छ । उनीहरुका अनुसार खुला दिसायुक्त अवस्था भन्नाले खुला स्थानमा दिसा गर्ने र दिसालाई त्यसै छाडिदिने बुझिन्छ भने खुला दिसामुक्त भन्नाले खुला स्थानमा दिसा नभएको अवस्था जनाउँछ । "ट्रिगरिङका" औजारहरुको प्रयोग गरी मानिसमा खुला दिसा गर्ने प्रचलन प्रति लज्जाबोध र घृणा सिर्जना गरि खुला दिसा बन्द गर्न सकिन्छ भन्ने

* समाजशास्त्री अधिकारी खानेपानी तथा ढल निकास विभागमा कार्यरत हुनुहुन्छ ।

सिद्धान्त र यसको प्रयोगबाट समुदायको अगुवाइमा पूर्ण सरसफाइ पद्दति कार्यान्वयनमा ल्याइएको हो ।

जनस्वास्थ्यका दृष्टिकोणले कुनै गाउँ/वस्तीमा एक जना व्यक्तिले मात्र पनि खुला स्थानमा दिसा गरिदियो भने उक्त स्थान असुरक्षित रहन्छ। त्यसैले चर्पीको कभरेजको प्रतिशत मापन गर्ने जस्तो परम्परागत परिपाटीको साँटो शत्प्रतिशत घरधुरीका व्यक्तिले चर्पीमा दिसाको सुरक्षित विसर्जन गरी साबुन पानीले हात धोई निश्चित ठाउँलाई खुला दिसा मुक्त गर्नु पर्दछ भन्ने नवीन अवधारणालाई सरसफाइ क्षेत्रमा मान्यता दिइएको हो । तथापि प्रशासनिक वा राज्यको सीमाक्षेत्रलाई आधार मानी गरिने खुला दिसामुक्त क्षेत्र घोषणा कार्य पनि जनस्वास्थ्य प्रवर्द्धनका दृष्टिले आफैमा पूर्ण भने होइन, जसको लागी कम्तीमा पनि सरसफाइको एक 'क्याचमेन्ट एरिया' समेटिएको हुनु पर्दछ। उदाहरणका लागि नेपाल भारत सीमा क्षेत्रमा बस्ने दुवै देशका समुदाय मध्ये कुनै एकले मात्र खुला दिसामुक्त अवस्था हाँसिल गरेको छ भने पनि ती दुवै समुदायमा सरसफाइजन्य रोगब्याधीको जोखिम भने रहिरहन्छ ।

देशमा सन् २००३ मा समुदायको अगुवाइमा पूर्ण सरसफाइको अवधारणा कार्यान्वयन सँगै खुला दिसा मुक्त गर्ने कार्यको थालनी भएको पाइन्छ। सन् २००६ मा "विद्यालयको अगुवाइमा पूर्ण सरसफाइ" कार्यक्रम सञ्चालनमा ल्याइयो । जसमार्फत् विद्यालय परिवार र बहुसरोकारवालाहरुको व्यापक परिचालन गर्दा कम लगानीमा पनि समुदायमा खुला दिसा मुक्त गर्ने कार्यले तीब्र गति लिन सक्छ भन्ने बहुमूल्य पाठ सिकियो । हालका वर्षहरुमा सरसफाइ क्षेत्रमा पूर्ण सरसफाइको अवधारणा स्थापित भइसकेको छ। स्थानीय निकायको नेतृत्व (Local Body's Leadership), सरोकारवालाको साझेदारी (Stakeholder's Partnership), निजी क्षेत्रको व्यापार कौशल (Private Sector's Marketship) र समुदायको अपनत्व (Community's Ownership) का साथ सञ्चालित सरसफाइ अभियान देशमा दिन प्रतिदिन लोकप्रिय र गतिशील बन्दै गइरहेको छ । नेपालको खुला दिसामुक्त आन्दोलनमा सरकारी निकाय, स्थानीय निकाय, विकास साझेदार, गैर सरकारी संघ-संस्था, आमसञ्चार माध्यम, नागरिक समाज तथा विद्यालयको महत्वपूर्ण योगदान रहेको छ ।

नेपालको सन्दर्भमा पूर्ण सरसफाइलाई सामान्यतया तोकिएको स्थानमा पूर्ण रुपमा खुला दिसा नदेखिएको र स्वच्छताका अन्य बानीव्यवहार हाँसिल भएको अवस्थाको रुपमा बुझिने गरेको छ। वास्तवमा पूर्ण सरसफाइ एक "सोच" र "सपना" हो । यो निरपेक्ष विषय होइन । बरु यसलाई सरसफाइमा पूर्णता हासिल गर्ने तर्फको निरन्तरता भनेर बुझ्न सकिन्छ । तर समयको एक निश्चित बिन्दुमा कुनै समुदायले सरसफाइमा पूर्णता हासिल गर्‍यो भनेर "पूर्ण सरसफाइयुक्त समुदाय" भनेर घोषणा गर्नु र सो घोषणा गरेपछि त्यो समुदाय सदाको लागि सरसफाइमा पूर्ण हुन्छ भन्नु तर्कसंगत कुरा होइन। त्यसैले देशमा सरसफाइ क्षेत्रमा यदाकदा पूर्ण सरसफाइको साटो "आधारभूत सरसफाइ" को प्रयोग गर्नु पर्छ भनेर वकालत गर्ने गरेको पनि पाइन्छ।

पूर्ण सरसफाइ आफैमा 'विषयपरक' (Subjective) अवधारणा भएकोले यसको प्रक्रिया र नतिजालाई 'वस्तुपरक' (Objective) रुपमा बुझ्न र मापन गर्नकालागि चारवटा 'पूर्ण' (4 'Total') खण्डहरु जस्तै क) चर्पीको पूर्ण (पूरा) कभरेज (Total Coverage of Toilet), ख) खुला दिसाको पूर्ण उन्मुलन (Total Elimination of Open Defecation), ग) तोकिएका पूर्ण (सबै) मूख्य वानीव्यवहारको अबलम्वन (Adoption of Total Key Behaviors) र घ) पूर्ण (सबै) सरोकारवालाहरुको (Total Stakeholders) संलग्नता आदिमा विभाजित गरी सो सँग सम्बन्धित सूचकहरुको प्रयोग गरिन्छन् । उदाहरणको लागि तोकिएका सबै वानीबेहोराहरु भन्ने पक्षहरुलाई सहज रुपमा बुझ्नका लागि सम्वेदनशील क्षणहरुमा साबुन पानीले हात धुने गरेको, खाना र पानीको सुरक्षित भण्डारण गर्ने गरेको र घर र यसको वरिपरि फोहरमैला नभएको आदि महत्वपूर्ण मापनयोग्य सूचकहरुको प्रयोग गरिन्छ । सरसफाइ गुरुयोजना २०११ अनुसार खुला दिसाको पूर्ण उन्मूलन भन्नाले सबैले पक्की संरचना सहितको चर्पीमा दिसापिसाब गर्ने गरेको र कुनै पनि बेला समुदायको कुनै पनि स्थानमा खुलारुपमा दिसा नपाइने गरेको अवस्था बुझिन्छ।

३. खुला दिसामुक्त आन्दोलनको विकासक्रम र आधारहरू

नेपालको सन्दर्भमा खुला दिसामुक्त आन्दोलनका

पछाडि केही ऐतिहासिक आधारहरु छन् । त्यसैले यो एकाएक देखापरेको घटना होइन । सन् १९८० पूर्वको कालखण्डमा सरसफाइलाई एक मामुली कार्यको रुपमा बुझिन्थ्यो । उक्त कालखण्ड पश्चात केही प्रवर्द्धनात्मक क्रियाकलापहरुको साथमा समुदायलाई ज्ञान बढाउने खालका तालिम दिने र केही घरधुरीमा चर्पी निर्माण गर्ने कार्यको थालनी भयो । सरसफाइमा बिशेष जोड दिने उद्देश्ले 'प्रोजेक्ट केन्द्रीत' अवाधारणामा आधारित रही उपभोक्ता समितिको तालिम र केही घरधुरीमा चर्पी निर्माणका क्रियाकलापहरु सञ्चालनमा आए । सन् २००७ सम्म आइपुग्दा सरसफाइ प्रवर्द्धनले एक नियमित कार्यक्रमको रुप धारण गरी खानेपानी आयोजना र अन्य स्थानमा शिक्षक, विद्यार्थी, उपभोक्ता समितिको तालिम एवं अभिमुखिकरण, सरसफाइ सप्ताह तथा अन्य सचेतनामूलक कार्यहरुका माध्यमबाट समुदाय र विद्यालयमा चर्पी निर्माण र साबुनपानीले हात धुने क्रियाकलाप सञ्चालन गरिए ।

सन् २००८ मा सञ्चालित अन्तर्राष्ट्रिय सरसफाइ वर्ष एक महत्वपूर्ण ऐतिहासिक अवसरको रुपमा देखा पऱ्यो । सरसफाइमा व्यापक पैरवी र जनचेतना तथा सरोकारवालाहरुको साझेदारी र राज्यको ठोस योगदान सुनिश्चित गर्ने उद्देश्यले नेपाल सरकारद्धारा खानेपानी तथा ढलनिकास विभागमा अन्तर्राष्ट्रिय सरसफाइ वर्ष डेस्क स्थापना गरियो । सो डेस्कको समन्वय र सहजिकरणमा सरसफाइ वर्ष सम्बन्धी नेपालको योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयन भयो । अन्तर्राष्ट्रिय सरसफाइ वर्षसँगै राज्यद्धारा सरसफाइ प्रवर्द्धनको लागि छुट्टै बजेट विनियोजन गर्ने कार्यको थालनी भयो, खानेपानी आयोजना सञ्चालित स्थानहरुमा सरसफाइ प्रवर्द्धन गर्ने कार्यका अतिरिक्त "एकल सरसफाइ कार्यक्रम" सञ्चालन गरी सरसफाइ प्रवर्द्धनमा व्यापकता दिइयो र सरसफाइ गुरुयोजना तर्जुमाको थालनी गरियो ।

सरसफाइ गुरुयोजना २०११ सरसफाइ प्रवर्द्धनमा एक कोशेढुंङ्गा सावित भएको छ । गुरुयोजनाको माध्यमबाट केन्द्र, क्षेत्र, जिल्ला, नगरपालिका, गाउँ विकास समिति हुँदै वडा तहसम्म खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छता समन्वय समितिहरु निर्माण गर्दै विभिन्न सरोकारवालाहरुको संयुक्त शक्ति निर्माण गरी समुदायको परिचालन मार्फत खुला दिसा मुक्त अभियानमा ठूलो बल पुगेको छ । तथापि गुरुयोजनाले संस्थागत गरेका यी समन्वय समितिहरु वास्तवमा सरोकारवालाहरुलाई संगठित गर्ने र उत्प्रेरणा जगाउने संस्था मात्र हुन् । सरसफाइ स्वयं समुदायद्धारा सञ्चालित भयो भने मात्र पूर्ण सरसफाइको मर्म पूरा हुन सक्ने भएकोले उक्त समन्वय समितिहरुले नै सधैंभरी समुदायको सरसफाइ गरिदिन्छन् भन्ने सोच भने कदापि अनुशरण गरिनु हुँदैन ।

सन् २००९ तिर जाजरकोट र रुकुम लगायतका देशका पश्चिमी पहाडी जिल्लाहरुमा फैलिएको झाडापखाला र हैजाको महामारीले कैयौं व्यक्तिको अकालमा ज्यान गयो । त्यो घटना आफैमा दुःखान्त थियो । तर उक्त घटनाले सरसफाइ प्रवर्द्धनका लागि राज्यको ध्यान आकृष्ट गर्न सक्यो र ती जिल्लाहरुलाई खुला दिसा मुक्त बनाउन ठूलो योगदान गऱ्यो, जो आफैमा महत्वपूर्ण अवसरको रुपमा देखा पऱ्यो । खुला दिसा मुक्त भएपछि ती स्थानहरुमा त्यस्ता महामारीका घटना देखा परेका छैनन् जबकि जनचेतना र सुविधाका दृष्टिले अगाडि मानिएका पूर्वी नेपालका मोरङ लगायतका केही जिल्लाहरुमा फैलिएको आउँ र हैजाले धेरै व्यक्तिको ज्यान लिएको घटना हामी बीच ताजै छ ।

जाजरकोट र रुकुमका उक्त घटना पछि सरसफाइलाई विकास निर्माणको अन्तरसम्बन्धित विषयको रुपमा हेर्ने परिपाटीको थालनी भयो । राज्यद्धारा "एक घर एक चर्पी" को अवधारणा कार्यान्वयनमा ल्याइयो । त्यसैगरी बि.सं. २०६६ को सुर्खेत घोषणापत्र र बि.सं. २०६७ को नेपालगञ्ज प्रतिबद्धता मार्फत् कार्यपद्धतिमा एकरुपता ल्याई "झाडापखालालाई इतिहासमा सिमित गरौं" भन्ने तर्फ सरोकारवालाहरुको ऐक्यबद्धता सुनिश्चित गरी व्यापक तथा गतिशील सरसफाइ र स्वच्छताको अवधारणाका साथ बहुक्षेत्रगत सरोकारवालाहरुको सहयोग मार्फत् मध्यपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र अघि बढ्यो । फलस्वरुप यो विकास क्षेत्र देशमा सरसफाइ अभियानको तरङ्ग फैलाउन एक 'इपिसेन्टर' बन्न पुगेको छ ।

सरसफाइ गुरुयोजना कार्यान्वयन सँगै ट्रिगरिङको विधि र दायरामा समेत व्यापक परिवर्तन आएको छ। समुदाय तहको 'सूक्ष्म ट्रिगरिङ' (Micro Triggering) हुँदै क्षेत्रगत तहको 'बृहत ट्रिगरिङ' (Macro Triggering) र अन्त्यमा राष्ट्रिय तहको 'विशाल ट्रिगरिङ' (Mega

Triggering) (अधिकारी २०१४) गर्ने कार्यले नेपालको सरसफाइ अभियानलाई थप उर्जा र उचाई दिन सकेको हो । यसका अतिरिक्त राजनीतिक दलहरुले आफ्ना घोषणा पत्रहरु मार्फत चर्पी निर्माण र खुला दिसा मुक्त अभियान सञ्चालनका लागि गरेको प्रतिवद्धताले सामाजिक परिचालनमा नयाँ आयाम दिन सकेको छ । सुरुमा दाङ जिल्लाबाट थालनी भई रुपन्देही जिल्लामा व्यापकता पाएर क्रमश: देशव्यापी बनिरहेको "दानवीर कार्यक्रमले" स्थानीय तहमा स्रोत साधनको आभाव परि पूर्ति गर्न र द्रुत रुपमा सरसफाइको सेवा विस्तार गर्न ठोस योगदान दिन सकेको छ ।

जसरी विभिन्न स्रोतहरुमा छरिएको पानीलाइ ड्याममा जम्मा गरी पाइपबाट खसालिएको पानीको काइनेटीक ईनर्जीबाट धातुको टर्वाइन घुमाएर बिजुली निकालिन्छ, ठीक त्यसैगरी यत्र तत्र छरिएका सरोकारवालाहरुलाई गुरुयोजनामा व्यवस्था भएअनुरुपका समन्वय समितिहरु मार्फत एकै थलोमा ल्याई उनीहरुलाई सरसफाइ रणनीतिक योजना रुपी पाइपको बाटोबाट संगठित गरी 'सेक्टर ट्रिगरिङ' मार्फत गतिशील रुपमा अघि बढाई आम समुदाय को प्रतिनिधि रुपी समन्वय समितिको टर्वाइन घुमाएर समुदायमा व्यापक रुपमा खुला दिसा मुक्त अवस्था हासिल गर्न सकिएको छ ।

अनुकूल परिस्थिति भएका स-साना गाउँ टोलमा गरिने समुदाय तहको ट्रिगरिङले खुला दिसा गर्ने प्रचलन प्रति लाज-सरम र घृणा जागृत गरी समुदायलाई खुला दिसा बन्द गर्ने तर्फ अभिप्रेरित गर्न सकेको छ भने ट्रिगरिङ गर्ने कार्यलाई संस्थागत गर्न योगदान पुऱ्याएको छ । तथापि यस प्रकारको ट्रिगरिङ मार्फत व्यापक रुपमा सरसफाइको कभरेज बृद्धि हुन भने सकेको छैन । खानेपानी र सरसफाइका अतिरिक्त स्थानीय विकास, शिक्षा, स्वास्थ्य, महिला विकास, वन, राजनीतिक, आदि क्षेत्रगत सरोकारवालाहरुलाई सरसफाइ सम्बन्धी गोष्ठी, कार्यशाला र सम्मेलनहरु मार्फत एकै थलोमा ल्याई गरिने सेक्टर ट्रिगरिङले सरोकारवालाहरु बीच विश्वास र सहमति निर्माण गर्न, सुदृढ सम्बन्ध तथा गठबन्धन निर्माण गर्न, समस्या र सम्भानाहरुको खोजी गर्न, व्यापक दायरा सहितका कार्ययोजना तर्जुमा र कार्यान्वियन गर्न, प्रभावकारी सामुदायिक परिचालन गर्न, व्यापकरुपमा स्रोत

जलविद्युत र सरसफाइ तुलनात्मक मोडेल

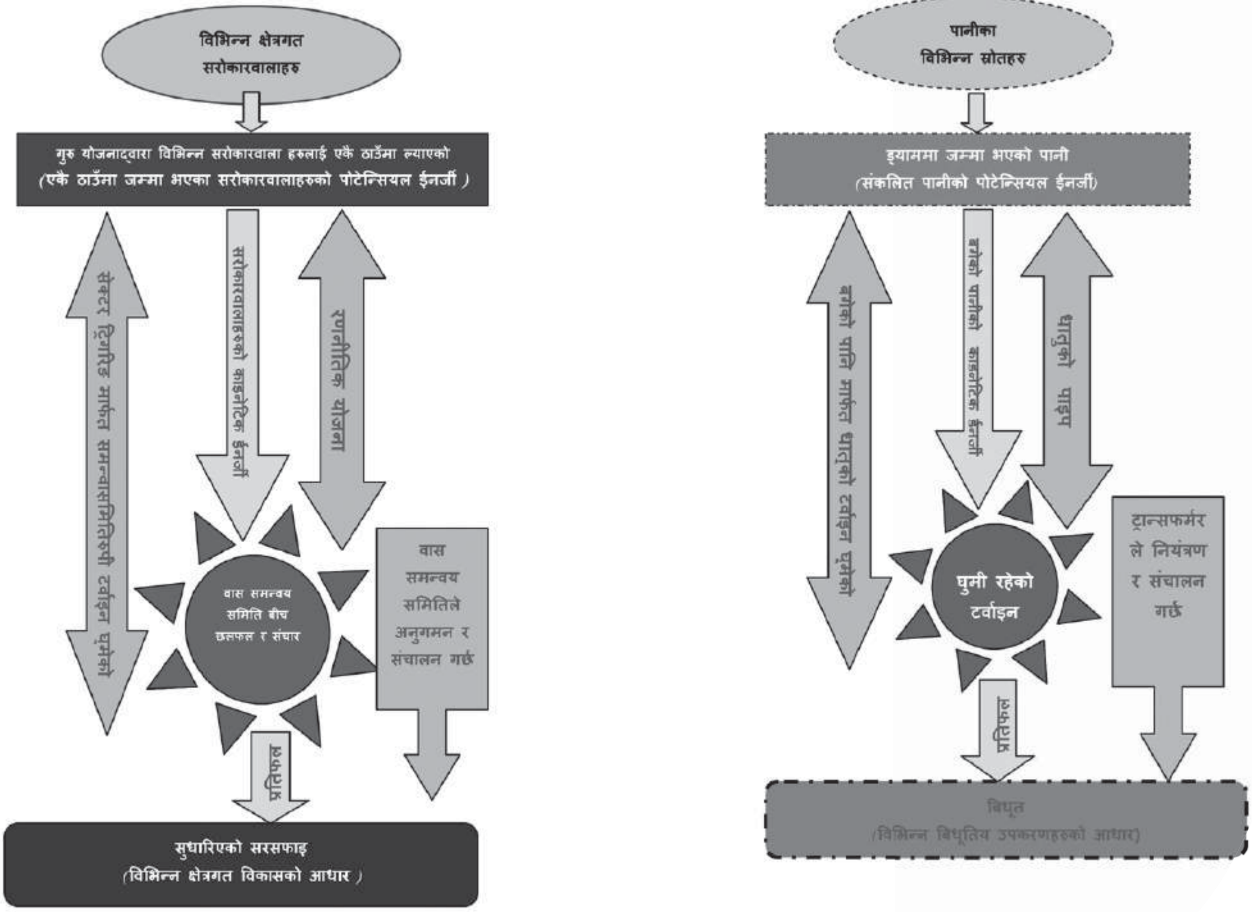

साधन जुटाउन, सघन रुपमा राजनीतिक क्रियाशीलता बृद्धि गर्न र जस्तोसुकै विषम परिस्थितिमा पनि खुला दिसामुक्त अभियानलाई गतिशील बनाई सरसफाइको कभरेज बृद्धि गर्न ठोस योगदान दिएको छ (अधिकारी २०१२) । फलस्वरुप नेपालको सरसफाइ आन्दोलनले दक्षिण एशिया क्षेत्रमा समेत विशिष्ट पहिचान बनाउन सकेको छ । खुला दिसामुक्त अवस्था घोषणाका लागि समुदायका सम्पूर्ण घरधुरीका मानिसले सुरक्षित रुपमा चर्पीमा दिसा गरे नगरेको यकिन गरी सम्बन्धित समन्वय समितिका प्रतिनिधिहरुको रोहवरमा समुदायमा सार्वजनिक भेला गराई खुला दिसामुक्त घोषणा गर्न सकिने भए नभएको बारे सहमति र समर्थन हाँसिल गरिन्छ । उक्त समन्वय समितिद्धारा तथ्यांङ्ग प्रमाणित गरी सार्वजनिक रुपमा औपचारिक समारोह आयोजना गरी खुला दिसामुक्त अवस्थाको घोषणा गरिन्छ । खुला दिसामुक्त अवस्थाको दिगोपनको लागि स्व-अनुगमनको स्थायी सम्यन्त्र निर्माण गरी अनुगमन कार्यलाई तिव्रता दिइन्छ ।

खानेपानी तथा ढल निकास विभाग अन्तर्गतको राष्ट्रिय सूचना व्यवस्थापन आयोजनाले २०११ मा प्रकाशित गरेको प्रतिवेदन अनुसार सन् २०१० सम्म देशको औषत सरसफाइ कभरेज ४३ प्रतिशत थियो भने राष्ट्रिय जनगणना २०११ अनुसार उक्त कभरेज ६२ प्रतिशत पुगेको छ । राष्ट्रिय सूचना व्यवस्थापन आयोजनाले सन् २०१४ मा प्रकाशित गरेको प्रतिवेदन अनुसार दे शको सरसफाइ कभरेज ७० प्रतिशत पुगेको छ। जसले छोटै अवधिमा देशको सरसफाइ कभरेजमा व्यापक बृद्धि भएको देखाएको छ । साथै बिगतका ३-४ वर्षहरुमा गाउँ विकास समिति र नगरपालिका हुँदै समग्र जिल्ला र अञ्चललाई नै खुला दिसामुक्त घोषणा गर्न र राष्ट्रिय तहमा सरसफाइको कभरेज विस्तार गर्न मिलेको उल्लेखनीय सफलताले पनि उक्त कुराको पुष्टि गर्दछ। राष्ट्रपति, प्रधानमन्त्री, दलका बरिष्ठ नेता, सरकारका उच्च तहका कर्मचारी, सुरक्षाकर्मी र सरोकारवालाहरु सहभागी बनेको बाग्मती सफाइ महा-अभियान जस्तो राज्य तहको ट्रिगरिङ्ले सरसफाइका मुद्दालाई राष्ट्रको उच्च प्राथमिकता प्राप्त विषयको रुपमा स्थापित गर्न ठोस आधार र अनुकूल वातावरण निर्माण गरेको छ।

दुनियाँलाई चकित पार्ने हाम्रो आफ्नै सरसफाइको मौलिक आन्दोलनले सबै प्रदेश, सबै वर्ग, सबै धर्म, सबै वर्ण, सबै जातजाति, सबै भाषा-भाषी, सबै लिङ्ग, सबै उमेर, सबै व्यवसाय र सबै दलसँग आवद्ध सम्पूर्ण व्यक्तिहरुलाई संगठित गरी उनीहरुको 'इनर्जी' लाई 'सिनर्जी' मा रुपान्तरण गर्दै सरसफाइको आन्दोलनलाई गतिशील बनाउन सफल भएको छ । साथै प्लाष्टिक मुक्त, धुवाँ मुक्त, धुम्रपान मुक्त, छाउपडी मुक्त, खोप युक्त र साक्षरता युक्त जस्ता नयाँ आन्दोलनहरुको सृष्टि गर्न खुला दिसामुक्त अभियान विकास रुपी भऱ्याङको पहिलो खुड्किलो बनेको छ। भनिन्छ विकास साझेदारी मार्फत आउँछ, तर सरसफाइ प्रवर्द्धनमा नेपालले हासिल गरेको अनुभवको आधारमा भन्नु पर्दा सरसफाइ एउटा यस्तो साझा मञ्च बन्न पुगेको छ जसले विभिन्न सरोकारवालाहरुलाई सहकार्यका लागि एकै थलोमा ल्याउन सकेको छ, विभिन्न सरोकारवालाहरु बीच मेल कायम गर्न सकेको छ, समुदायको एकतालाई कसिलो बनाउन सकेको छ र अन्य विकास निर्माणका अवसर हरुको ढोका खोलेको छ। यो नै नेपालको खुला दिसामुक्त आन्दोलनको अद्धितीय विशेषता हो। सरसफाइ प्रवर्द्धनको यो समावेशी मोडेल वास्तवमै सरसफाइको क्षेत्र भन्दा धेरै अघि बढेर सुशासन र विकासकै नवीनतम मोडेल समेत बन्न पुगेको छ।

४.सरसफाइ आन्दोलनलाई ट्रिगर गर्ने मौलिक उपायहरु

नेपालको सरसफाइ क्षेत्रमा निहीत मौलिकता र सिर्जनशीलताले सरसफाइ आन्दोलनलाई स्वचालित बनाउन ठूलो मद्दत पुऱ्याएको छ । लज्जा, सरम र घृणालाई आधार बनाई खुला दिसामुक्त अवस्था हाँसिल गर्ने गरी थालनी गरिएको विधिवाट अघि बढेर देशको सरसफाइ आन्दोलन तपसिलमा उल्लेखित विभिन्न मौलिक उपायहरुको प्रयोग मार्फत अझ बढी व्यापक, घनीभूत र गतिशील बन्न पुगेको छ।

* राष्ट्रिय, क्षेत्रीय, जिल्ला र स्थानीय तहमा सामाजिक सांस्कृतिक उत्सवको रुपमा आयोजित सरसफाइ सम्मेलनहरु मार्फत विभिन्न क्षेत्रगत सरोकारवालाहरुलाई एकै थलोमा ल्याई सरसफाइका चुनौती र अवसरको पहिचान, उनीहरु बीच सहमति र शक्ति निर्माण तथा स्थानीय नियम र आचार संहिता सहितको "सरसफाइ घोषणापत्र" जारी गरी सम्पूर्ण सरोकारवालाहरुको संयुक्त प्रयासमा खुला

दिसामुक्त आन्दोलनलाई उर्जाशील एवं गतिशील बनाइएको छ ।

* खुला दिसाका कारण निम्त्याइने चरम पीडादायी अवस्थाहरु एवं कहालीलाग्दा घटना जीवन्त रुपमा झल्किने खालका दृष्यचित्रहरु र फोटोहरु सार्वजनिक रुपमा प्रदर्शन गरी गहिरो रुपमा मानिसको मन मस्तिष्क छुने र खुला दिसा गर्ने प्रचलनका विरुद्ध सामूहिकरुपमा उत्रने गरी अनुकूल वातावरण सिर्जना गरिएको छ ।

* सरकारी दस्तावेजहरु मार्फत "खुला दिसा गर्नु सामाजिक अपराध हो" भनि उल्लेख भएकोले खुला दिसा गर्ने कार्यलाई नीतिगत एवं सामाजिक रुपले निषेध गर्नेतर्फ मजबुत आधार सिर्जना भएको छ, फलस्वरुप स्थानीय निकाय र समुदायले स्थानीय तहमा आचार संहिता निर्माण गरी आफ्नै प्रयासमा सचेतना र दबावमूलक अभियानहरु मार्फत खुला दिसा गर्ने कार्यलाई रोक्न सफल भएका छन् ।

* विद्यार्थीहरुलाई गाउँघरको सरसफाइ सम्बन्धी स्वस्थकर र अस्वस्थकर दुवै बानीबेहोरा झल्किने प्रकारका फोटाहरु खिची त्यसमा उल्लेखित सरसफाइको अवस्था बारे यथार्थ र वस्तुपरक टिप्पणी गर्न लगाई आम अभिवाभावकहरुको उपस्थितिमा विद्यालयको परिसरमा प्रदर्शन गरी स्वस्थकर वानीबेहोरा अबलम्वन गर्नेतर्फ 'सामूहिक सचेतना' र 'मास एक्सन' लाई तीब्रता दिइएको छ ।

* राष्ट्रिय स्तरका ख्यातिप्राप्त व्यक्तिहरुको समुपस्थितिमा धुमधामका साथ समुदायमा सम्पन्न गरिने सरसफाइ महोत्सव र खुला दिसामुक्त घोषणा जस्ता सामाजिक र सास्कृतिक महत्व बोकेका समारोहहरुले आम जनसमुदायलाई ट्रिगरिङ गरी उच्च मनोबल र उत्साहका साथ सरसफाइमा समर्पित हुने र खुला दिसामुक्त घोषणा हुन बाँकी समुदायले पनि सो अवस्था हासिल गर्नका लागि अभिप्रेरित हुने अनुकूल वातावरण सिर्जना गर्ने गरिएको छ ।

* देउसी भैलो, तीज, छठ, माघी, गौरा, लोसार, आदि चाडपर्व र सास्कृतिक अवसरहरुमा सरसफाइका क्रियालापहरुलाई समावेश गरी प्रबर्द्धन गर्ने गरिएको छ, जसमार्फत सरसफाइलाई समुदायको सस्कृतिको एक अभिन्न अङ्ग बनाई संस्थागत गर्नका लागि ठोस मद्दत पुगेको छ ।

* स्वास्थ्यकर्मीहरु परिचालन गरी खुला दिसामुक्त अवस्थाले जनस्वास्थ्यमा पारेको सकारात्मक प्रभावहरुबारे व्यापक रुपमा प्रचार प्रसार गरी समुदायका व्यक्तिहरुलाई खुला दिसामुक्त अभियानको महत्व प्रति सचेत र सकारात्मक बनाइने गरेको छ ।

* मेडिकल प्रेस्क्रिप्सन लेख्ने बेला चिकित्सक मार्फत खुला स्थानमा दिसा गर्न नहुने तर्फ बिरामीलाई गहन रुपमा सचेत र सम्वेदनशील बनाइने गरेको छ ।

* चर्पीको प्रयोग, साबुन पानीले हात धुने, सुरक्षित खाना र पानीको प्रयोग र खुला दिसा गर्ने कार्यहरु उल्लेख गरिएको सर्प सिंढी खेल मार्फत स्वस्थकर बानीबेहोरा अवलम्बन गर्दा मिल्ने तमाम उपलब्धीहरुबारे बालबालिकामा गहिरो रुपमा मनोवैज्ञानिक छाप पारिएको छ ।

* शिक्षक र विद्यार्थीहरुले समुदायको संयुक्त अवलोकन गरी चर्पी नभएका घरधुरीका अभिभावकहरुमा चर्पी निर्माण र प्रयोगका लागि उत्प्रेरणा र नैतिक दवाव सिर्जना गर्ने गरिएको छ ।

* समुदायले आदर गर्ने व्यक्तिहरु (जस्तै विद्यालयका प्रधानाध्यापक, स्थानीय विकास अधिकारी, सरकारी कार्यालयका प्रमुखहरु र प्रहरी अधिकृत) स्वयंले समुदायमा गई सरसफाइका लागि भिक्षा-दान संकलन, चर्पीको लागि खाल्डो खन्ने, खुला दिसालाई कुटोले पुर्दै हिड्ने, डोकोमा प्लास्टिक र फोहरमैला संकलन गर्ने आदि कार्य गर्दा समुदायका मानिसहरुमा सरसफाइ प्रवर्द्धन प्रति क्रियाशील हुन उत्प्रेरणा जागृत भएको छ ।

* "चर्पी बनाउ विकास लैजाऊ" भन्ने जिल्ला विकास समिति र जिल्ला खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छता समन्वय समितिको पहलकदमी मार्फत आफ्नै स्रोत साधनमा समुदायमा चर्पी बनाई प्रयोग गर्ने र अन्य

स्थानीय तहका विकास निर्माणका कार्यको लागि सरकारी विकास बजेट हासिल गर्ने तर्फ नयाँ सोच र गतिशिलताको विकास भएको छ ।

* घरधुरी र गाउँघरको सरसफाइको अवस्था (विशेष गरी खुला दिसा गर्ने प्रचलन) सजीव रुपमा झल्किने गरी विद्यालयका कोठा र अन्य सार्वजनिक स्थानहरुमा कार्टुन र तथ्यांङ्क प्रदर्शन गरी खुला दिसा बन्द गर्ने तर्फ लागि पर्न विद्यार्थी र समुदायलाई सम्वेदनशील बनाइएको छ ।

* सरसफाइका नमूना स्थलहरुको अध्ययन भ्रमण मार्फत सरोकारवालाहरुमा सरसफाइमा सिकाइ, उत्साह र जागरण पैदा गर्ने गरिएको छ ।

* बरिष्ठ नेता, विशिष्ट तहका सरकारी कर्मचारी, समाजका लब्ध प्रतिष्ठित व्यक्ति, ख्यातिप्राप्त राष्ट्रिय कलाकार, सञ्चारकर्मी आदिको सरसफाइ सम्बन्धी कार्यक्रममा गाउँघरमा हुने सामुहिक उपस्थितिले समुदायका व्यक्तिहरुलाई सरसफाइमा लागि पर्नका लागि ठोस उत्प्रेरणा प्रदान गरेको छ ।

* “सरसफाइ कमान्डो” र “सामुदायिक सरसफाइ मिलिटरी” जस्ता बिशेष कार्यदलको परिचालन मार्फत समुदायका सचेतना नभएका व्यक्तिहरुलाई सम्झाई बुझाई गर्ने र उत्प्रेरणा जगाउने तथा अटेर गरी खुला स्थानमा दिसा गर्ने व्यक्तिहरुलाई उक्त कार्य नगर्नका लागि सामाजिक दवाव सिर्जना गर्ने गरिएको छ ।

* सरसफाइमा योगदान पुऱ्याउने व्यक्ति र संघ-संस्थालाई सार्वजनिक समारोहमा (जस्तै खुला दिसामुक्त घोषणा समारोहमा) अभिनन्दित र सम्मानित गरी हौसला बढाउने र सो मार्फत अन्य व्यक्ति एवं संघ-संस्थालाई पनि सरसफाइमा लागि पर्नका लागि स्वस्थ प्रतिस्पर्धाको भावना जागृत गरिएको छ ।

* आफ्नै प्रयासमा चर्पी बनाउन असमर्थ मानिसहरुका लागि स्थानीय दाताहरुद्धारा (दानवीर) सरसफाइका लागि नगद वा जिन्सी सहयोग उपलब्ध गराई सरसफाइ अभियानमा तीब्रता दिइएको छ, जसमार्फत समुदायमा परनिर्भर सोच हट्न गई आफ्नो समुदायको सरसफाइ आफै गर्न सकिन्छ भन्ने तर्फ आत्मविश्वास बृद्धि हुन पुगेको छ ।

* समन्वय समितिका पदाधिकारीहरु एवं अन्य स्थानीय र बाह्य व्यक्तिहरुको सहयोगमा जिल्ला तहमा सरसफाइ अक्षयकोष खडा गरी सो कोषको व्याजबाट प्राप्त हुने रकमबाट सरसफाइमा विशेष योगदान दिने व्यक्ति तथा संघ संस्थाहरुलाई सम्मान र कदर गरी सरसफाइ अभियानलाई टेवा पुऱ्याइएको छ ।

* वन उपभोक्ता समितिहरुले आफ्ना उपभोक्ताहरुलाई चर्पी निर्माण र प्रयोगका लागि नैतिक दवाब दिनुका साथै निम्न आय भएकाहरुकालागि काठपात प्रदान गरी सहयोग गर्ने गरेका छन् ।

* समाजमा सरसफाइ प्रति नवीन मूल्य र सकारात्मक सोच स्थापना गर्नका लागि सरसफाइका ‘आइकन’ एबं भद्र भलाद्मी व्यक्तिहरुले विवाहमा दुलहा-दुलहीलाई उपहारको रुपमा नगद वा जिन्सी वस्तुको साटो चर्पीको प्यान प्रदान गर्ने गरिएको छ ।

* विद्यार्थी भर्नाको समयमा चर्पीको प्रयोग गर्ने घरधुरीका विद्यार्थीलाई निधारमा रातो टीका लगाई गौरवान्वित गराउने र अन्य विद्यार्थी र अभिभावकको हकमा उनीहरुको घरमा चर्पीको निर्माण र प्रयोग भए पछि मात्र टीका लगाउने बारे जानकारी दिई मनोवैज्ञानिक तहमा उत्प्रेरणा तथा दवाब सिर्जना गर्ने गरिएको छ ।

* चर्पीको प्रयोग गर्ने घरधुरीका विद्यार्थीलाई परीक्षामा थप अंक प्रदान गरी चर्पी निर्माण र प्रयोगमा उत्प्रेरणा जागृत गर्ने गरिएको छ ।

* धार्मिक आस्था बोकेका व्यक्तिहरुलाई सरसफाइका विषयहरुमा सचेत बनाउन धार्मिक प्रवचन र भजन कृतन मार्फत धर्म र सरसफाइ बीचको गहन अन्तरसम्बन्ध बारे प्रकाश पारी उनीहरुको मनमा सरसफाइ प्रति अमिट रुपमा सकारात्मक छाप पार्ने गरिएको छ ।

* कुनै पनि उपभोक्ता समितिको सदस्य बन्न, संघ संस्थाको सदस्यता प्राप्त गर्न तथा सरकारी एवं गैर सरकारी संघ संस्थाबाट सेवा सुविधा हासिल

गर्न चर्पीलाई एक आधारभूत मापदण्डको रुपमा स्थापित गर्ने क्रममा स्थानीय निकायहरुद्धारा घरधुरीमा चर्पीको सुविधा भए नभएको अवस्था झल्किने गरि तयार पारिएको सरसफाइ परिचय पत्र लागु गरिएको छ ।

* खुला दिसा गर्ने स्थानहरु सफा गरी उक्त स्थानहरुमा भगवानका मूतिर्हरु स्थापना गरी खुला स्थानमा दिसा गर्ने कार्यलाई निरुत्साहित गर्ने गरिएको छ ।

* स्थानीय दूग्ध संकलन केन्द्रहरु तथा समुदायले चर्पी प्रयोग नगर्ने घरधुरीको दूधलाई सामूहिक रुपमा बहिष्कार गरी चर्पी निर्माण र प्रयोगका लागि सामाजिक दवाब सिर्जना गर्ने गरिएको छ ।

* खुला रुपमा गरिएको दिसालाई सुरक्षित स्थानमा लगि मरेको मानिसलाई जस्तै दाहसंस्कार गरी समाजमा खुला दिसा गर्ने प्रचलन विरुद्ध सशक्त पैरवी गर्ने र सो मार्फत खुला स्थानमा दिसा गर्ने व्यक्तिलाई तत्काल सो कार्य बन्द गर्ने तर्फ सामाजिक र नैतिक दवाब दिने गरिएको छ ।

५. चुनौती

देश खुला दिसामुक्त आन्दोलनमा अघि बढिरहेको अवस्थामा पनि सप्तरी देखि पर्सा सम्मका तराईका ८ जिल्लाहरुमा यसको प्रभाव न्यून रहेको छ । ती ८ जिल्लाहरुमा सरसफाइको औषत कभरेज करिब २७ प्रतिशत मात्र रहेको छ । सरसफाइको दृष्टिले सप्तरी जिल्ला देशमा ७५ औं स्थानमा रहेको छ, जहाँ सरसफाइको कभरेज २१ प्रतिशत छ । त्यसैगरी देशको सरसफाइ कभरेज ६२ प्रतिशत छ । हिमाल, पहाड र तराईमा क्रमशः ६०, ७५ र ४८ प्रतिशत मानिसहरुले सरसफाइको सुविधामा जीवनयापन गरिरहेका छन् । ग्रामीण र सहरमा क्रमशः ५५ प्रतिशत र ९५ प्रतिशत कभरेज रहेको छ (केन्द्रीय तथ्यांङ्क विभाग २०११) । धनी कुइन्टाइलमा सरसफाइको पहुँच ८० प्रतिशत रहेको छ भने गरीब कुइन्टाइलमा १० प्रतिशतको मात्र पहुँच रहेको छ । जसमध्ये ९४ प्रतिशत धनी र ३ प्रतिशत गरिबले मात्र सुधारिएको सुविधा प्रयोग गरेका छन् (क्षेत्रगत सक्षमता सुधार इकाई/भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालय, २०११) राष्ट्रिय सूचना व्यवस्थापन आयोजनाले २०१४ मा प्रकाशन गरेको प्रतिवेदन अनुसार हिमाल, पहाड र तराईमा यो कभरेज क्रमशः ७४, ८७ र ५७ प्रतिशत रहेको छ ।

प्रविधि, लगानी र जन-सहभागिताका दृष्टिले सहरी सरसफाइ व्यवस्थापन जटिल बनेको छ । विना प्रशोधन दिसा जन्य लेदो एवं जोखिम पूर्ण औद्योगिक र अस्पत्तालजन्य फोहरमैलालाई सीधै बिसर्जन गर्ने प्रचलनले नदी तथा खोलानाला मृत बन्न पुगेका छन् । दिसा चर्पीमा गर्ने तर सो दिसालाई सीधै नदी तथा खोलानालामा फाल्ने प्रचलनले सहरी क्षेत्रमा खुला दिसामुक्त घोषणा गर्ने कार्य आम जनमानस बीच हाँस्यास्पद बन्न पुगेको छ । त्यसैगरी केही खुला दिसा मुक्त घोषित स्थानहरुमा दिगो रुपमा उक्त अवस्था कायम हुन नसकेका कारण खुला दिसा मुक्त अभियान प्रति जनसमुदायको उदासिनता बढ्दै गएको पाइन्छ । देशको जनसंख्याको महत्वपूर्ण हिस्सा बोकेको तराई क्षेत्रको सरसफाइको मौजुदा गति र कार्यशैलीमा हेर्दा सन् २०१७ सम्म सबै नेपालीको सरसफाइमा पहुँच सुनिश्चित गर्ने राज्यको लक्ष्य हासिल गर्ने कार्य आफैमा चुनौतीपूर्ण देखिन्छ ।

खुला दिसा गर्ने बानीलाई सहजै स्वीकार गर्ने संस्कार, समुदायसँग रहेको अपार स्रोत साधनको ख्याल नगर्ने बरु उनीहरुलाई सधैं अशक्त देख्ने दोषी नजरिया, घरधुरीमा चर्पी निर्माण गरिदिने जिम्मा अरु कसैको हो भन्ने परम्परागत सोच, चर्पी निर्माण गर्न धेरै खर्च लाग्छ भन्ने आम धारणा, अन्य अत्यावश्यकीय घरायशी आवश्यकताहरुको दाँजोमा चर्पीले यथोचित स्थान पाउन नसक्नु, स्थानीय सामाजिक, आर्थिक र भू-बनोट अनुकूल हुने खालका सरसफाइका प्रविधिहरुको अभाव, प्रभावकारी सचेतानामूलक क्रियाकलापहरुको कमि, सरसफाइ सुबिधा निर्माण गर्नको लागि स्थानीय तहमा सामग्रीहरुको अभाव, पानीको स्रोतको अभाव, संरचना निर्माण सरह स्वच्छता सम्बन्धी बानीबेहोरा विकास गर्ने कार्यले कम महत्व पाउनु, चरम विपन्नता एवं भूमिहीन अवस्था आदि चुनौतीहरुका कारण अझै पनि देशका थुप्रै समुदायहरुमा खुला दिसामुक्त अभियान अघि बढ्न सकिरहेको छैन ।

अब खुला दिसामुक्त अभियानले विपद पर्दाका बखतको जोखिम कसरी न्यूनिकरण गर्न सक्छ भन्ने बारे पनि सोच्नु पर्ने देखिन्छ । जलवायु परिवर्तनका कारण पानीका

मुहान सुक्ने क्रम बढीरहेको बेला खुला दिसा मुक्त अभियानमा बाधा व्यवधान सिर्जना भएको छ । तसर्थ ड्राई इकोसान चर्पी जस्तो एकदमै थोरै पानी भए पनि पुग्ने प्रविधिको शीघ्र विस्तार गर्नु पर्ने देखिन्छ। राजमार्ग र यसका छेउछाउका थुप्रै होटेल, रेस्टुरेन्ट एवं पेट्रोल पम्पमा चर्पी नहुँदा खुला दिसामुक्त घोषण गर्न अप्ठेरो परेको छ । त्यसैगरी गाउँघरमा मेला आयोजना हुने स्थल, मठ-मन्दिर, पर्यटकीय स्थल आदिमा हजारौंको संख्यामा उपास्थित हुने मानिसको दिसा व्यस्थापन गर्ने उपायहरु अबलम्बन नगर्दा कतिपय खुला दिसामुक्त घोषित स्थानहरु पुनः खुला दिसायुक्त क्षेत्र बन्न पुगेका छन । खुला दिसामुक्त घोषणाका बेलासम्म समुदाय जुन रफ्तार र उत्साहका साथ क्रियाशील रहेका हुन्छन घोषणापछि त्यो अवस्था कायम नहुनु पनि एक ठूलो चुनौती हो । खुला दिसा मुक्त अवस्था घोषणा पश्चातका क्रियाकलापहरुलाई स्थानीय विकास निर्माण, जीविकोपार्जन र आयआर्जन क्रियाकलापहरुसँग एकीकृत गरेर प्रवर्द्धन गर्न सकियो भने सरसफाइमा दिगो रुपमा समुदायको चासो, चाख र सक्रियता रहिरहने देखिन्छ।

त्यसैगरी स्थानीय निकाय र समन्वय समितिहरुसँग टाढै बसी कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने परिपाटी, सरसफाइको चिन्ता भन्दा कार्यक्रम स्थलमा आफ्नो संस्थाको लोगो प्रयोग भयो कि भएन भन्ने तर्फको तुच्छ चासो, तदर्थवादी तरिकाले कार्यक्रमको पाइलटिंङ गर्दै हिंड्ने तर नियमित रुपमा सेवा सुविधाको विस्तारमा ध्यान नदिने कार्यविधि, कुनै जिल्लाको निश्चित गाउँ विकास समिति भित्रको कुनै वडाभित्र पर्ने सीमित समुदायलाई आफ्नो कार्यक्षेत्र बनाई कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने तर समग्र जिल्लामै आफ्नो उपस्थिति रहेको दावी गर्ने संस्कार, समुदायलाई 'सेन्सेटाइज' अर्थात् सचेतीकरण गर्ने तर 'सेटिस्फाइड' अर्थात् सन्तुष्ट नगर्ने कार्यक्रम, राष्ट्रको नीतिगत प्रावधान भन्दा दातृ संस्थाका सर्तहरु प्रति बढी उत्तरदायी हुने कार्यशैली, आफ्नो संस्थाको नामका खातिर हतार हतारमा खुला दिसामुक्त घोषणा गर्न उत्प्रेरित गर्ने अस्वस्थकर परिपाटी, आधारभूत पूर्वाधार निर्माण विनानै खुला दिसामुक्त अवस्थाको घोषणा गर्ने र बाँकी कामको थालनी घोषणापछि गर्ने जस्तो अवैज्ञानिक अभ्यास, सफ्टवेयरका क्रियाकलापहरु प्रवर्द्धनको नाममा गरिने अपारदर्शी, सीमाहीन र गैर नतिजामुखी लगानी, आदि मुद्दाहरु देशको सरसफाइ आन्दोलनमा बाधा अड्चनका रुपमा देखा परेका छन् ।

हालका वर्षहरुमा खुला दिसा मुक्त आन्दोलन मार्फत देशमा उल्लेखनीय रुपमा सरसफाइको सुविधा विस्तार र कभरेज बृद्धि भएको सन्दर्भमा केही सरोकारवालाहरुले खानेपानीलाई सरसफाइले पछि पार्‍यो भनि गहिरो चिन्ता व्यक्त गर्न थालेको पाइन्छ। तर तिनै सरोकारवालाहरुले विगतको धेरै कालखण्ड सम्म पर्याप्त बजेट, सुदृढ संस्थागत व्यवस्था र नतिजामुखी कार्यक्रमको अभावमा सरसफाइ क्षेत्रले भोग्नु परेको पीडाको बारेमा भने रतिभर उल्लेख गर्ने गरेको पाईदैन । खानेपानी र सरसफाइको सेवा र सुविधा विस्तारलाई समान रुपमा महत्व दिनुको साटो यस्तो संकुचित चिन्तन हावी हुँदै जाने हो भने उत्साहप्रद र द्रुततर रुपमा अघि बढेको नेपालको सरसफाइ आन्दोलनमा तुषारापात नहोला भन्न सकिदैन ।

६. अवसर र अगाडिको यात्रा

सन् २००३ देखि आयोजना हुँदै आएको सरसफाइ सम्बन्धी दक्षिण एशियाली राष्ट्रहरुको सम्मेलन मार्फत सिकाई, लगानी, प्रविधि हस्तान्तरण र साझेदारी अभिबृद्धिका पक्षहरुमा थप अवसरहरुको सिर्जना भएको छ । सरसफाइको क्षेत्रमा कोशेढुंङ्गा बनेको सरसफाइ गुरुयोजना २०११ को मार्गदर्शक सिद्धान्त मार्फत कार्यक्रममा एकरुपता र स्तरीयता कायम गर्न सकिएको छ, विकेन्द्रीकृत कार्य प्रकृयामार्फत स्थानीय तहको अपनत्व संस्थागत गर्न मद्दत पुगेको छ, बहुसरोकरवालाहरु सम्मिलित समन्वय समितिहरु मार्फत सिनर्जी हासिल हुन सकेको छ र एकीकृत योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयनका माध्यमबाट सरोकारवालाहरुका छरिएर रहेका तामाम प्रयासहरुलाई एकीकृत गर्नुको साथै थप स्रोत साधन जुटाउन मद्दत पुगेको छ। यसैगरी गाउँ विकास समिति र नगरपालिकालाई योजना तर्जुमाको आधारभूत इकाइ मान्ने 'टोटल कभरेजको' सिद्धान्तमार्फत द्रुत रुपमा सरसफाइको कभरेज बृद्धि गर्न सहयोग पुगेको छ ।

राष्ट्रिय योजना आयोगद्धारा तयार पारिएको सहस्राब्दी विकास लक्ष्य द्रुत खाका २०१२, खानेपानी तथा ढल निकास बिभागद्धारा कार्यान्वयनमा ल्याइएको पूर्ण सरसफाइ नमूना गाउँ सम्बन्धी पुस्तिका २०१२, संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयद्धारा लागु

गरिएको वातावरणमैत्री स्थानीय शासन प्रारुप २०१३, नेपाल सरसफाइ सम्मेलन २०१३ को घोषणापत्र, तराई सरसफाइ सम्मेलन २०१३ को घोषणापत्र, सहरी विकास मन्त्रालयले तर्जुमा गरेको सफा सहर कार्यक्रम २०१४ र दोस्रो संयुक्त क्षेत्रगत पुनरावलोकन बैठक २०१४ को घोषणापत्रले खुला दिसामुक्त अभियानका लागि अनुकूल वातावरण सिर्जना गरेका छन् । साथै विभिन्न क्षेत्रगत अध्ययन, अनुसन्धान र मूल्यांकनहरुमा समेत खुला दिसा मुक्त अभियानका मुद्धाहरुलाई केन्द्र बिन्दुमा राखिने गरेको छ । तराईको सरसफाइको कमजोर अवस्थालाई मध्यनजर राखी नेपाल सरकारद्धारा विकास साझेदारहरु परिचालन गरी सघन रुपमा 'तराई सरसफाइ अभियान' को थालनी गरिएको छ । नौला र सिर्जनशील क्रियाकलापहरुमार्फत स्थानीय तहमै स्रोत साधनको व्यवस्था गर्ने कार्य संस्थागत हुँदै गएको छ । वैदेशिक रोजगारीको बढ्दो क्रमसँगै गाउँघरमा चर्पी निर्माण र खुला दिसामुक्त अभियानमा थप बल तथा मलजल पुगेको छ ।

"स्यानिटेसन मार्केटिङको" पद्दति कार्यान्वयन सँगै निजी क्षेत्रको सम्लग्नता बढ्न गई लगानीका थप अवसरहरु बढेका छन् । उक्त पद्दतिले समुदायको सूक्ष्म अध्ययन गरी मूलतः चर्पी प्रयोगको लागि उत्प्रेरणा जगाउने तत्व र निरुत्साहित गर्ने तत्वहरुको खोजी, उपभोक्ताको आवश्यकता पहिचान तथा माग र आपूतिको लेखाजोखा गरी व्यापार प्रवर्द्धन गर्ने ढाँचामा निजी क्षेत्र र उद्यमीहरुको व्यापक परिचालन गरी समुदायमा मागमा आधारित सरसफाइ प्रवर्द्धन गर्ने रणनीति अबलम्बन गर्दछ । यस अर्थमा भन्नु पर्दा अनुदान र ट्रिगरिङ विधिहरु भन्दा एक कदम अगाडि बढेर स्यानिटेसन मार्केटिङ सार्थक रणनीतिको रुपमा देखा परेको छ । सामुदायिक सचेतना र ट्रिगरिङका क्रियाकलापहरुले सिर्जना गरेको सरसफाइको प्रचुर माग र स्यानिटेसन मार्केटिङ मार्फत् प्रवर्द्धन गरिने बलियो आपूर्ति बीच तालमेल मिलाउन सकेको खण्डमा स्रोत साधनको अभावको परिपूर्ति हुने र सरसफाइको सुविधाले नछोएका दूर दरारमा अवस्थित समुदायलाई समेत सरसफाइको मूल प्रवाहमा ल्याई खुला दिसामुक्त अभियानका लागि मजबुत आधार तय हुने देखिन्छ ।

चुनौतीहरुलाई सवै सरोकारवालाहरु सँग बाँडेर कमजोर बनाउने तर सवै सरोकारवालाहरुको शक्ति सञ्चय गरी मजबुत रुपमा अघि बढ्ने, स्थानीय तहका हरेक विकास निर्माणका कार्यहरुमा सरसफाइका क्रियाकलापहरु एकीकृत गर्ने, लामो समय सम्म पटक पटक गरिने स्रोत साधनको लगानीलाई छोटो अवधि भित्रै एकीकृत गरी प्रभावकारी रुपमा प्रवाह गर्ने तथा जिल्ला, गाउँ विकास समिति, नगरपालिका र वडा तहसम्म सरसफाइ सम्मेलन र भेला आयोजन गरी सघन रुपमा सरसफाइ आन्दोलनका लागि तयारी गर्ने, द्रुततर रुपमा आन्दोलन छेड्ने र छिट्टै खुला दिसामुक्त अवस्था हासिल गर्ने गरी सरसफाइ "द्रुत मार्ग" (Fast Track) को अवधारणा समेत अघि सारिएको छ । २४-२५ जेठ २०७१ मा दोलखाको चरिकोटमा आयोजित गाउँ विकास समिति र नगरपालिकाका सचिवहरुको सरसफाइ सम्बन्धी अभिमुखिकरणसँगै उक्त अवधारणाको विकास भएको हो । जसमार्फत १० महिना भित्रै जिल्लालाई खुला दिसामुक्त घोषणा गर्ने लक्ष्य सहितको घोषणापत्र जारी गरिएको छ ।

स्थानीय निकायहरुमा निर्वाचित जन प्रतिनिधिहरु नरहेको विशिष्ट परिस्थितिमा पनि नेपाल सरकारका कर्मचारीहरु, स्थानीय निकायका पदाधिकारीहरु, समन्वय समितिहरुमा आवद्ध व्यक्तिहरु, विकास साझेदारहरु, राजनीतिक दलका नेता र अन्य सरोकारवालाहरुबाट खुला दिसा मुक्त अभियान सञ्चालनका लागि प्रदर्शित ऐक्यवद्धता, प्रतिवद्धता र क्रियाशीलता प्रसंशनीय छ भने सरसफाइका क्षेत्रमा उल्लेखनीय उपलब्धीहरु पनि हाँसिल हुन सकेका छन् । फलस्वरुप नेपालको खुला दिसामुक्त आन्दोलन सौहाद्रपूर्ण र उल्लासमय वातावरणमा अघि बढीरहेको छ । आशा गरौं स्थानीय तहमा जन निर्वाचित प्रतिनिधिहरु रहेको अवस्थामा यो आन्दोलन अझ बढी व्यापक, सशक्त र गतिशील बन्दै तोकिएको समयसीमा अगावै देशलाई खुला दिसामुक्त बनाउन सफल हुनेछ ।

पूर्ण सरसफाइ तर्फको यात्राले सरसफाइमा आमूल परिवर्तनको ढोका खोलेको छ । सरोकारवालाहरुबीच सहकार्यको संस्कृति मौलाउदै गएको छ । "सरसफाइ सबैको लागि,सबै सरसफाइको लागि" भन्ने रणनीतिक सोच संस्थागत भएको छ । सरसफाइलाई खानेपानीको एक सामान्य अंगको रुपमा मात्र हेर्ने पुरातन मान्यतामा क्रमिक रुपमा परिवर्तन आएको छ । समाजका अशक्तहरुलाई परनिर्भर बनाउनुको साटो सशक्त बनाउनेतर्फ यथेष्ट प्रयासहरु गरिएका छन् । आफूलाई

खुला दिसामुक्त वस्तीका बासिन्दाको रुपमा सगर्व चिनारी दिन खोज्ने समुदायको मनोविज्ञानका कारण खुल्ला दिसामुक्त अवस्था हासिल गर्ने कार्यले देशमा व्यापकता पाउन सकेको छ । प्रविधि विस्तारले नै सरसफाइ प्रवर्द्धन गर्न सकिन्छ भन्ने सोचमा व्यापक बदलाव आई 'समाजशास्त्रीय सोच' एवं 'इन्जिनियरिङ ढाँचाको' समुचित संयोजन मार्फत देशमा सरसफाइ अभियान क्रमिक रुपमा सरसफाइ आन्दोलनमा रुपान्तरित हुँदै गइरहेकोछ । अब हाम्रो अगाडिको यात्रा भनेको सरसफाइको माध्यमबाट स्थानीय प्रयासमै 'सफा, हराभरा र स्वच्छ गाउँ तथा सहर' अनि 'स्वस्थ र उत्पादनशील व्यक्ति' निर्माण गर्नु हो ।

७.सन्दर्भ सामग्रीहरू

- *Adhikari Kamal, Save Bagmati Campaign-A Mega Triggering Tool for National Sanitation Movement, Technical Journal of Water, Sanitation, Health and Environment Published by Society of Public Health Engineers Nepal (SOPHEN) (Volume: 12, Number: 1, Page: 1-4, ISSN-2091-0851), 2014*
- *Adhikari Kamal, Sanitation in Nepal: Past, Present and Future, Kunti Bhoomi Memorial Trust, 2012*
- *Central Bureau of Statistics, National Population and Housing Census 2011 (National Report), 2012*
- *Government of Nepal, Sanitation and Hygiene Master Plan, 2011*
- *Kar Kamal and Chambers Robert, Handbook on Community-Led Total Sanitation, Plan UK and Institute of Development Studies, UK, 2008*
- *Ministry of Housing and Physical Planning, Nepal National Sanitation Policy and Guidelines for Planning and Implementation of Sanitation Programs, 1994*
- *Mishra Nawal Kishor, Water Supply and Sanitation in Nepal, SOPHEN, 2007*
- *National Management Information Project (NMIP)/Department of Water Supply and Sewerage(DWSS), Nationwide Coverage and Functionality Status of Water Supply and Sanitation in Nepal (Final Report), 2011*
- *NMIP/DWSS, Nationwide Coverage and Functionality Status of Water Supply and Sanitation in Nepal (Final Report), 2014*
- *Sector Efficiency Improvement Unit /Ministry of Physical Planning and Works, WASH Sector Status Report, 2011*
- *Thapa Chiranjibi Bahadur, Highlights of the Paper on Sustainable Sanitation Program in Nepal, Seminar Papers, DWSS, SOPHEN, WHO and UNICEF, 22-23 March 1998*

बर्दियामा सरसफाइः अनुभव र उपलब्धीहरू

✍ प्रकाश कोइराला/संजय देवकोटा*
pkkoirala@gmail.com
sanjayababau100@yahoo.com

१.पृष्ठभूमि

सरसफाइलाई जनस्वास्थ्य, सामाजिक प्रतिष्ठा, विकास र सम्बृद्धिको आधार स्तम्भ मानिन्छ । यसले स्वस्थ, सभ्य र उत्पादनशील मानव विकासका साथै गुणात्मक जीवन निर्माणमा अमूल्य भूमिका खेल्छ । सरसफाइको अभावमा दिगो विकासको परिकल्पना गर्न सकिदैन । नेपालमा विगतमा लिइएका नीतिहरुमा खानेपानीलाई अत्यावश्यक वस्तुको रुपमा बुझ्ने बुझाउने कार्य भयो । तर सरसफाइ सबैको नजरमा पर्न सकेन । यसबाट खानेपानी र सरसफाइ क्षेत्रका बीचमा निकै ठूलो खाडल सिर्जना हुनगयो । खानेपानी र सरसफाइ सेवा बीचमा रहेको यही अन्तरलाई घटाउदै सहस्राब्दी लक्ष्य र २०१७ सम्म सबै नेपालीलाई आधारभूत सरसफाइ अर्थात् शौचालयको पहुँच पुऱ्याउने प्रतिबद्धतासाथ नेपालले सरसफाइ गुरुयोजना तयार गरी जारी गरेको हो । यो गुरुयोजनाले सर्वपक्षीय प्रयासका माध्यमद्धारा सरसफाइ प्रवर्द्धन गर्ने लक्ष्य लिएको छ। यसको कार्यान्वियनका लागि विभिन्न स्तरमा कार्यान्वियन, समन्वयन संयन्त्रहरुको व्यवस्थाहरु छन् । (नेपाल सरकार, २०११)

नेपालका हरेक जिल्लाहरुले यो अवधारणालाई आत्मसाथ गरेका छन् । यसैको परिणाम सरसफाइमा नेपालका जिल्लाहरुले कुनै बेला कल्पना नै नगरिएको प्रगति आत्मसाथ गरेका छन् । बर्दिया जिल्ला पनि सरसफाइको दिशामा पूर्ण रुपमा अग्रसर छ ।

नेपालको मध्य पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रमा पर्ने बर्दियाको भूमाग समुद्र सतहबाट १३८ देखि १२७८ मिटर सम्म फैलिएको छ । जिल्लाको जम्मा क्षेत्रफल २,०२५ वर्ग किलो मिटर रहेको छ जसमा ३१ वटा गाविस र एउटा नगरपालिका रहेको छ । जम्मा भूमागको ९६८ वर्ग किमी क्षेत्रफल वर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्जले ओगटेको छ । जिल्लाका ३१ गाविस मध्ये एक गाविसमा पहाडी भू-भाग समेत रहेको छ । बर्दियाका १५ गाविसहरु बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्जको मध्यवर्ती क्षेत्रमा पर्दछन् । बर्दियाका छिमेकी जिल्लाहरु सुर्खेत, कैलाली, बाँके हुन । वि.सं. २०६८ को जनगणना अनुसार बर्दियाको जनसंख्या ४२६,९४६ छ जसमध्ये २२१,८५० महिला र २०५,०९६ पुरुष छन् । जिल्लामा भाषागत दृष्टिले थारु भाषीहरु बहुमतमा देखिन्छन् । आँकडा अनुसार ५१.६१ प्रतिशत थारु, ३.६४ प्रतिशत हिन्दी, ३६.७३ प्रतिशत नेपाली ५.३१ प्रतिशत अवधि, ०.६४ प्रतिशत उर्दु र २.०७ प्रतिशत अन्य भाषा बोल्ने जनसंख्या रहेको छ। (खानेपानी तथा सरसफाइ सब डिभिजन कार्यालय)

२. बर्दिया जिल्लामा सरसफाइको अवस्था

भौगोलिक रुपमा समथर र खेतीयोग्य उर्वर भूमिको रुपमा कहलिएको बर्दिया जिल्ला बर्षेनी बाढीको प्रकोपबाट हुने मानवीय र आर्थिक क्षतिका साथै स्वास्थ्य समस्याबाट समेत आक्रान्त छ । विविध जातजातिको बसोबास रहेको यस जिल्लामा विशेष गरेर थारु र मधेशी समुदायको बसोबास रहेको पाइन्छ। सरसफाइको क्षेत्रमा कमजोर ठानिएको जिल्लामा विगतको तुलनामा सरसफाइमा उल्लेखनीय प्रगति भएको छ। बर्षैपिच्छेको

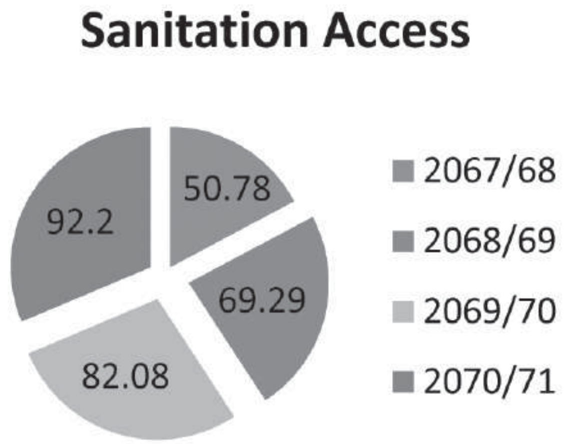

*कोइराला आइडीएस नेपाल (IDS Nepal) का कार्यकारी निर्देशक हुनुहुन्छ ।
*देवकोटा युएन ह्याविट्याट (UN-HABITAT) का बर्दिया जिल्ला संयोजकको रूपमा कार्यरत हुनुहुन्छ ।

बाढीको प्रकोपका कारण जिल्लामा समस्या आउने गरेको छ । जिल्ला खानेपानी तथा सरसफाइ सब-डिभिजन कार्यालय बर्दियाले २०६७ र ६८ मा लिएको तथ्यांङ्क अनुसार बर्दिया जिल्लामा सरसफाइको पहुँच भएका घरधुरी ५०.७८ प्रतिशत (२४.९८ प्रतिशत पक्की र २५.६९ प्रतिशत कच्ची शौचालय) रहेका थिए । २०६८ मंसिरबाट ग्लोबल स्यानिटेसन फण्ड कार्यक्रम लागु भएपश्चात हालसम्म अर्थात २०७१ असार मसान्तमा लिइएको तथ्यांङ्क अनुसार जिल्लाको कूल ८३,८८१ घरधुरीमध्ये ७७,३४२ घरधुरीमा (९२.२० प्रतिशत) सुरक्षित शौचालय बनेर प्रयोगमा आएका छन् भने ६,५३९ घरधुरीमा (७.८० प्रतिशत) मात्र शौचालय निर्माण हुन बाँकी रहेको छ ।

देशभर नै तीब्र रुपमा अघि बढेको खुला दिसामुक्त अभियानले बर्दियालाई पनि छोएको छ। जिल्लाका हरेक गाविस र वडास्तरमा यो कार्यक्रम पुगिसकेको छ सरसफाइ अभियानले नछोएको र अहिलेसम्म खुला दिसामुक्त वडा घोषणा नभएको नगरपालिका/गाविस छैन । समुदायमा शौचालय निर्माण सँगै सरसफाइका बानी व्यवहारमा परिवर्तन गर्न प्रोत्साहन गर्ने गतिविधिहरु पनि सञ्चालन भइरहेका छन्। केही वर्षयता सरसफाइ क्षेत्रमा यस्ता उपलब्धीलाई आधार मान्दा बर्दिया सन् २०१५ भित्र खुलादिसामुक्त जिल्ला मात्र होइन तराइ क्षेत्रका लागि सरसफाइमा नमूना बन्न सक्ने दिशातिर अग्रसर छ। (खानेपानी तथा सरसफाइ सब डिभिजन कार्यालय)

२. बर्दिया जिल्लाको चार बर्षे रणनीतिक कार्ययोजना (२०६८ -२०७२)

२०६६ चैत २७ मा क्षेत्रीय खानेपानी तथा सरसफाइ अनुगमन तथा सुपरीवेक्षण कार्यालय मध्यपश्चिमको आयोजनामा सञ्चालित गोष्ठीले सरसफाइ प्रवर्द्धनलाई सामाजिक आन्दोलनका रुपमा अगाडि बढाउने निर्णयका साथ १५ बुँदे सुर्खेत घोषणापत्र जारी गऱ्यो । त्यसैगरी २०६७ असार २ र ३ मा नेपालगञ्जमा खानेपानी तथा सरसफाइका नीति निर्माण तह देखि कार्यान्वयन तह सम्मका सरोकारवालाहरुको सहभागितामा आयोजना गरिएको बृहत गोष्ठीले सरसफाइ प्रवर्द्धनलाई सबै सरोकारवालाहरुको सहकार्यमा सामाजिक आन्दोलनका रुपमा अगाडि बढाउँदै झाडापखाला जस्तो महामारीबाट सुदूर र मध्य पश्चिमाञ्चललाई मुक्ति दिनका लागि "सरसफाइको कार्यपद्धतिमा एकरुपता ल्याऔ, झाडापखालालाई इतिहासमा सिमित गरौं" भने मूल नारा सहित १७ बुँदे प्रतिबद्धता पत्र जारी गरेको थियो ।

यसलाई थप उर्जा प्रदान गर्ने काम खानेपानी तथा सरसफाइ प्रबर्द्धन कार्यक्रम क्षेत्रीय समीक्षा तथा योजना तर्जुमा गोष्ठी (१६ देखि १७ जेठ, २०६८) ले नेपालगञ्ज घोषणापत्र मार्फत गऱ्यो। यस गोष्ठीले सन् २०१५ (वि. सं. २०७२) सम्ममा मध्य पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रलाई खुला दिसामुक्त क्षेत्र बनाउने लक्ष्य निर्धारण गऱ्यो । नेपालगञ्ज घोषणापत्र २०६८ को मर्म र बर्दिया जिल्लाका सबै सरोकारवालाहरुबाट भएको प्रतिवद्धतालाई मध्यनजर राखी जिल्ला खानेपानी सरसफाइ तथा स्वच्छता समन्वय समितिले बर्दिया जिल्लालाई सन् २०१५ (२०७२) भित्र खुला दिसामुक्त घोषणा गर्ने लक्ष्य निर्धारण गरेको छ ।

३. बर्दियामा आई.डि.एस. नेपाल

एकीकृत विकास समाज *(IDS)* नेपाल दिगो विकासमुखी कार्यक्रमका अनुभवका आधारमा दिगो विकासका लक्ष्य हासिल गर्न प्रतिबद्ध एक गैर नाफामूलक, गैरसरकारी संस्था हो । सन २००० मा टुसाल, काठमाडौमा आफ्नो केन्द्रीय कार्यालय स्थापना भएपश्चात संस्थाले नेपालका विभिन्न (पाँच विकासक्षेत्र अर्न्तगतका विभिन्न १४ जिल्ला) जिल्लाहरुमा स्थापित शाखा कार्यालयहरु मार्फत विभिन्न नीतिगत र अन्य विषयहरुमा अध्ययन अनुसन्धान, दिगो विकासका गतिविधिहरुलाई अघि बढाउँदै लगेको छ। यस क्रममा संस्थाले खानेपानी तथा सरसफाइको पूर्वाधार विकास, वैकल्पिक उर्जा र जलवायु परिवर्तन, सामाजिक विकास, लैङ्गिक समावेशीकरण र ज्ञान व्यवस्थापनका मूख्य क्षेत्रहरुमा कार्य गर्दै आइरहेको छ । समुदाय सुहाउँदो प्रविधिको माध्यमद्धारा दिगो र समतामूलक विकासमा यसको जोड रहँदै आएको छ ।

बर्दिया जिल्लाको सरसफाइ अभियानलाई थप टेवा पुऱ्याउँदै सन् २०१५ भित्र खुला दिसामुक्त जिल्ला घोषणा गर्ने उद्देश्यले ग्लोबल स्यानिटेसन फण्ड कार्यक्रम अर्न्तगत यूएन ह्याविट्याटको सहयोगमा एकीकृत विकास समाज नेपालले स्थानीय गैर सरकारी संस्था समाज कल्याण संघको सहकार्यमा २०६८ मंसिर २१ देखि सरसफाइ अभियान सञ्चालन गर्दै आइरहेको छ ।

जिल्लामा जम्मा २ गाविसहरु मात्र खुला दिसामुक्त भएको अवस्थामा ग्लोबल स्यानिटेसन फण्ड कार्यक्रम लागु भएपश्चात खुला दिसामुक्त घोषणा भएका गाविसहरुको संख्या १८ पुगिसकेको छ । त्यसैगरी बाँकी गाविसहरु खुला दिसामुक्त क्षेत्र घोषणाका तयारीमा रहेका छन् ।

खुला दिसामुक्त अभियानलाई अघि बढाउने क्रममा आइडीएसको मूल मन्त्र नै नेपाल सरसफाइ गुरुयोजनाले परिकल्पना गरेजस्तै साझेदारी हो । जिल्ला खानेपानी सरसफाइ तथा स्वच्छता समन्वय समितिसँगको प्रत्यक्ष समन्वयमा सञ्चालित कार्यक्रमहरुले समुदायलाई सरसफाइतिर अघि बढ्न प्रेरित गरेका छन् । यस्तो समन्वय विभिन्न तहमा हुँदै आएको छ । अनुदानको भरमा शौचालय निर्माण गर्ने संस्कार बसिसकेको समुदायको मानसिकतामा परिवर्तन गरेर सचेतीकरणको माध्यमबाट स्वःलगानीमा शौचालय निर्माणमा उत्प्रेरित गर्नु आफैमा चुनौति हो । भौगोलिक कठिनाई, जातिय विविधता, भाषा, पुरातनवादी सोचका बाबजुद बर्दियाको सरसफाइले नयाँ दिशा समात्न सकेको छ ।

पूर्ण सरसफाइका लागि जिल्लास्तरीय संरचना

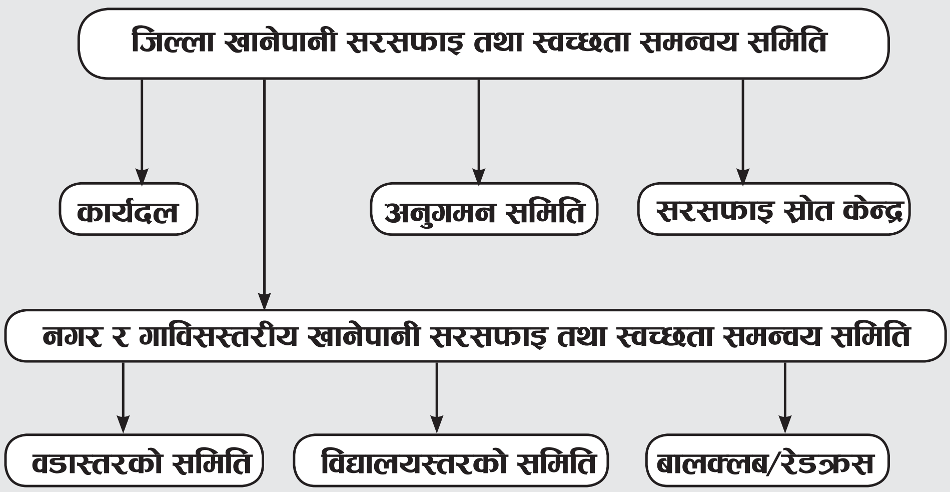

४ पद्धति

आइडीएस नेपालले गाविस स्तरीय खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छता समन्वय समितिसँग सहकार्य गरी सरसफाई प्रबर्द्धनका योजना तर्जुमा गरी प्रत्येक वडा तहमा वडा स्तरीय खानेपानी सरसफाइ तथा स्वच्छता समन्वय समिति समेत गठन गरेको छ । वडास्तरमा रहेका बुद्धिजीवि, राजनितिक दल, शिक्षक, नागरिक समाजका प्रतिनिधि, वडा नागरिक मञ्च, ग्राणीण स्वास्थ्य स्वयंसेविका, सामुदायिक संघ-संस्था, आमा समूह, युवा-बालक्लव, वडाघर लगायतका सम्पूर्ण प्रतिनिधिहरु समेटिएको वडा स्तरको समन्वय समितिले गाविस स्तरको समन्वय समितिसँगको समन्वयमा र संस्थाको सहजीकरणमा गाउँ र टोल तहमा समुदाय सचेतीकरणका लागि कार्यक्रमहरु सञ्चालन गरेको छ ।

- योजना तर्जुमा कार्यशाला गोष्ठी
- सरसफाइ मास्टर ट्रिगरर तालिम
- समुदाय सचेतीकरण
- वडा समिति गठन
- समुदाय र विद्यालय तहमा IPRA Tools सहयोग
- समुदाय र विद्यालय तहमा हात धुने कार्यक्रम र

सुरक्षित पिउने पानी सम्बन्धमा जानकारी

- समुदाय परिचालन
- गाविस तहमा सहलगानी
- विद्यालय तहमा कोषको व्यवस्था
- भित्तेलेखन
- सडक नाटक
- स्थानीय रेडियोबाट सरसफाइ सम्बन्धी सन्देश प्रसारण
- स्थानीय रेडियोबाट सरसफाइ कार्यक्रम सञ्चालन
- सञ्चारकर्मीहरुको भ्रमण
- सरसफाइ सम्बन्धी राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय दिवसहरु
- आदानप्रदान भ्रमण
- गाविसलाई खुलादिसामुक्त बनाउनलाई सहयोग गर्ने विद्यालयलाई सम्मान
- गाउँ विकास समितिहरुलाई खुलादिसामुक्त घोषणा कार्यक्रमका लागि सहयोग
- स्थानीय स्तरमा गाउँ गौरव यात्राको आयोजना
- सरसफाइ नमूना गाउँको स्थापना
- सरसफाइ नमूना घरको स्थापना
- सरसफाइ बुलेटिन प्रकाशन
- सरसफाइ सम्बन्धी गीतहरुको संगालो प्रकाशन (सीडीमा)
- सरसफाइ सम्बन्धी वृतचित्र (भिसीडीमा)

सारथी बने

कटाक्ष बाजे

बर्दिया सानोश्री -९ का कटाक्ष बाजेको आफ्नै पहिचान छ। गाउँमा भएका झै-झगडा मिलाउने उनको खूबीको चारैतिर चर्चा हुन्छ। कामको खोजीमा छोराबुहारी विदेशिएपछि नातिनातिना खेलाउँदै यिनको दिनचर्या बित्दोछ। त्यसै उनी कटाक्ष बाजे भएका हैनन् उनी गाउँघरतिर कसैले भनेको कुरो नै सुन्दैनन्।

बर्दियामा घरघरमा चर्पीको आन्दोलन सुरु भयो। आन्दोलनले गाउँघरमा तरङ्ग पैदा गरेपछि समुदायका मानिसहरु चर्पी निर्माण गर्न, गाउँबाट खुलादिसा हटाउन एकजुट भए। कटाक्षे बाजेको घरमा पनि चर्पी त थियो तर पक्की थिएन, त्यही कच्ची चर्पी उनको परिवारको दैनिकी चलिरहेको थियो। जब सबैको घरमा चर्पी निर्माण भएर वडा घोषणा गर्ने तयारी भयो तर अभियानमा बाधा बने उनै कटाक्षे बाजे। चर्पी निर्माणको लागि रिङ र प्यान सिट ल्याएका पनि थिए, निर्माण गर्छु पनि भन्थे, तर गर्दैनथे। वडालाइ नै खुलादिसामुक्त घोषणा गर्ने कार्यक्रम तय भइसकेको थियो, तर उनले बनाएनन् चर्पी।

त्यसपछि सरसफाइ सहजकर्ताले पटकपटक उनको घरमा पुगेर स्वास्थ्य र सरसफाइ सम्बन्धी कुरा सिकाउन थाले। खुला दिसाको कारणले लाग्ने झाडापखाला जस्तो महामारी, खाल्डे चर्पीमा लाग्ने झिँगा र दिसाका किटाणुहरु मुख सम्म आउने माध्यम, झाडापखालाबाट बर्षेनी मर्ने बच्चाको संख्या, अस्वस्थ्य जीवन,स्वास्थ्यप्रति भएको हेलचेक्र्याँई, रोग लागेर हुने बिरामी उपचार खर्च, मानिसको स्वास्थ्यप्रतिको नकारात्मक सोच र व्यवहार जस्ता कुराहरुमा उनलाई जानकारी दिइयो। यी सबै कुरालाइ छलफलमा ल्याएपछि कटाक्ष बाजेले आखाँबाट आँसुका ढिका खसाउदै स्वस्थ रहनु हाम्रै लागि रहेछ भन्ने कुरा आत्मसाथ गरे। उनी तातेपछि हप्ताभित्रै शौचालय बन्यो। गाउँको सरसफाइ अभियानलाइ सफल बनाउने प्रतिबद्धता र अठोटका साथ उनीपनि लागिरहे। फलस्वरुपः दुई हप्ताभित्रमै खुलादिसामुक्त वडा घोषणा गर्नसकियो। उनले सरसफाइ यात्रालाई आफनो वडामा मात्र सिमित राखेनन्, छिमेकी वडाहरुमा गएर चर्पी निर्माणका लागि सहजीकरण गर्दै गए। जसको परिणाम आफ्नो गाविसलाई नै खुलादिसामुक्त घोषणा गरी सरसफाइ अभियानलाइ सफल बनाउनमा कटाक्षे बाजेले ठूलो योगदान पुऱ्याए।

अहिले यिनी सरसफाइका बाधक हैन अभियन्ता बनेका छन्।

- गाउँ विकास समिति स्तरमा जानकारी पत्रहरुको प्रकाशन

उल्लेखित कार्यक्रमका माध्यमबाट आइडीएस नेपालले टोल र वडा गर्दै गाउँ विकास समितिहरुलाई खुलादिसामुक्त क्षेत्र बनाउन संयोजनकारी भूमिका निर्वाह गरेको छ । समुदायको सरसफाइसँगै त्यहाँ रहेका विद्यालयहरुको पनि अवस्था सुधार गर्नु अति आवश्यक छ । यही कुरालाई मनन गरी विद्यालयतहमा गठित विद्यालय स्तरीय खानेपानी सरसफाइ तथा स्वच्छता समन्वय समिति र बालक्लवहरुले पनि सरसफाइ अभियानलाइ थप उर्जा प्रदान गरेका छन् । जसबाट गाविस तहमा गाउँ स्तरीय खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छता समन्वय समिति र वडा स्तरको यस्तै समन्वय समिति र विद्यालय स्तरीय समितिको सञ्जालरुपि समन्वयले सबै सरोकारवालाहरुलाई एउटै मञ्चमा उभ्याएको छ । गाविस स्तरमा गठित यस प्रकारको संयन्त्रले गर्दा आफ्नो टोल, वडा र गाविसलाई नै खुलादिसामुक्त क्षेत्र घोषणा गर्न स्थानीय स्तरमा जनलहर नै चलेको छ । सरसफाइ अभियानप्रति आएको उत्साहको कारण समुदायले सांस्कृतिक कार्यक्रम सहित खुला दिसामुक्त घोषणा कार्यक्रमहरु आयोजना गर्दै आइरहेका छन् ।

समुदायमा सञ्चालित कार्यक्रमहरुको प्रभावकारिता मूल्यांङ्कनका लागि संस्थाको केन्द्रीय स्तरबाट हुने निरन्तर अनुगमन, गाविस तहमा जिल्ला स्तरीय समितिले गर्ने अनुगमन, वडा तहमा गाउँ स्तरको समितिले गर्ने अनुगमन, टोलतहमा वडा स्तरको समितिबाट हुने अनुगमनले गर्दा समुदायको दिगो सरसफाइमा टेवा पुग्ने कुरामा आशावादी हुन सकिन्छ । यसैगरी सरसफाइको क्षेत्रमा अभियन्ताको रुपमा रहेका मास्टर ट्रिगरर र सरसफाइ च्याम्पियनले समुदायलाई सरसफाइको महत्व प्रति थप उत्प्रेरित गरिरहेका छन् । जिल्लालाई खुला दिसामुक्त बनाउने अभियानमा जिल्लास्तरका सम्पूर्ण सरकारी कार्यालयहरुले आफ्नो क्षेत्रबाट पहल गरिरहेका छन् । अर्कोतिर सरसफाइ गुरुयोजनाको मर्म अनुसार निजी कम्पनी तथा संघसंस्थाले सरसफाइ अभियानमा साझा ऐक्यबद्धता जनाएका छन् । गाविस तहमा सरसफाइ परिचयपत्र लागु भइसकेको छ भने चर्पी नबनाउने घरधुरीलाई गाविस, स्वास्थ्यचौकी, विद्यालयहरुबाट समेत दबावमूलक कार्यक्रमहरु चलाइएका छन् । "एक घर एक चर्पी बर्दियाको सान, पूर्ण सरसफाइयुक्त जिल्ला हाम्रो पहिचान" भन्ने नाराका साथ जिल्लाका कुनाकुनामा सरसफाइ सम्बन्धी जनलहर बढ्दै गएको छ । यो जनलहर र सरसफाइप्रति समुदायको उत्तरदायित्वबोधले गर्दा बर्दिया जिल्ला पूर्ण सरसफाइयुक्त जिल्लाको रुपमा नमूना बन्न सक्ने कुरामा कुनै शंका छैन ।

५. परिणाम

सरसफाइ अभियानले समुदायलाइ आफ्नो स्वाभिमान, इज्जत र प्रतिष्ठाको पहिचान गराएको छ । उनीहरुले खुला स्थानमा दिसालाई गर्नु सामाजिक अपराधको रुपमा लिन थालेका छन् । नितान्त आफ्नो प्रयोजनको लागि आवश्यक रहने चर्पीको निर्माण गर्नु प्रत्येक परिवारको आफ्नै दायित्व भएको कुरा महशुष गरेर समुदायमा चर्पी निर्माण कार्य द्रुत गतिमा अगाडि बढिरहेको छ । परिणामस्वरुप, गाउँ र वडा हुदै सिङ्गो गाविस नै खुलादिसामुक्त क्षेत्र घोषणा हुने क्रम जारी छ । विगतमा खुला दिसाका कारण बर्दियामा झाडापखाला, हैजा, टाइफाइड, जन्डिस जस्ता रोगहरु न्यूनिकरण हुँदै गइरहेको छ समुदायका मानिसहरु एक पछि अर्को गर्दै आफू र आफ्नो घर, गाउँ, सहरलाई सफा, स्वच्छ, स्वस्थ र सभ्य बनाउदै सम्वृद्ध जिल्ला बनाउन

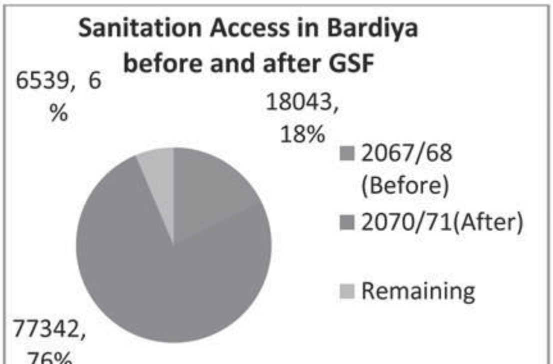

कम्मर कसेर लागिपरेका छन् । समुदायमा आधारित जारी सरसफाइ अभियानले लुकेर बसेका प्रतिभा र कलाले प्रष्फुटन हुने मौका पाएका छन् । महिला सशक्तिकरण र सामाजिक समावेशीकरणका कारण समुदायको अन्य विकासमा समेत टेवा पुगेको छ । स्थानीय समुदायको क्षमता र सोचमा परिवर्तन आएको देखिन्छ । सरसफाइ समुदायको सरोकारको विषय भएकोले अब यस अभियानको सम्बन्धित समुदायले नै अगुवाई गर्नुपर्छ भन्ने भावनाको विकास भएको

छ । जसले गर्दा विगतमा हुने गरेका अनुदानमुखी र आशामुखी कार्यक्रमले पारेको परनिर्भरताको छापलाई बिर्सदै समाज परिवर्तनमा आफै अग्रसर हुनुपर्छ भन्ने भावनाको विकास गराउँदै लगेको छ ।

आर्थिक वर्ष २०६७ र ६८ को तथ्यांङ्क अनुसार बर्दिया जिल्लाको ७२,२२८ घरधुरीमध्ये जम्मा १८,०४३ घरधुरीमा मात्र पक्की शौचालय थियो । तर यो आँकडामा अहिले निकै ठूलो परिवर्तन भएको छ । ग्लोवल स्यानिटेसन फण्ड कार्यक्रम लागु भएपछि समुदाय सचेतीकरणका माध्यमबाट गोबर ग्याँस सहितको, पूरै पक्की र अर्ध पक्की चर्पी (प्यानसिटको तहसम्म पक्की) गरी द्रुत गतिमा शौचालय बनेका छन् । फलस्वरुपः २०७१ असार मसान्तमा जिल्लाको कूल ८३,८८१ घरधुरीमध्ये ७७,३४२ घरधुरीमा (९२.२० प्रतिशत) सुरक्षित शौचालय भएको पाइन्छ भने ६,५३९ घरधुरीमा (७.८० प्रतिशत) मात्र शौचालय निर्माण हुन बाँकी छ । यसरी हेर्दा विगत ३ वर्षमा विना अनुदान समुदाय सचेतीकरणका माध्यमबाट मात्र ५९,२९९ शौचालय निर्माण भएको पाइन्छ । यसरी स्वःस्फूर्त रुपमा निर्माण भएका शौचालयलाई सरदर १ शौचालयको रु. १५,०००/- का दरले रकममा रुपान्तरण गर्ने हो भने करिब रु. ८८,९४,८५,०००/- (अठासी करोड चौरानब्बे लाख पचासी हजार) बराबरको शौचालय निर्माण भएको पाइन्छ । नेपालको मौजुदा आर्थिक हैसियतबाट बर्दियामा मात्रै यति ठूलो लगानी गरी शौचालय बनाउन असम्भव छ । बर्दियाको यो सिकाइले पनि अनुदानको भरथेगमा शौचालय बनाउनु चुनौतीको रुपमा रहेको पुष्टि हुन्छ । साँच्चिकै नेपालका हरेक परिवारमा शौचालय बनाइदिनु भन्दा पहिले उनीहरुको मनमा शौचालयको घन्टी बजाउनु बढी प्रभावकारी छ । बर्दियाका कुनाकुनामा सरसफाइ सम्बन्धी जनलहर बढ्दै गइरहेको छ ।

६.अनुभव र चुनौतीहरू

सन २०१५ भित्र बर्दिया जिल्लालाई खुला दिसामुक्त गर्ने डिवाससिसीको लक्ष्यलाई आत्मासाथ गरेर विना अनुदान समुदाय सचेतीकरणका माध्यमबाट सम्पूर्ण बर्दियाबासीको घरमा आधारभूत सरसफाइ सुविधा (चर्पी) पुऱ्याउन सहजीकरण गर्नु कम चुनौतीको कुरा थिएन । तथापि जिल्ला स्तरीय समन्वय समितिको नेतृत्वदायी भूमिका, सम्पूर्ण सरोकारबालाहरुको ऐक्यबद्धता, यूएन ह्याविट्याटको निरन्तर सहयोग र आइडीएस नेपालको प्रभावकारी सहजीकरणका कारणले नै दुई बर्षको अन्तरालमा जिल्लाको सरसफाइको अबस्था ४० प्रतिशतबाट बाट बढेर ९० प्रतिशत पुग्न सफल भयो । जिल्लाका विभिन्न गाविसहरुलाई खुला दसामुक्त बनाउने सिलसिलामा देखापरेका मुख्य चुनौती यसप्रकार रहेका छन् ।

* सहरी गरिबी ।
* अव्यवस्थित बसाई ।
* सुकुम्बासी समस्या ।
* आशामुखी र अनुदानमुखी प्रवृति ।
* चेतनाको तह कमजोर हुनु ।
* स्थानीय निकायमा कामको चाप हुनु ।
* अभियानकै रुपमा सबैको चासो र संलग्नता बढाउन नसक्नु ।
* व्यवसायिक/दक्ष जनशक्तिको अभाव
* स्थानीय निकायमा जननिर्वाचित प्रतिनिधि नहुनु ।
* खानेपानी तथा सरसफाइ राजनैतिक मुद्दा बन्न नसक्नु ।
* सामाजिक तथा सांस्कृतिक चुनौतीहरु ।
* सार्वजनिक शौचालयको अभाव

विगतमा विशेष गरेर शिक्षा, स्वास्थ्य, खानेपानी, यातायात, सञ्चार आदिको विकासको लागि प्रयत्नशील समाजमा सरसफाइका क्षेत्रमा यथोचित पहल नगरिँदा त्यसबाट सिर्जित हुने झाडापखाला, हैजा, टाइफाइड, जन्डिस लगायतका रोगका कारण बर्षेनी करौडौं खर्च हुने गर्छ र बर्दिया पनि यो चक्रबाट मुक्त हुन सकेन । विगतमा भएका यस्ता समस्याहरुलाई रोक्न समुदायस्तरमा सञ्चालन भएका सरसफाइ अभियानका कारण सिङ्गो जिल्ला नै सरसफाइप्रति धेरै सचेत हुँदै गइरहेको पाइन्छ । स्वस्थ तन र स्वच्छ जीवन विना व्यक्तिगत र सामाजिक विकास असम्भव भएकाले त्यसका लागि आफूले गर्न सकिने क्रियाकलाप स्वःस्फूर्त रुपमा आफै गर्नुपर्दछ भन्ने कुरा समाजमा फैलिसकेको छ । बर्दिया

जिल्लालाई खुलादिसामुक्त बनाउने लक्ष्यलाई आत्मसाथ गर्दै आफ्नो गाउँ, वडा र गाविसलाई खुलादिसामुक्त घोषणा गरिसकेका समुदायहरु अब पूर्ण सरसफाइको यात्रातर्फ अघि बढिरहेका छन्। चर्पीको नियमित प्रयोग, स्वच्छ खाना र सुरक्षित पानीको प्रयोगसँगै व्यक्तिगत र घरायसी सरसफाइमा जोड दिँदै केही समुदायहरुले आफ्नो गाउँलाई सरसफाइ नमूना गाउँको रुपमा समेत विकास गरिरहेका छन्। जसको परिणाम छिमेकी समुदायहरु समेत छिटो भन्दा छिटो आफ्नो घर, गाउँ र वडालाई सफा, स्वच्छ, स्वस्थ र सभ्य बनाउँदै सम्वृद्ध गाविस बनाउन आ-आफ्नो क्षेत्रबाट सक्रिय सहभागी भई सरसफाइको सामाजिक आन्दोलनमा लागिपरेका छन्।

७. निश्कर्ष

कुनै पनि अभियान चाहे त्यो राजनितिक होस् या सामाजिक, सामूहिक प्रयास विना सम्भव छैन भन्ने तथ्यलाई फेरी पनि यो अभियानले पुष्टि गरेको छ। नेपालमा सरसफाइ प्रवर्द्धनका क्षेत्रमा सरकारी र गैरसरकारी निकायहरुबाट बर्षौंदेखि निरन्तर रुपमा प्रयास भइरहँदा पनि अपेक्षित उपलब्धी हाँसिल हुन कठिन भएकोमा त्यसको मूल कारण पनि यही थियो । अब बदलिएको सन्दर्भमा मुलुकले न्यून सरसफाइ र पानीजन्य रोगका कारण बर्षेनी करौडौंको क्षति सहनुपर्ने व्यथाबाट मुक्त हुनु जरुरी छ । अनुदानमुखी कार्यक्रमहरुलाई निरुत्साहित गर्दै सरसफाइको कार्यपद्धतिमा एकरुपता नल्याएसम्म मुलुकको सरसफाइको अवस्थामा सुधार ल्याउन कठिन हुने तथ्यलाई आत्मासाथ गरी जब नेपाल सरकारले सरसफाइ गुरुयोजना कार्यान्वयनमा ल्यायो तत्पश्चात दुई बर्षको अन्तरालमै मुलुकले सरसफाइको क्षेत्रमा फड्को मारेको कुरालाई नकार्न सकिदैन । त्यसको प्रमाण बर्दियाको सरसफाइ आन्दोलन हो। कार्यक्रममा एकरुपता, चुस्त समन्वय र सामाजिक परिचालनले यसमा अहं भूमिका खेलेको छ।

७.सन्दर्भ सामग्रीहरू

Government of Nepal . (2011). District level Strategy plan.

District Water, Sanitation and Hygiene Coordination Committee (D WASH CC). (n.d.). Bardiya.

Government of Nepal. (2011). Sanitation and Hygiene Master Plan. Kathmandu. Sanjaya, D.

Water Supply and Sanitation Sub-Division Office. (n.d.). Bardiya.

सरसफाइका सुविधाहरुः प्रविधि र खुला दिसामुक्त अभियान

✍ किरण दर्नाल*

darnalkiran@gmail.com

१. पृष्ठभूमिः

नेपालको कूल जनसंख्याको ३८.२ प्रतिशत जनसंख्या चर्पी विहीन छ, यस्ता शौचालय विहीन जनसंख्याले खुला ठाउँमा दिसापिसाब गर्छन् । बाँकी चर्पी भएका ६१.८ प्रतिशत मध्ये ८.३५ प्रतिशतले सार्वजनिक फ्लस चर्पी (सेप्टिक ट्याङ्की जडित) र १९.५५ प्रतिशतले साधारण चर्पी प्रयोग गर्दछन् (District Development Profile of Nepal, 2010/11) । खानेपानी तथा सरसफाइको क्षेत्रमा सरकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रबाट करिब अढाई दशक अघिदेखि नै धेरै पहल हुँदै आएका छन् । यद्यपि खानेपानीको सुविधामा जति धेरै जनसंख्याको पहुँच हुन सक्यो त्यही अनुपातमा सरसफाइको सविधा बृद्धि हुन सकेको छैन ।

विगतमा सञ्चालन गरिएका आयोजनाहरुद्वारा खानेपानी आपूर्तिका भौतिक संरचनाहरु निर्माण गर्नेदेखि सरसफाइका भौतिक सुविधाहरु समेत बनाउने र बनाउन अभिप्रेरित गर्ने खालका कार्यक्रमहरु सञ्चालन गरिएपनि प्रयास अनुरुपको प्रतिफल भने देखिएको छैन । सन् १९८१-१९९० को खानेपानी तथा सरसफाइ अन्तर्राष्ट्रिय दशक, सहस्राब्दी विकास लक्ष्य र सन् २००८ को अन्तर्राष्ट्रिय सरसफाइ वर्षले भने यो क्षेत्रको प्रगतिलाई टड्कारो मापन गर्न सकिने स्थितिमा पुऱ्याएका छन् । सन् १९९० मा कूल जनसंख्याको ६ प्रतिशतले मात्र सरसफाइका आधारभूत सुविधामा पहुँच पाएका थिए भने सन् २०११ मा आइपुग्दा यो अनुपात ६२ प्रतिशत भन्दा माथि पुगेको छ । सरसफाइको बारेमा चर्चा गर्दा धेरै विषयवस्तुको बारे छलफल गर्नुपर्ने हुन्छ । यहाँ भने हामी मानवको मलमूत्रको व्यवस्थित ढंगले तह लगाउने वा व्यवस्थापन गर्ने विषयवस्तुमा केन्द्रीत हुनेछौं । सरसफाइ क्षेत्रको प्रवर्द्धन र विकासको लागि यही विषयलाई नै हाल प्रमुख र प्रवेश बिन्दु मानिएको छ । यसैलाई आधार मानी सन् २००५ देखि देशमा गाउँ नगरपालिका देखि जिल्ला र अञ्चल हुँदै सिंङ्गो मुलुकलाई नै खुला दिसामुक्त क्षेत्र घोषणा गर्ने अभियानमा हामी लागेका छौं । यस क्रममा के कस्ता प्रविधि हामी गाउँघर तथा सहर बजारमा प्रयोग गरिरहेका छौं, तिनका बारेमा यहाँ केही चर्चा गर्ने जमर्को गरिएको छ ।

१. भेन्ट पाइप भएको सुधारिएको खाल्टे चर्पी (VIP Latrines)

भेन्ट पाइप भएको सुधारिएको खाल्टे चर्पीका दुई महत्वपूर्ण पक्षहरु छन् । यसका खाल्टाहरु धेरै समयसम्म (कम्तीमा २ वर्ष) प्रयोगमा आउँछन् । साथै यस्तो चर्पीका खाल्टाहरु चर्पी ठीक मुनि हुँदैनन् । चर्पी बाहिर भेन्ट पाइप (जसको मुखमा जाली पनि हुन्छ) राखिएको हुन्छ ।

भेन्ट पाइप भएको सुधारिएको खाल्टे चर्पी पनि मुख्य ३ प्रकारका छन्-

क) एउटा खाल्टो भएकोः

बलियो माटो (खाडल खस्दा पहिरो नजाने) र भूमिगत पानीको सतह धेरै तल भएको ठाउँमा धेरै गहिरो वा ठूलो नापको खाडल बनाउन सकिन्छ । खाल्टोको नाप कम्तीमा २ वर्षसम्म मलमूत्रले नभरिने गरी निर्माण गर्न सकिन्छ भने एउटै खाल्टो भएको VIP चर्पी बनाउने गरिन्छ ।

ख) दुई खाल्टो भएकोः

एउटै स्थायी चर्पी घर (SUPER STRUCTURE) र दुई खाल्टो भएको VIP चर्पीमा पहिलो खाल्डो भरिएपछि दोस्रो प्रयोगमा ल्याउने र दोस्रो पनि भरिँदा पहिलो खाली गरी पुनः प्रयोगमा ल्याउने गरिन्छ ।

ग) धेरै खाल्टो भएकोः

स्कूल, स्वास्थ्य चौकी जस्ता सामुदायिक भवनहरुका लागि धेरै खाल्टो भएको VIP चर्पी उपयुक्त हुन्छ ।

* दर्नाल खानेपानी तथा ढल निकास विभागका सिनियर डिभिजनल इन्जिनियरका हुनुहुन्छ ।

२. VIP चर्पीका गुणहरु

* संभार तथा सञ्चालन खर्च धेरै कम हुन्छ
* निर्माण र सम्भारकार्य सजिलो छ
* जुनसुकै चिज, पानी, कागज, आदि दिसा धुन र पुछ्न प्रयोग गर्न सकिन्छ
* दुर्गन्ध हुँदैन
* झिँगा लामखुट्टे आदि पनि कमै हुन्छन्
* पानी थोरै भए पनि पुग्छ
* प्रत्येक घरपरिवारले आफै बनाउन र प्रयोग गर्न सक्छन्

३. VIP चर्पीका केही अवगुणहरु:

* जनघनत्व धेरै भएको सहरबजार क्षेत्रमा खाल्डो नयाँ बनाउन ठाउँको अभाव हुन सक्छ
* भूमिगत पानी प्रदूषित हुने सम्भावना हुनसक्छ
* चट्टान, ग्रेगर आदि भएको ठाउँमा निर्माण गाऱ्हो हुन्छ

४. भेन्ट पाइप र जालीका ३ महत्वपूर्ण कामहरु छन्-

क) **दुर्गन्ध नियन्त्रण**: भेन्ट पाइपले खाडलमा रहेका मलमूत्रबाट निस्केको दुर्गन्धित हावालाई बाहिर फ्याक्न मद्दत पुऱ्याउँछ र चर्पीघर दुर्गन्धरहित हुन्छ ।

ख) **झिँगा भित्र पस्नमा रोकावट**: भेन्टपाइपको मुखबाट निस्केको दुर्गन्धित हावा भएतिर झिँगाहरु आकर्षित हुन्छन् तर जालीको कारणले ती भित्र भने पस्न पाउदैनन् । चर्पी घर भित्र स्लाव सफासुग्घर राखुन्जेल चर्पी भित्र झिँगा भन्कने सम्भावना धेरै कम हुन्छ ।

ग) **झिंगा बाहिर आउन रोकावट**: दिसा बस्ने प्वालबाट खाडल भित्र छिर्न सफल भएका झिँगाले खाडलमा अण्डा पारी आफ्नो संख्या बढाएतापनि ती बाहिर निस्कन पाउँदैनन् । चर्पीघर केही अँध्यारो पारेको खण्डमा झिँगाहरु भेन्ट पाइपको मुखबाट आएको उज्यालोतिर आकर्षित हुन्छन् र त्यतैतिर उड्छन् । तर जालीको कारण ती बाहिर आउन सक्दैनन् र खाडलमै झर्छन् र त्यहीं मर्छन् ।

गाउँघरतिर प्राय: प्लाष्टिकको पाइप भेन्ट पाइपको रुपमा राखिन्छ । पाइपको नाप कम्तीमा १०० मि.मि. व्यासको हुनु पर्छ । जालीको प्वाल १.५ वर्ग मि.मि. भन्दा बढी हुनु हुँदैन । धेरै साना प्वालले पनि भेन्टिलेसनको काममा वाधा पुऱ्याउँछ ।

५. सम्भार कार्य:

१. बेलाबेलामा चर्पीघर भित्रको भूईं ब्लीच वा अन्य कीटाणुनाशक औषधी हालेर धुनुपर्छ तर यस्ता औषधी धेरै मात्रामा हाल्नु पनि हुँदैन, तिनले खाल्डोमा रहेको मलमुत्र सड्ने प्रकृयामा बाधा पुऱ्याउँछन् र खाल्डो छिटो भरिने हुन्छ ।

२. VIP चर्पीका दुई भागमा भने नियमित निरीक्षण गरिनुपर्छ:

क) भेन्ट पाइपको माथि लगाइएको जाली बन्द भएको हुनु हुन्न, प्वाल परेको भए पनि तुरुन्त फेरिहाल्नु पर्छ ।

ख) स्लाबको किनारतिर जग भासिएको छ भने तुरुन्त मर्मत गरी हाल्नुपर्छ नत्र पूरै चर्पीघर ढल्ने डर हुन्छ ।

२. सुलभ चर्पी

यो खालको चर्पीमा दुईवटा खाल्डा बनाइएको हुन्छ । एउटा खाल्डो मलमूत्रले भरिए पछि अर्को खाल्डोमा मलमूत्र हालिन्छ र भरिएको खाल्डोलाई १८ महिना जति त्यतिकै छोडेमा त्यहाँ भएका रोगका किटाणु मरिसक्छन् र जैविक पदार्थहरु विखण्डित हुन्छन् । यस्तो अवस्थाको मलमूत्रलाई सजिलैसँग खाल्डाबाट झिकेर खेतबारीमा मलको रुपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ । एउटा खाल्डाबाट मल झिक्ने अवधिभरमा अर्को खाल्डो दिसापिसाबद्वारा भरिदै जान्छ । यसरी पालैपालो दुईवटा खाल्डोको प्रयोग हुन्छ ।

सुलभ चर्पीको डिजाइन गर्नु भनेको मूख्यतय: खाल्डोका उचित आयतन पत्ता लगाउनु हो । मलमूत्र जम्मा हुने

खाल्डोको आयतन पत्ता लगाउन निम्न लिखित तीन कुराको आधार लिनु पर्छ -

क. मलमूत्र जम्मा हुने दर (दर)

ख. चर्पी प्रयोग गर्ने व्यक्तिहरुको संख्या (संख्या)

ग. मलमूत्र जम्मा गरिने अवधि (अवधि)

खाल्डोको आयतन (घनमिटर)= दर (घनमिटर/व्यक्ति/वर्ष) x संख्या (व्यक्ति) x अवधि (वर्ष)

तालिका नं. १

दिसा धुन/पुछ्न प्रयोग हुने वस्तु	मलमूत्र जम्मा हुने दर, घनमिटर प्रति व्यक्ति प्रति वर्ष	कैफियत
पानी	०.०४	
नरम कागज	०.०५३	अन्य पदार्थहरु जस्तै कडा कागज, पात, खोया आदि दिसा पुछ्न प्रयोग गरिएमा ट्र्याप र पाइप बुजिने डर हुन्छ।

घरपरिवारमा सदस्य संख्या फरक फरक पाइन्छ। यहाँ चर्पीको डिजाइन र निर्माण कार्यमा एकरुपता ल्याउनका लागि ५,१० र १५ परिवार सदस्य संख्यालाई आधार मानिएको छ। खाल्डोमा मलमूत्र जम्मा गरी राख्ने अवधि साधारणतया १८ महिना पर्याप्त मानिन्छ। यो अवधिभरमा दिसापिसाबमा पाइने रोगजन्य जीवाणुहरु (विशेष गरी जुकाका अण्डाहरु) निष्क्रिय भइसकेका हुन्छन्। तर पनि मलमूत्र खाडलबाट झिक्न र खेतबारीमा प्रयोग गर्न कुनै खतरा नहोस् भन्ने उद्धेश्यले २ वर्षसम्म खाडलमा मलमूत्र जम्मा गरिन्छ।

खाडलको व्यास र गहिराई पत्ता लगाउन, खाडल खनिने स्थानको माटोको प्रकृतिलाई र खाडलमा दिसापिसाब सहित जम्मा हुने तरल पदार्थ (पानी) को मात्रालाई ध्यान दिइन्छ। माटोको प्रकृति भन्नाले विशेष गरी माटोको पानी सोस्ने गुणलाई बुझ्नु पर्छ।

तालिका नं. २

माटोको प्रकार	पानी सोस्ने गुण, लिटर प्रति वर्ग मिटर प्रति दिन
बालुवा	५०
बालुवा मिसिएको माटो	३०
माटो	२०
सिल्ट मिसिएको माटो	१०

दिसापिसाब गरे पछि प्रयोग हुने पानी, चर्पी सफा गर्न प्रयोग हुने पानी आदिको गणना गर्दा खाडलमा करिब १० लिटर प्रति व्यक्ति प्रति दिन पानी जम्मा हुन जाने अनुमानको आधारमा खाडलको डिजाइन गरिन्छ।

सुलभ चर्पी निर्माण विधि

क) चर्पीघर

चर्पीघरको भित्री भाग कम्तीमा पनि ७५० मिलिमिटर x ९०० मिमि नापको हुनु पर्छ। भित्री भूईं जमिनको सतहबाट कम्तीमा २२५ मिमि माथि उठेको हुनुपर्छ (हेर्नुहोस् चित्र नं. १)

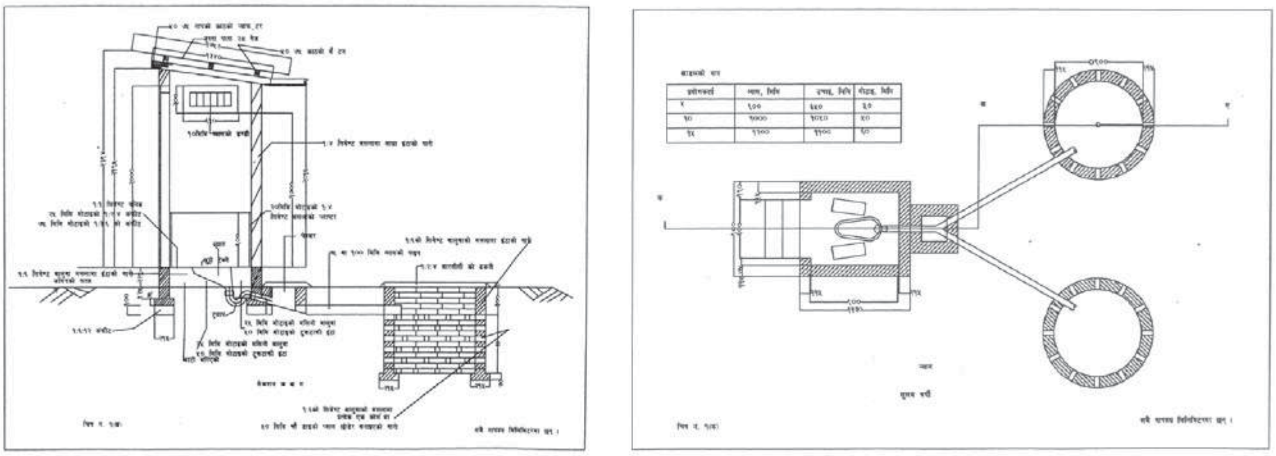

चित्र नं. १

ख) प्यान र ट्र्याप

प्यान धेरै प्रकारका सामानबाट बनेका पाइन्छ, जस्तै सिमेन्ट कंक्रिट, मोज्याइक, पिभीसी, फाइबर ग्लास र सेरामिक । सेरमिक प्यान सबै भन्दा असल हो तर महँगो हुन्छ । सिमेन्ट, कंक्रिट र मोज्याइकका प्यान दक्ष कालिगढद्वारा स्थानीय तवरमै निर्माण गर्न सकिन्छ तर यी गऱ्हौं हुन्छन् र धेरै वर्षको प्रयोग पछि तिनका सतहहरु खस्रो हुँदै जान्छन् । ट्र्याप पनि प्यान बनाइने सामानबाटै बनाइएको हुन्छ । (हेर्नुहोस् चित्र नं. २)

प्यानको रीम एकदमै समतल पारी राख्नुपर्छ र ट्र्यापमा यसरी जोड्नु पर्छ ताकि २० मिमि गहिराइको पानीको ढकनी (जलबन्द) जस्तो बनोस् । यसको लागि इन्लेट पाइपको माथिल्लो भाग र ट्र्यापको उठेको भाग समतलहुनु जरुरी छ । प्यानको रीम र चर्पीघरको भित्री भूईंका सतह एकै तहमा हुनु र समतल हुनु जरुरी छ । प्यान र पछिल्लो भित्ताको बीचको दूरी कम्तीमा २०० मिमि हुनुपर्छ ।

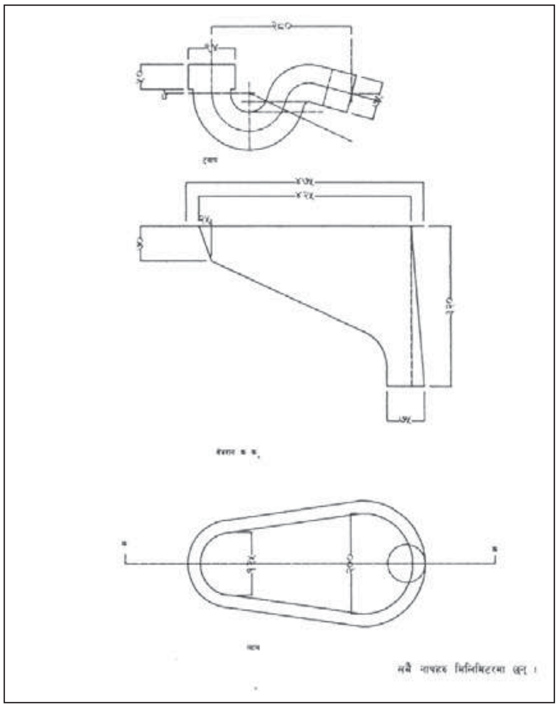

चित्र नं. २

ग) खाडल

खाडल खनिसकेपछि खाडल भित्रबाट वरिपरि ईंटाको गारो (११५ मिमि चौडाइ र १:६ सिमेन्ट बालुवाको मसलामा) लगाउनु पर्छ । ढलनिकासको पाइपको मुन्तिर सम्मको गारोमा करिब ५० मिमि जतिको नापको प्वालहरु छोड्नु पर्छ । बालुवा वा बलौटे माटो भएका ठाउँमा भने प्वालको १२-१५ मिमि सम्म बनाउन सकिन्छ । ढल निकास पाइपको माथिल्लो भागमा भने यस्ता प्वाल बनाउनु पर्दैन । खाडलको भित्ता नभत्कियोस् भन्नाको लागि ईंटको गारो जस्तै ढुङ्गाको गारो पनि लगाउन सकिन्छ । यसका लागि आजभोलि बजारमा आरसीसीका रिङगहरु पनि पाइन्छन् ।

खाडलको ढकनी- खाडलको ढकनी आरसीसीको बनाइन्छ । चाक्लो र ठू-ठूला ढुङ्गा पाइने ठाउँमा ढुङ्गालाई पनि ढकनीको रुपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ । ढकनीको मोटाइ ५०-७५ मिमि सम्म हुन सक्छ ।

घ. ढल

चर्पी घरमा राखिएको प्यान र ट्रयापलाई खाडलसँग जोड्ने काम पाइप वा ईंटाको ढलद्वारा गर्न सकिन्छ । पाइप प्रयोग गरिनुको अवस्थामा, दुई खाडलतर्फ पाइप बाँडिने स्थानमा कम्तीमा २५० मिमि x २५० मिमि नापको एउटा च्याम्बर बनाउनु पर्ने हुन्छ । यो च्याम्बरले मलमूत्र निकास र ढल मर्मतलाई सजिलो तुल्याउँछ । पाइप र ढलको स्लोप कम्तीमा १:१५ हुनुपर्छ ।

(हेर्नुहोस् चित्र नं. ३)

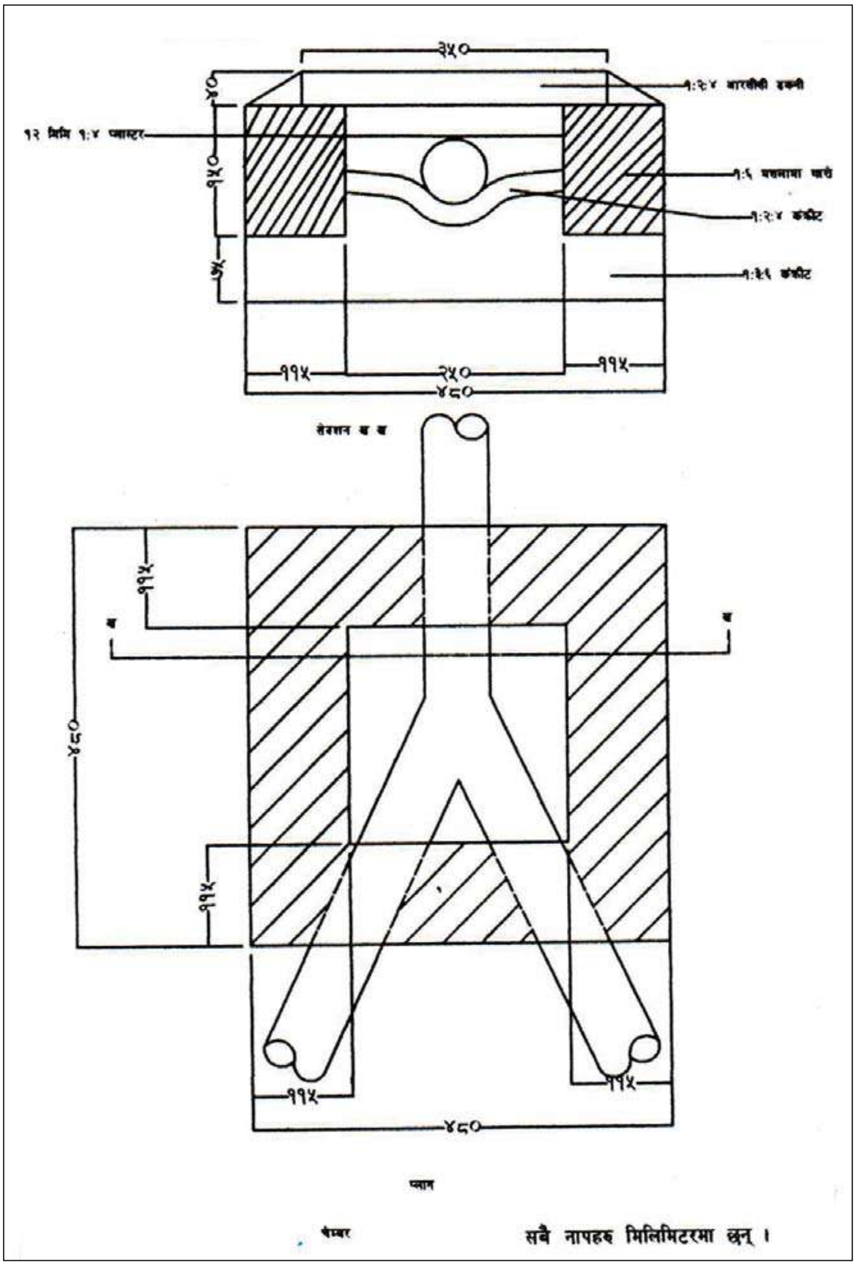

चित्र नं. ३

चर्पीघरको मूल उद्देश्य दिसापिसाब गर्ने बेलामा आवश्यक गोप्यता र सुविधा प्रदान गर्नु हो । दिसापिसाब गर्ने स्थान सफा र स्वच्छ राख्नु यसको अर्को उद्धेश्य हो । यिनै कुरालाई ध्यानमा राखी चर्पीघर बनाउनु पर्छ । भेन्टिलेसनको उचित व्यवस्था हुनुपर्छ । स्थानीय तवरमा प्राप्त हुन सक्ने सामानहरु, लागत खर्च आदिको आधारमा चर्पी घर विभिन्न खालका हुन सक्छन् । ईंटा वा ढुङ्गाको गारो खर्चिलो हुने अवस्थामा, बाँसको फ्रेममा

बाक्लो प्लाष्टिक, मान्द्रो, बाँसको कप्टेरोमा माटो लिपेर पनि चर्पीघर बनाउन सकिन्छ। त्यसैगरी छाना पनि पराल, प्लाष्टिक, खर जस्ता सामग्रीहरुबाट बनाउन सकिन्छ।

सुलभ चर्पी सञ्चालन, सम्भार तथा मर्मत कार्य गर्ने क्रममा गर्न हुने र नहुने कुराहरु-

क) गर्नुपर्ने कुरा

- चर्पी बाहिर बाल्टीनभरि पानी राख्ने।
- दुई लिटर जतिको मगमा पानी भरी राख्ने (दिसा बगाउन आवश्यक)।
- दिसा बस्नु अघि प्यानलाई अलिकति पानीले भिजाउने ताकि दिसा बग्न सजिलो होस्।
- प्रत्येक पटक दिसा गरे पछि दिसा बगाउन पानी खन्याउने।
- पिसाब गरेपछि पनि आधा लिटर जति पानी प्यानमा खन्याउने।
- प्यानलाई हरेक दिन नरम ब्रसले केही पानी (डिटरजेन्ट पाउटर मिसाइएको)ले पखालेर सफा गर्ने।
- प्यान र चर्पीको भूईं सफा गर्न सकेसम्म कम्ती पानी प्रयोग गर्ने।
- चर्पी गइसकेपछि साबुन पानीले हात धुने।
- प्रयोग भइरहेको खाडल भरिएपछि दिसापिसाबलाई अर्को खाडलतिर बग्ने बनाउने।

ख) गर्नु नहुने कुराहरु

- दुवै खाडलको एकैसाथ प्रयोग गर्न हुँदैन।
- दिसा बगाउन दुई लिटर भन्दा बढी पानी प्रयोग गर्न हुँदैन।
- प्यान सफा गर्दा कास्टीक सोडा वा एसिड प्रयोग गर्न हुँदैन।
- बढारेको कसेर, तरकारी र फलफूलको बोक्राराहरु भुत्राभाम्रा, पातपतिङ्गर जस्ता ठोस पदार्थ प्यान वा खाडलमा फ्याँक्नु हुँदैन।
- वर्षातको पानी, भान्साघर वा स्नानघरको प्रयोग भईसकेका पानी खाडलमा जान दिनु हुँदैन।
- चर्पीघरभित्र धारा राख्नु हुँदैन।
- प्यानमा चुरोटका ठूटाहरु नफाल्ने।
- भरिएर प्रयोगमा आउन छोडेको खाडललाई कम्तीमा अठार महिना नपुग्दै खोल्ने र मल झिक्ने काम गर्नु हुँदैन।

३) सेप्टिक ट्याङ्की सहितको चर्पी

यो खालको चर्पीमा चर्पीघर, प्यान, ट्रयाप आदि सबै सुलभ चर्पीका जस्तै हुन्छन्, केवल दुई खाडलको सट्टामा सेप्टिक ट्याङ्की बनाइएको हुन्छ । सेप्टिक ट्याङ्कीमा चर्पीको मलमूत्र र चर्पी सफा गर्दाको पानी मात्र जानु पर्छ भन्ने छैन, त्यसमा स्नानघर, भान्छाघर आदिमा प्रयोग भएका पानी पनि हाल्न सकिन्छ । यो ट्याङ्कीमा फोहर पानीमा मिसिएर आएका ठोस पदार्थहरु भूईंमा थेग्रिन्छन् र सूक्ष्म जीवाणुहरुद्वारा कार्बनिक वस्तुहरु सड्ने र गल्ने हुन्छन् । यस प्रक्रियामा ग्याँस पनि निस्कने गर्छ । यसरी थिग्रने र गल्ने पक्रिया पछि सङ्लो भएको पानी छेवैमा निर्मित पानी सोस्ने खाडल वा छिद्रयुक्त पाइपलाइन ट्रेन्च वा बोटबिरुवासहितको ढिस्कोको माध्यमद्वारा जमिनको माटोमा सोसिन वा वाष्पीकरण हुन दिइन्छ । सेप्टिक ट्याङ्कीबाट निस्केको पानीमा नाइट्रोजन, कार्बन, फोस्फोरस जस्ता पदार्थ र जीवाणुहरुको मात्रा प्रसस्त हुने हुँदा यसलाई विना प्रशोधन वर्षातको ढल वा खोला नालामा मिसाउन हुँदैन ।

सेप्टिक ट्याङ्कीको डिजाइन-

सेप्टिक ट्याङ्कीमा जम्मा हुन आएका फोहर पानीमा मिसिएका ठोस पदार्थ थिग्रने र कार्बनिक वस्तु गल्ने हुँदा ट्याङ्कीको भूईंमा जम्मा हुँदै जाने थेगर र पानीको सतहमा हलुका वस्तु, चिल्लो पदार्थ र ग्याँसका कारण बन्न जाने “तर” को पनि आयतन गणना गर्नुपर्ने हुन्छ । थिग्रने प्रक्रियालाई प्रभावकारी तुल्याउन ट्याङ्कीमा आउने पानीलाई कम्तीमा २४ घण्टा (१ दिन) ट्याङ्कीमै रहन दिनुपर्छ । ट्याङ्कीको कूल आयतनको दुईतिहाई भाग थेगर र तरले भरिएपछि ट्याङ्की सफा गर्नु पर्ने हुन्छ । यस हिसाबले ट्याङ्कीमा आउने फोहर पानीलाई ३ दिन जम्मा हुने गरी आयतन गणना गरिन्छ । सेप्टिक ट्याङ्कीको आयतन सामान्यतयः तल दिइएको तालिकाबाट पनि निर्धारण गर्न सकिन्छ ।

तालिका नं. १

परिवार संख्या ५ र बढीको लागि	आयतन थेगर + दैनिक पानीको बहाव
क) चर्पीको मलमात्र	१५०० लि.+५० लि. प्रति व्यक्ति
ख) चर्पी र भान्छाघरको फोहर पानी	१८०० लि.+ ८० लि. प्रति व्यक्ति
ग) चर्पी र अन्य फोहर पानी	२००० लि.+२०० लि. प्रति व्यक्ति

निर्माण विधि-

सेप्टिक ट्याङ्की फोहर पानी जम्मा हुने ट्याङ्की भएकोले यो पानी नचुहिने र बलियो हुनु पर्छ । यो ट्याङ्की आरसीसी, फेरोसिमेण्ट वा ईंटा ढुङ्गाको गारोबाट बनाइन्छ । साधारणतया ६-७ जनाको परिवार भएको घरको लागि चर्पीको मात्र मलमूत्र हाल्ने हो भने कम्तीमा २००० लिटर क्षमता (लम्बाई २.० मिटर, चौडाइ १ मिटर र गहिराई १ मिटर) सेप्टिक ट्याङ्की बनाउने गरिन्छ । (हेर्नुहोस् चित्र नं. ४)

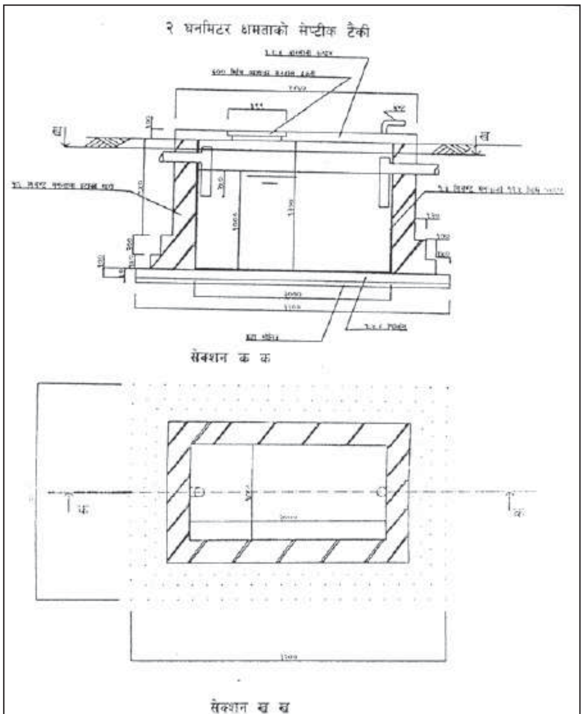

चित्र नं. ४

धेरै परिवार संख्या भएको र चर्पीको मलमूत्र साथै अन्य फोहर पानी पनि जाने बनाउने हो भने ठूलो नापको ट्याङ्की बनाउनुपर्छ। यस्ता ठूला सेप्टिक ट्याङ्की दुई वा दुई भन्दा बढी कोष्ठहरु बनाइने गरिन्छ (हेर्नुहोस् चित्र नं. ५ र ६)।

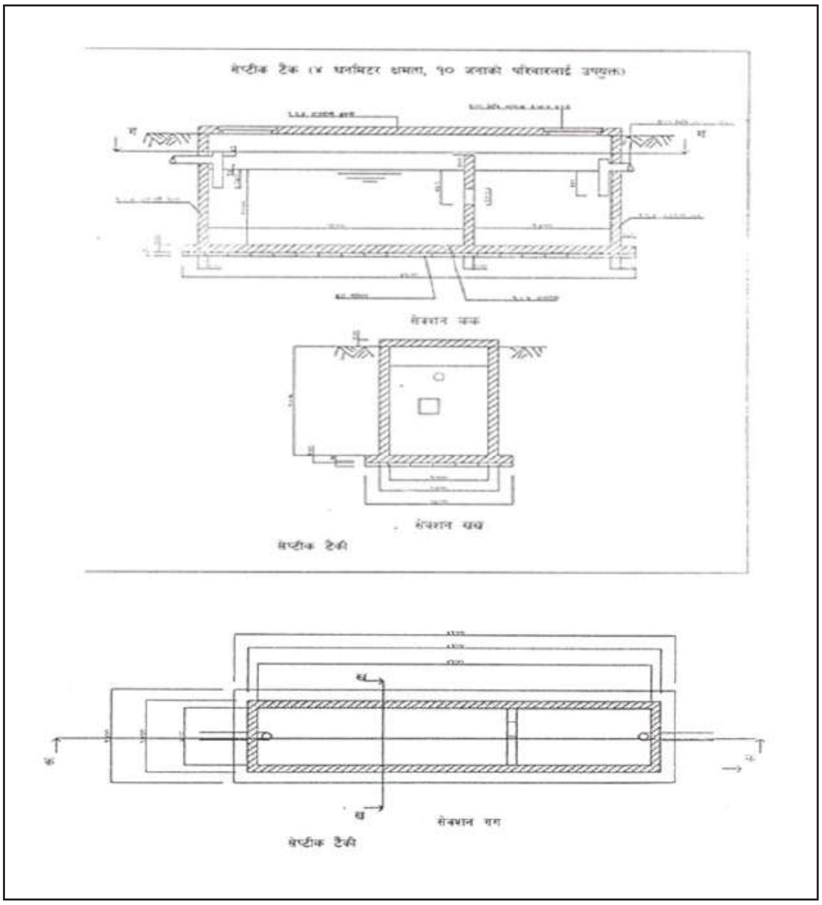

चित्र नं. ५ र ६

सेप्टिक ट्याङ्कीमा आउने फोहरपानीको पाइप (अन्तःस्राबी) र बाहिर जाने पाइप (बहिःस्राबी) मा टी-आकारको पाइप राख्ने गरिन्छ जसले तरलाई बाहिर जानबाट रोक्छ। सेप्टिक ट्याङ्कीमा मलमूत्र विगलन हुने काममा एनोरोविक सूक्ष्म जीवाणुको महत्वपूर्ण भूमिका हुने हुँदा अक्सिजनको आवश्यकता पर्दैन तर यस प्रक्रियामा निस्कने ग्याँस बाहिर जानका लागि भेन्ट पाइपको जरुरत पर्दछ। सेप्टिक ट्याङ्कीको निरीक्षण र थेगर झिक्नका लागि मेनहोल सहितको ढकनी बनाउनु पर्छ।

सेप्टिक ट्याङ्कीबाट निस्केको पानीलाई पानी सोस्ने खाडल (हेर्नुहोस् चित्र नं. ७) वा छिद्रयुक्त पाइपलाइनको ट्रेन्च (हेर्नुहोस् चित्र नं. ७) वा बोटबिरुवा सहितको ढिस्कोको माध्यमद्वारा (हेर्नुहोस् चित्र नं. ८) जमिनको माटोमा सोसिन वा वाष्पीकरण हुन दिइन्छ। यस्ता संरचना बनाउनको लागि आवश्यक जग्गाको अभाव वा जमिन मुनिको माटोको पानी सोस्ने क्षमता कम भएको खण्डमा पनि कोष्ठ भएको ट्याङ्की बनाउन सकिन्छ, जसको उही क्षमता भएको

एक कोष्ठीय ट्याङ्की भन्दा बढी प्रभावकारी काम गर्दछ। यस्ता तीन कोष्ठीय सेप्टिक ट्याङ्कीमा पहिलो कोष्ठमा चर्पीको फोहर र दोस्रो वा तेस्रोमा अन्य फोहर पानी पठाइन्छ र तेस्रो कोष्ठबाटै पानी बाहिर निस्कन्छ।

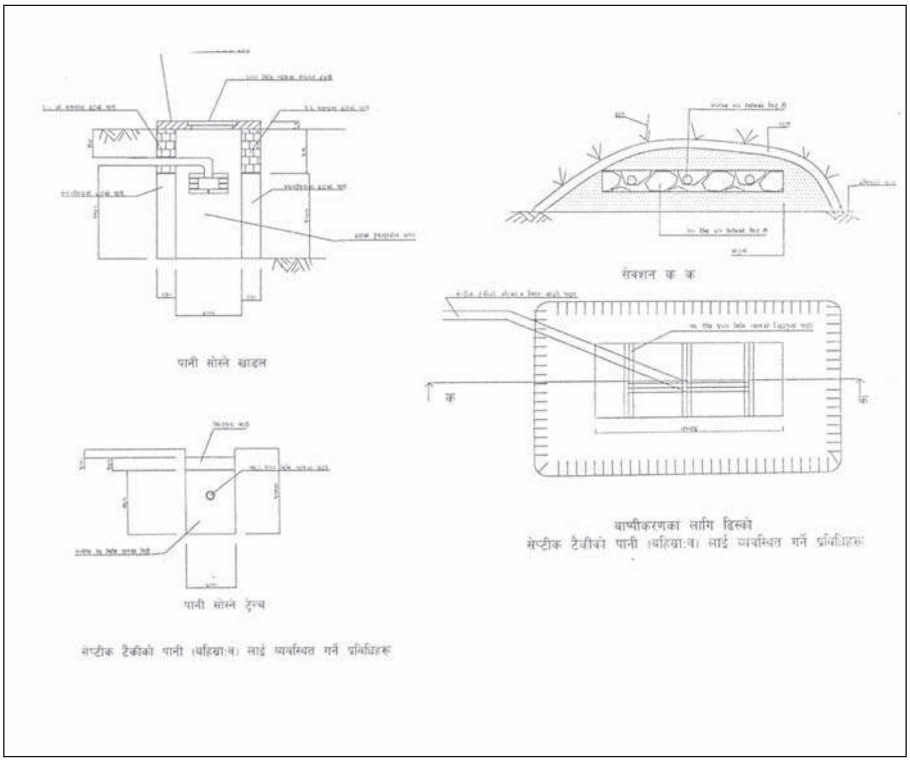

चित्र नं.७ र ८

४. बायोग्यास प्लान्टमा जोडिएको चर्पी

चर्पीको मलमूत्रलाई व्यवस्थित गर्ने अर्को उपाय पनि छ त्यो हो बायोग्याँस प्लान्टको निर्माण। ग्रामीण इलाका जहाँ कृषिको अलावा पशुपालन पनि छ र पानीको राम्रो सुविधा छ भने बायोग्याँस प्लान्टमा चर्पी जोड्न सकिन्छ। यसबाट दुई प्रमुख फाइदा छन्- पहिलो त चर्पीको मलमूत्र तरह लाग्छ, दोस्रो यसै मलमूत्रलाई बायोग्याँस प्लान्टमा विगलित (कुहाउने तथा सडाउने) गर्दा निस्केको ग्याँसलाई उर्जाको रुपमा र लेदोलाई मलको रुपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ।

कार्बनिक वस्तुहरुलाई अक्सिजनको अनुपस्थितिमा सूक्ष्म जीवाणुको सहायताले विगलन गर्दा पैदा हुने ग्याँसलाई बायोग्याँस भनिन्छ। यो ग्याँसमा ६०-७० प्रतिशत मिथेन ३०-४० प्रतिशत कार्वनडाइअक्साइड र अन्य ग्यास (एमोनिया, हाइड्रोजन सल्फाइड आदि) पाइन्छ। हावाभन्दा करिब २० प्रतिशतले हलुका हुने यो ग्याँस गन्ध रहित हुन्छ र बल्दा एलपीजी ग्याँसको जस्तै निलो ज्वाला निस्कन्छ।

कार्बनिक वस्तु (गोबर, मानिसका मलमूत्र, पतकर, ढल प्रशोधन केन्द्रबाट निस्कने लेदो) → **डाइजेष्टर** (बायोग्याँस प्लान्ट) → **बायोग्याँस** (मिथेन, कार्बनडाइअक्साइड)

प्लान्टका विभिन्न भागहरू

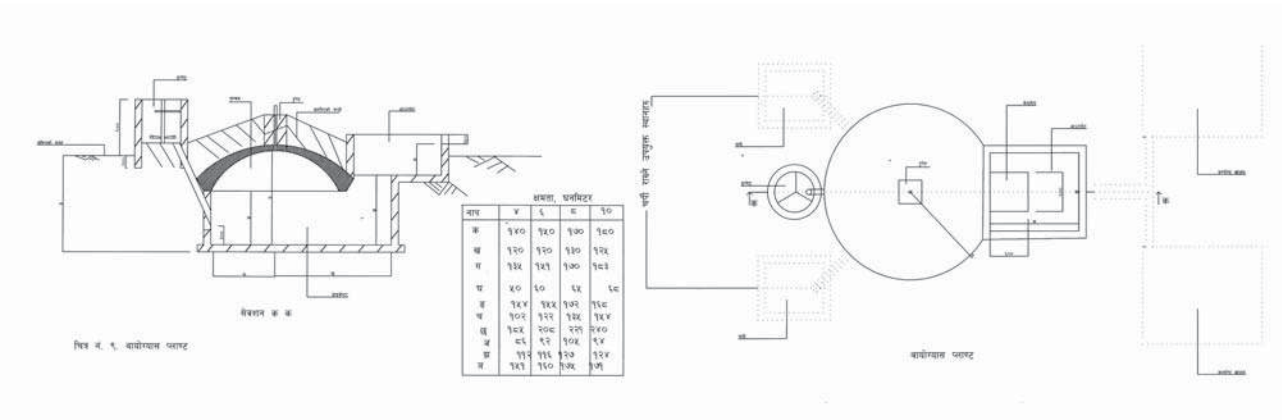

क्षमता, घनमिटर

नाप	४	६	८	१०
क	१४०	१५०	१७०	१८०
ख	१२०	१२०	१३०	१२५
ग	१३५	१५१	१७०	१८३
घ	५०	६०	६५	६८
ङ	१५४	१५५	१७२	१६८
च	१०२	१२२	१३५	१५४
छ	१८५	२०८	२२१	२४०
ज	८६	९२	१०५	९४
झ	११२	११६	१२७	१२४
ञ	१५१	१६०	१७५	१७१

चित्र नं. ६

क. इन्लेट- यो एउटा ट्याङ्की हो जसमा गोबर र पानी हालेर घोल्ने काम गरिन्छ। यहाँ भरिएको गोबर र पानीको घोल इन्लेट पाइप हुँदै डाइजेष्टरमा पुग्छ।

ख. डाइजेष्टर- यो सिलिन्डर आकारको ट्याङ्की हो जसको छाना गुम्बज आकारको हुन्छ। यसै ट्याङ्कीमा गोबर तथा मलमूत्र बिगलन हुन्छ र निस्कने ग्याँस माथि गुम्बजमा जम्मा हुन्छ। चर्पीबाट आउने मलमूत्रको पाइप पनि यसै डाइजेष्टरमा जोडिएको हुन्छ।

ग. म्यानहोल- डाइजेष्टरबाट विगलित गोबरको लेदो यसै म्यानहोल हुँदै आउटलेट ट्याङ्कीमा पुग्छ र त्यहाँबाट बाहिर निष्काशित भई कम्पोष्ट खाडलमा जम्मा हुन्छ।

घ. गुम्बजमा जम्मा भएको ग्याँसलाई पाइपलाइन मार्फत प्रयोग गरिने ठाउँसम्म लगिन्छ।

ङ. कम्पोष्ट खाडल- यो बायोग्याँस प्लान्टको एउटा महत्वपूर्ण भाग हो। आउटलेट ट्याङ्कीको कम्तीमा १ मिटर टाढा २ वटा कम्पोष्ट खाडल बनाइन्छ।

हाम्रो देशमा प्रचलित बायोग्याँस प्लान्टहरुका क्षमता तालिकामा दिइएको छ।

क्र.सं.	प्लान्टको क्षमता, घ.मि. *	प्रति दिन भर्न पर्ने ताजा गोबर, केजी		प्रति दिन भर्न पर्ने ताजा पानी, लिटर		आवश्यक गाईवस्तु संख्या (लगभग)
		पहाड * *	तराई* * *	पहाड * *	तराई * * *	
१	४	२४	३०	२४	३०	२-३
२	६	३६	४५	३६	४५	३-४
३	८	४८	६०	४८	६०	४-६
४	१०	६०	७५	६०	७५	६-९

* प्लान्टको क्षमता भन्नाले गोबर विगलन हुने खाडल तथा ग्यास जम्मा हुने गुम्बजको क्षमता बुझिन्छ।

** ७० दिनको धारण समयमा आधारित

*** ५५ दिनको धारण समयमा आधारित

कम्पोष्ट खाडलको नाप तथा आयतन

प्लाण्टको क्षमता, घ.मि.	खाडलको न्यूनतम नाप से.मि.			खाडलको संख्या	खाडलको कुल न्यूनतम आयतन, घ.मि.
	लम्बाइ	चौडाइ	गहिराई		
४	२००	१००	१००	२	४
६	२००	१००	१००	२	६
८	२००	१००	१००	२	८
१०	२००	१००	१००	२	१०

प्लान्टको क्षमता निर्धारण गर्ने तरिका-

गोबर ग्याँस प्लान्टको क्षमता वा नाप निर्धारण गर्नु अघि केही दिनसम्म लगातार निर्माण गरिने घरमा मौजुदा गाईवस्तुबाट प्राप्त हुने कूल गोबर जम्मा गरी हेर्नु आवश्यक छ। यसरी दैनिक उपलब्ध हुने औषत गोबरको परिमाणसँग दाँजेर हेर्दा मिल्ने क्षमताको मात्र प्लान्ट निर्माण गर्नुपर्छ। गोबरको मात्राले कुन क्षमताको प्लान्ट राख्ने भन्ने कुरा निर्धारण गर्न सहयोग मिल्छ। मूख्य ध्यान दिनु पर्ने कुरा के हो भने गोबर ग्याँस प्लान्टको क्षमता छनौट गर्दा परिवार संख्यालाई आधार मान्नु हुँदैन किन भने उत्पादन हुने ग्याँसको मात्रा प्लान्टमा दैनिक भरण गरिने गोबरको परिमाणले निर्धारण गर्दछ। यदि प्लान्टको क्षमताको आधारमा आवश्यक गोबरको मात्रा भर्न सकिएन भने ग्याँस उत्पादनमा कमि आउँछ। यसरी कम ग्याँस उत्पादन भएमा विगलित घोललाई डाइजेष्टरबाट आउटलेट ट्याङ्कीमा र त्यसपश्चात् कम्पोष्ट खाडलमा धकेल्न यथेष्ट चाप पुग्दैन । यसो हुँदा डाइजेष्टरमा हालिएको घोलको मात्रा आउटलेटमार्फत बाहिर निस्कन सक्दैन र डाइजेष्टरमै क्षमताभन्दा बढी घोल सञ्चय हुन गई ग्याँस जम्मा हुने गुम्बजसम्म पनि पुग्छ । यसरी गुम्बजभित्र पनि जम्मा हुन पुगेको गोबरको घोल मूख्य भल्भ खोल्दा ग्यास पाइपमा छिर्न जान्छ र कहिले काँही चुल्हो वा ग्याँस बत्ती सम्म पुग्ने हुन्छ।

निर्माण गर्ने ठाउँको छनौट

प्लान्ट निर्माण गरिने ठाउँ निर्धारण गर्नु अघि तल दिइएका बूँदामा ध्यान पुऱ्याउनु पर्ने हुन्छ।

* प्लान्टबाट अधिक मात्रामा ग्याँस उत्पादन गराउन डाइजेष्टरमा पुग्दोमात्रामा तापक्रम हुनुपर्ने हुन्छ, त्यसैले यसको निर्माणको लागि घाम राम्रोसँग लाग्ने पारिलो ठाउँ रोज्नुपर्छ।
* प्लान्टलाई सजिलोसँग संरचना गर्न र कच्चा पदार्थलाई खेर जानबाट रोक्न सकेसम्म यसलाई गाईबस्तुको गोठ र पानीको स्रोतको नजिक बनाउनु पर्छ। यदि पानी बोक्न २० मिनेटभन्दा बढी हिंड्नुपर्ने भएमा प्लान्ट निर्माण र सञ्चालन दुवैमा वाधा पर्नसक्छ।
* बढी लम्बाइको ग्याँस पाइप प्रयोग गरेमा खर्च बढ्छ किनकि ग्यास पाइप महँगो हुन्छ। साथै पाइप जति लामो हुन्छ ग्याँस चुहावट हुने संभावना पनि बढी हुन्छ किनकि यसमा धेरै जोर्नीहरु हुन्छन्। अर्को कुरा, मूख्य ग्याँस भल्भ, ग्याँस प्रयोग गर्नु अघि खोल्ने र प्रयोग गरिसकेपछि र बन्द गर्न पर्ने अनिवार्यताले पनि प्लान्टलाई प्रयोग गरिने स्थान नजिकै बनाउनु पर्ने हुन्छ।
* प्लान्टको डाइजेष्टर घर, गोठ वा अन्य संरचनाका जगभन्दा कम्तीमा पनि २ मिटर र पानी प्रदूषण हुनबाट जोगाउन पानीको इनार वा स्रोतबाट कम्तीमा १० मिटर टाढा हुनु पर्छ।
* कम्पोष्ट खाडल बनाउनको लागि यथेष्ट जग्गा उपलब्ध हुने ठाउँ हुनुपर्छ।

बायोग्याँस सपोर्ट नेपालको तथ्यांङ्क अनुसार नेपालमा दुई लाख साठी हजार आठ सय उनान्सय बायोग्याँस प्लान्ट बनेका छन्। ती मध्ये करिब ६९ प्रतिशत प्लान्टमा चर्पी जोडिएको छ।

बायोग्याँसमा जोडिने चर्पीघर सुलभ चर्पीको जस्तै हो तर यहाँ राखिने प्यानमा भने ट्र्याप नराखेको वेस हुन्छ। सुलभ चर्पीको जस्तै यहाँ पाइपको हाँगा छुट्याउने चेम्बरको पनि आवश्यकता भएन। मलमूत्र जम्मा हुने र पानी सोसिने खाडलको बदलामा बायोग्याँस प्लान्ट भइहाल्यो।

चर्पीको प्यानको लेभल बायोग्याँस प्लान्टको आउटलेट ट्याङ्कीबाट गोबर बाहिर जाने प्वालको लेभल भन्दा कम्तीमा १० सेमी माथि हुनुपर्छ। डाइजेष्टरको केन्द्र र इन्लेट ट्याङ्कीको केन्द्रलाई जोड्ने रेखाबाट ४५० मा चर्पी बनाउनु पर्छ त्यो भन्दा यता उता बनाउनु हुँदैन।

५. इकोसान चर्पी

दिसा पिसाबलाई भिन्दाभिन्दै जम्मा गर्ने खालका चर्पीहरूको (यस्ता चर्पीलाई सक्षेपमा इकोसान चर्पी भन्ने गरिन्छ, कतिपय पुस्तकपुस्तिकामा यसलाई मल चर्पी नामाकरण गरिएको पनि पाइन्छ) लोकप्रियतामा वृद्धि हुँदै गइरहेको छ। यस प्रकारको चर्पीमा परम्परागत रुपमा प्रयोग भएका चर्पीको भन्दा भिन्दै खालका प्यान जडान गरी दिसा र पिसाबलाई छुट्टाछुट्टै कोष्ठहरूमा भण्डारण गरिन्छ - हेर्नुहोस् चित्र न. १०), दिसा जम्मा हुने ट्याङ्की/कोष्ठमा दिसा धोएको र पखालेको पानी पनि जम्मा हुन्छ भने त्यस्तो चर्पीलाई "पानी सहित- इकोसान" (Wet Ecosan) र पानी नमिसाई दिसालाई सुख्खा अवस्थामै सञ्चय गर्ने गरी बनेका चर्पीलाई भने "पानी रहित- इकोसान" (Dry Ecosan) भन्ने गरिन्छ। यसरी जम्मा दुई प्रकारको इकोसान चर्पीको प्रयोग हुँदै आएको छ। यो चर्पीमा संकलित पिसाबलाई सिधै मलको रुपमा प्रयोग गरिन्छ भने दिसालाई केही समय पश्चात् कम्पोष्ट मलमा परिणत भए पछि मात्र खेतवारीमा प्रयोग गरिन्छ। पानीको अभाव भएका स्थानहरू, भूमिगत पानीको सतह उच्च रहेका स्थान एवं

दिसा पिसाबलाई परम्परादेखि मलको रुपमा प्रयोग गरिरहेका समुदायहरू बसोबास गरेका स्थानमा यस प्रकारको चर्पी बढी उपयुक्त देखिन्छ । तरकारीवारीमा दिसा पिसाबलाई मलको रुपमा प्रयोग गरी रहेका काठमाडौं उपत्यकाका केही कृषक समुदायलाई लक्षित गरी सन् २००२/०३ देखि नेपालमा इकोसान चर्पी प्रवर्द्धनको थालनी भएको हो ।

इकोसान चर्पीले केवल चर्पीको रुपमा मात्र होइन, दिगो सरसफाइ र जीवन निर्वाहमा मद्दत पुऱ्याउने एक महत्वपूर्ण प्रविधिको रुपमा पनि मान्यता पाएको छ । इकोसान चर्पी प्रवर्द्धनमा ग्रामीण खानेपानी तथा सरसफाइ सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति, रणनीति एवं क्षेत्रगत रणनीतिक कार्ययोजना २०६० ले पनि विशेष जोड दिएको छ । यसका अतिरिक्त विद्यालय/समुदायको अगुवाइमा सञ्चालित पूर्ण सरसफाइ कार्यक्रम कार्यान्वयन मार्फत् खुला दिसामुक्त अवस्था हासिल गर्न समुदायलाई अभिप्रेरित गर्ने तर्फ पनि यो एक प्रभावकारी साधन बनेको छ ।

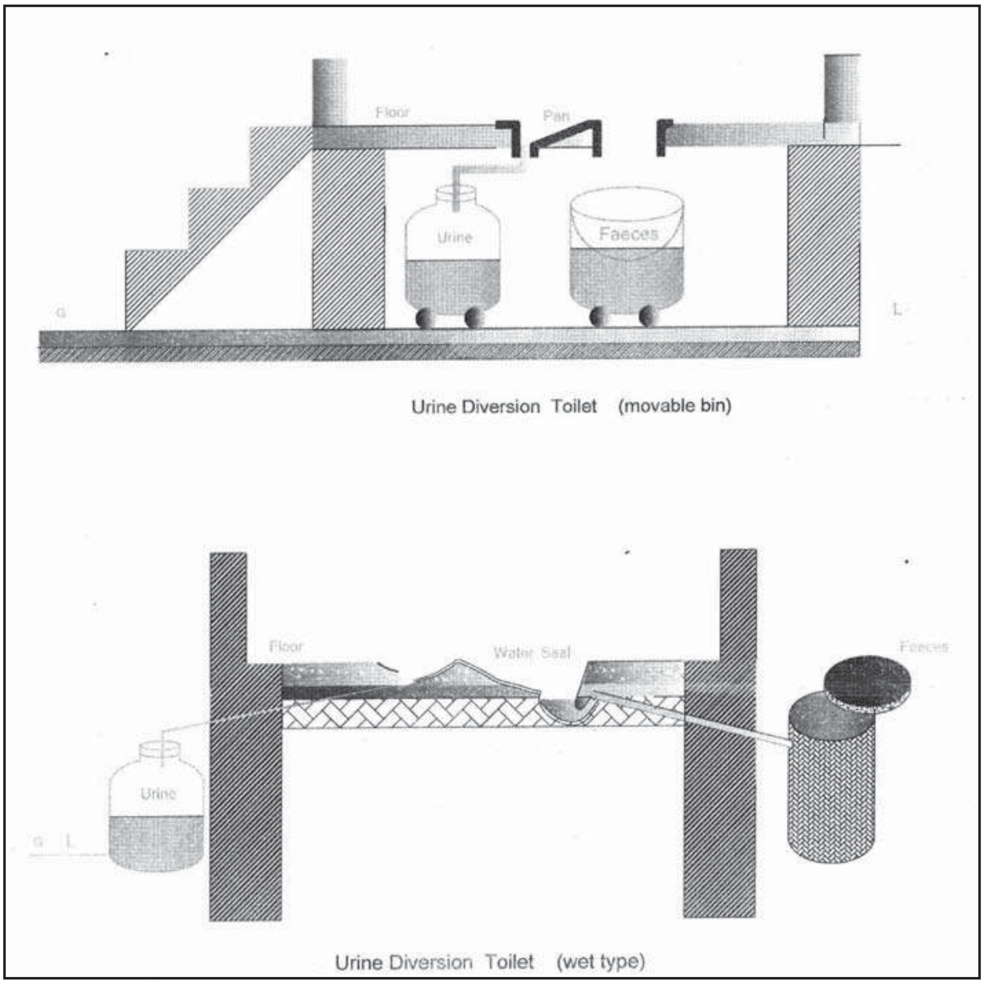

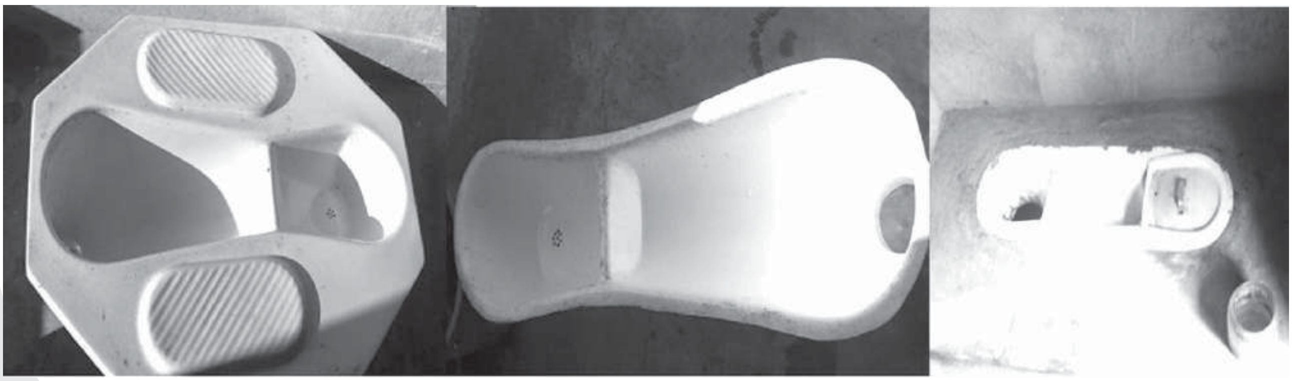

(चित्र नं. १०)

दारेचोक, पर्सा र सुनवल र दाङमा प्रयोग भएको पानी हाल्न मिल्ने प्यान

दारेचोक र दाङमा प्रयोग भएको सुधारिएको पानी हाल्न मिल्ने प्यान

बोडे र थेचोमा प्रयोग भएको घुमाउन मिल्ने सुख्खा चर्पी प्यान

समग्रमा यसरी हेर्दा नेपालमा विशेष रुपमा भेन्ट पाइप भएको सुधारिएको खाल्टे चर्पी, सुलभ चर्पी, सेप्टिक ट्याङ्की जडित चर्पी आदिको प्रयोग भएको पाईन्छ । यस क्रममा नेपालका धेरै गाउँ विकास समिति, जिल्ला र नगरपालिकाहरु खुला दिसामुक्त गर्ने अभियानमा लागेका छन् । दिनदिनै खुला दिसामुक्त क्षेत्र घोषणा सभाका समाचार आइरहेका छन् । चर्पी निर्माण गर्न गराउन सफल खुला दिसामुक्त अभियानको अगामी दिनहरु अझ चूनौतीपूर्ण देखिएका छन् । एकातिर निर्माण गरिएका चर्पीहरुको निरन्तर प्रयोग र समूचित सम्भार र मर्मत कार्य गर्नु छ त अर्कोतिर समुदायको सांस्कृतिक, सामाजिक, आर्थिक परिवेशसँग मिल्दो कम खचिर्लो र उपयुक्त प्रविधिको विकास पनि गर्दै जानुछ ।

६.सन्दर्भ सामग्रीहरू

1. *Ministry of urban development, Government of India and Regional water and sanitation Group, South Asia, UNDP/World bank Water and Sanitation Program, 1992, Technical Guidelines on Twin Pit Pour Flush Latrines, India*
2. *Mechanical Training Centre(MTC), 1991, Domestic draininge systems House drainage, septic tank and effluent disposal, Kathmandu, Nepal*
3. *Society of Public Health Engineers, Nepal (SOPHEN), 2012, Recommendations for Rural and Peri-urban Sanitation Technologies in Nepal, Kathmandu, Nepal*
4. *Fifth South Asian Conference on Sanitation (SACOSAN-V), 2013, Nepal Country paper on Sanitation and Hygiene, Kathmandu, Nepal*

५) खानेपानी तथा ढल निकास विभाग, २०६८, पर्यावरणीय सरसफाई प्रणालीमा आधारीत इकोसान चर्पी प्रबर्द्धन सअयोग पुस्तीका, काठमाडौं, नेपाल

तस्वीरमा सरसफाइ (बर्दिया)

राजापुर बजार सरसफाई कार्यक्रम
सिमेन्ट